

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

Η ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ Ο ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Της

Βασιλικής Ι. Μακρογιάννη

Πτυχιούχου Τμήματος Φιλολογίας του Εθνικού & Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
Αθηνών, 2010

Επιβλέπων Καθηγητής: Κωνσταντινόπουλος Βασίλειος, Αναπληρωτής Καθηγητής,
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Συνεπιβλέποντες: Βολονάκη Ελένη, Επίκουρος Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Ευσταθίου Αθανάσιος, Αναπληρωτής Καθηγητής, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Καλαμάτα, Μάρτιος 2018

«Ἄριστοφάνης, Βυζάντιος, γραμματικός, υἱὸς Ἀπελλοῦ ἡγουμένου στρατιωτῶν, μαθητῆς Καλλιμάχου καὶ Ζηνοδότου· ἀλλὰ τοῦ μὲν νέος, τοῦ δὲ παῖς ἤκουσε· πρὸς δὲ τούτοις καὶ Διονυσίου τοῦ Ἰάμβου καὶ Εὐφρονίδα τοῦ Κορινθίου ἢ Σικωνίου. Γέγονε δὲ κατὰ τὴν ρηδ' Ὀλυμπιάδα βασιλεύοντος Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου καὶ τοῦ μετ' αὐτὸν τοῦ Φιλοπάτορος· καὶ προέστη τῆς τοῦ βασιλέως βιβλιοθήκης μετὰ Ἀπολλώνιον, ἔτος ἄγων ζβ'. +διασκευασθεῖς+ δὲ ὡς βουλόμενος πρὸς Εὐμένη φυγεῖν, ἐφυλάχθη ἐν εἰρκτῇ χρόνον τινά. ἠφείχθη δὲ καὶ ὑπὸ στραγγουρίας τελευτᾶ, ἔτη βεβιωκῶς οζ'. Συγγράμματα δὲ αὐτοῦ πάνυ πολλὰ»

(T 1 Slater)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	5-6
Εισαγωγή.....	7-10
Ο βίος του	11-21
Έκδοσις ομηρικών επών.....	22-38
Υποθέσεις στο κείμενο των δραματουργών.....	39-54
Α. Ορισμός του όρου <i>Υποθεσις</i>	39-41
Β. Οι <i>Υποθέσεις</i> από τις «Διηγήσεις από τον Ευριπίδη».....	42-46
Γ. Συμβολή του Αριστοφάνη στη διάσωση των τραγικών κειμένων.....	47-50
Δ. Αριστοφάνους Γραμματικοῦ <i>Υπόθεσις</i>	50-54
Γραμματική Αναλογία.....	55-64
Πραγματεία «Πρὸς τοὺς Καλλιμάχου πίνακας».....	65-72
Συμπεράσματα.....	73
Βιβλιογραφία.....	74-83

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας αποτέλεσε σημαντικό λίκνο διατήρησης και αναπαραγωγής όλης της προηγούμενης ελληνικής φιλολογικής κληρονομιάς. Η σοβαρή πλέον επιστημονική ενασχόληση με την προηγούμενη κλασική παράδοση είναι γεγονός. Υπό την προστασία των Πτολεμαίων (πατρωνία) οι επαγγελματίες πλέον επιστήμονες, που είχαν κληθεί να υπηρετήσουν το τεράστιο αυτό πνευματικό εγχείρημα στο «κλουβί των Μουσών» (Αθήναιος 1.22 d), όπως χαρακτηρίζεται το Μουσείο, μέσα στο οποίο βρισκόταν η περίφημη Βιβλιοθήκη, απαλλαγμένοι από καθημερινές έγνοιες αφοσιώθηκαν ολοκληρωτικά στη σοβαρή μελέτη του παρελθόντος με τη ταξινόμηση, αντιγραφή, σχολιασμό, έκδοση και κριτική των κειμένων.

Μέσα στην ασφαλή πνευματική ατμόσφαιρα του Μουσείου έδρασε ο «τέλειος φιλόλογος» (Pfeiffer 1972: 206) Αριστοφάνης ο Βυζάντιος, τέταρτος κατά σειρά βιβλιοθηκάριος, του οποίου η ανεκτίμητη προσφορά έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της φιλολογίας ως επιστήμης. Ο Αριστοφάνης επιμελήθηκε την έκδοση του Ομήρου, του Ησιόδου, των λυρικών ποιητών (σίγουρα του Πινδάρου, του Αλκαίου και του Ανακρέοντα) καθώς και την έκδοση των κωμικών και τραγικών κειμένων. Σε αυτόν αποδίδεται η επινόηση της κωλομετρίας, ο διαχωρισμός δηλαδή των μετρικών ενοτήτων στους λυρικούς στίχους, καθιστώντας τα ποιητικά κείμενα ευανάγνωστα. Η εφεύρεση του τονισμού είναι επίσης μια καινοτομία που δικαίως του αποδίδεται, καθώς, σύμφωνα με τις πηγές¹, είναι ο πρώτος γραμματικός του οποίου αναφέρεται ο τονισμός. Μπορεί να μην ήταν 'εφευρέτης' της μέχρι τότε εξαιρετικά περιορισμένης ελληνικής στίξης αλλά σίγουρα τη βελτίωσε χρησιμοποιώντας τα σημεία στίξεως στα κείμενα που εξέδωσε. Για τη *διόρθωσιν* του ομηρικού κειμένου αύξησε τα κριτικά *σημεία* με τα οποία σημείωνε στο περιθώριο του κειμένου τις επισημάνσεις του.

Δεν είναι εφικτό φυσικά να αναλυθεί το έργο του γραμματικού σε όλο του το εύρος, συνεπώς στην παρούσα εργασία θα εξεταστούν κάποια σημεία μόνο της φιλολογικής του προσφοράς. Αρχικά, παρουσιάζεται η κριτική εργασία του

---

¹ Σχόλ. Ρ στο η 317 (Dindorf) «*Αριστοφάνης περισπᾶ τὸ εἶδης*».

γραμματικού στο ομηρικό κείμενο. Έπειτα η συμβολή του Αριστοφάνη στη διάσωση των τραγικών κειμένων και εξετάζονται οι υποθέσεις που συνέγραψε για κάθε τραγικό έργο. Επιπλέον, προβλέπεται ειδική ανάλυση στις ελάχιστες λατινικές πηγές που διαθέτουμε για την εργασία του στον τομέα της γραμματικής, όπου παρατήρησε ότι η αρχή της αναλογίας αποτελεί βασικό μηχανισμό εξέλιξης της γλώσσας, προσπαθώντας ωστόσο να κατανοήσει και περιπτώσεις ανωμαλίας. Και το τελευταίο τμήμα της εργασίας αφορά στη μελέτη των μόλις δύο διασωθέντων αποσπασμάτων (fr. 368, fr.369 Slater) των *Πινάκων*, των γενικών καταλόγων που συνέταξε για την εύρυθμη και αποτελεσματική λειτουργία της Βιβλιοθήκης.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά καταρχάς τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Β. Κωνσταντινόπουλο που με ενθάρρυνε να αναλάβω το συγκεκριμένο θέμα παρά τους ενδοιασμούς μου, καθώς και την καθηγήτριά μου κ. Γ. Ξανθάκη- Καραμάνου, υπεύθυνη για τη γνωριμία μου με τον Αριστοφάνη, που μου ανέθεσε σχετική εργασία στο πρώτο μόλις εξάμηνο των σπουδών μου. Ολοκληρώνοντας, εκ βάθους καρδιάς θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον σύζυγό μου Βαγγέλη και στη φίλη μου Βούλα για τη στήριξη και κυρίως για την υπομονή τους.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πόλη της Αλεξάνδρειας², μετά τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, κατέστη σύμβολο της πνευματικής και πολιτισμικής ζωής του ελληνιστικού κόσμου, εξαιτίας της επιστημονικής δραστηριότητας που αναπτύχθηκε στο Μουσείο και τη Βιβλιοθήκη, η φήμη της οποίας ήταν τόσο μεγάλη που παραδοσιακά θεωρείται ότι ήταν η πιο φημισμένη απ' όλες τις αρχαίες βιβλιοθήκες. Ο Αθήναιος (V. 203 D.-E.) με δέος διαπιστώνει ότι «όσον αφορά τον συνολικό αριθμό των φυλασσόμενων κειμένων, την οργάνωση των βιβλιοθηκών και το υλικό που έχει συγκεντρωθεί στο Μουσείο, δεν απομένει να ειπωθεί τίποτε πια, όλα αυτά είναι γνωστά στους πάντες».

Η Βιβλιοθήκη ήταν ενσωματωμένη στο Μουσείο, το οποίο με τη σειρά του αποτελούσε μέρος των βασιλικών ανακτόρων³. Εμπνευστής της υπήρξε ο ίδιος ο Μέγας Αλέξανδρος, ενώ ιδρυτής⁴ υπήρξε ο Πτολεμαίος Α΄ ο Σωτήρ, γιος του Λάγου και της Αρσινόης, στρατηγός και φίλος του Μ. Αλεξάνδρου (ίσως και ετεροθαλής αδελφός του, ως νόθος γιος του Φιλίππου), ο οποίος, εκτοπίζοντας τον διορισμένο από τον Αλέξανδρο Κλεομένη, κληρονόμησε την Αίγυπτο και κατέστη γενάρχης της πτολεμαϊκής δυναστείας.⁵ Με την παρότρυνση του περιπατητικού φιλοσόφου Δημήτριου του Φαληρέα, μαθητή του Θεόφραστου και πολιτικού φυγάδα στην Αλεξάνδρεια περίπου το 297 π.Χ., και σε συνδυασμό με τη φιλοδοξία του να

---

² Καμία άλλη πόλη δεν υμνήθηκε με τόσο ενθουσιασμό όπως αυτή, βλ. Διόδωρος Σικελιώτης, ΙΗ', 28, 2 – 29 και Στράβων Ι ΖΙ, 31 – 33. Για να επιτευχθεί η διάκριση της πόλης αυτής από άλλες ομώνυμες πόλεις που ίδρυσε (ή ιδρύθηκαν τιμητικά μετά τον θάνατό του) ο Μέγας Αλέξανδρος ο όρος που χρησιμοποιούνταν τόσο από τους Έλληνες συγγραφείς όσο και από τους Λατίνους ήταν “Alexandrea ad Aegyrium”, δηλαδή Αλεξάνδρεια προς Αίγυπτο. Ο όρος αυτός ήταν δηλωτικός της τοποθεσίας της πόλης στις παρυφές της Αιγύπτου. Βλ. Πausανίας 8, 33, 3/ Πλίνιος *Hist. Nat.* 32, 450 και Τίτος Λίβιος, 8, 24,1.

³ Η βασιλική συνοικία αποτελούσε το ένα τέταρτο ή και το ένα τρίτο ολόκληρης της πόλης της Αλεξάνδρειας, εφόσον κάθε Πτολεμαίος επιθυμούσε να κτίσει καινούργια, μεγαλοπρεπέστερα από τα προηγούμενα, κτίσματα με δική του δαπάνη. Βλ. Διόδωρος Σικελιώτης, ΙΖ΄, Ν-ΝΓ΄ και Στράβων 17,1, 8-10. Βλ. και Στάικος (2002) τόμ. Ι, 229 σημ. 25.

⁴ Δύο εκδοχές υπάρχουν για την ίδρυση του Μουσείου και της Βιβλιοθήκης. Η πρώτη (σύμφωνα με την *Επιστολή του Αριστέα*) και ευρέως διαδεδομένη στην αρχαιότητα ανάγει την εκπόνηση του έργου την περίοδο του Πτολεμαίου Β΄ του Φιλαδέλφου. Η δεύτερη ανάγει τη θεμελίωση των δύο ιδρυμάτων στην εποχή του Πτολεμαίου Α΄ του Σωτήρος, δηλαδή όχι αργότερα από το 295 π.Χ., βλ. Πλούτ. *Ότι οὐδ' ἡδέως ζῆν ἔστιν κατ' Ἐπίκουρον* 13, 1095 D «εἰ δὲ Πτολεμαῖος ὁ πρῶτος συναγαγὼν τὸ Μουσεῖον...» αλλά μόνο η μαρτυρία του Ειρηναίου (Εὐσέβιος, *Ἰστ. Ἐκκλ.* V 8, 11) τον 1^ο αι. μ.Χ. αποδίδει αποκλειστικά την πατρότητα της Βιβλιοθήκης στον Πτολεμαίο Α΄ «Πτολεμαῖος ὁ Λάγου φιλοτιμούμενος τὴν ὑπ' αὐτοῦ κατασκευασμένην βιβλιοθήκην ἐν Αλεξανδρείᾳ κοσμήσαι τοῖς πάντων ἀνθρώπων συγγράμμασιν ὅσα γε σπουδαῖα ὑπῆρχεν...». Τη δεύτερη εκδοχή δέχεται και η σύγχρονη έρευνα. Βλ. Ελ Αμπαντί (1998) 88, 226 σημ. 19. Πρβλ. και Στάικος (2002) τόμ. Ι, 163.

⁵ Στάικος (2002) τόμ. Ι, 164. Για περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με το ιστορικό της διαδοχής βλ. Droysen (1992-3) 2 τόμοι.

καταστήσει την Αλεξάνδρεια πολιτισμικό κέντρο, ο Πτολεμαίος σχεδίασε και οργάνωσε το Μουσείο. Ο Δημήτριος υπήρξε ο συνδετικός αρμός μεταξύ της Περιπατητικής Σχολής του Αριστοτέλη και του Μουσείου μεταφέροντας σε αυτό όλη την εμπειρία της οργάνωσης της γνώσης και της έρευνας που ο ίδιος είχε αποκομίσει από το Λύκειο. Αυτό εξάλλου σημαίνει και η μαρτυρία του Στράβωνα (13 608 c) «.. *πρῶτος* (δηλ. ο Αριστοτέλης) *ὧν ἴσμεν συναγαγὼν βιβλία καὶ διδάζας τοὺς ἐν Αἰγύπτῳ βασιλέας βιβλιοθήκης σύνταξιν*».⁶

Σύντομη περιγραφή του Μουσείου δίνει ο Στράβων⁷ που επισκέφθηκε την Αλεξάνδρεια τον 1^ο αι. π. Χ. Κάνει λόγο λοιπόν για ένα μεγάλο χώρο (*οἶκος*) που αποτελούσε την κύρια αίθουσα του Μουσείου, μέσα στην οποία οι φιλόλογοι του Μουσείου σιτίζονταν. Το ίδρυμα διέθετε επίσης δημόσιο περίπατο καθώς και μια *ἐξέδραν*⁸, ένα είδος αμφιθεάτρου δηλαδή για διαλέξεις και επιστημονικές συζητήσεις. Τον θρησκευτικό χαρακτήρα του Μουσείου καταδεικνύει ένα ιερό αφιερωμένο στις Μούσες, όμοιο με αυτό που υπήρχε στην Ακαδημία του Πλάτωνα και στο Λύκειο του Αριστοτέλη, σχολές που λειτούργησαν ως πρότυπα στον σχεδιασμό του Μουσείου, καθώς και ο διορισμένος από τον εκάστοτε βασιλιά ιερέας, ο οποίος ενώ τυπικά ήταν επικεφαλής του ιδρύματος ουσιαστικά ήταν απλώς αρμόδιος για την τέλεση των απαιτούμενων τελετών.⁹ Άλλο υψηλό διοικητικό αξίωμα ήταν αυτό του *ἐπιστάτη* υπεύθυνου για την οικονομική διαχείριση.¹⁰

Ο κοσμοπολίτικος χαρακτήρας του Μουσείου βεβαιώνεται από το γεγονός ότι η επιστημονική κοινότητα που συμβίωνε εντός ήταν ετερόκλητη, καθώς οι Πτολεμαίοι

---

⁶ Canfora (1993) 14. Ο Αριστοτέλης θεωρείται πνευματικός πατέρας της Βιβλιοθήκης. Για τον Δημήτριο Φαληρέα βλ. Στάκος (2002) τόμ. I, 168 και 229 σημ. 26 με σχετική βιβλιογραφία και Ματθαίος (2008) 551 υποσ. 8.

⁷ Στράβων, *Γεωγραφικά*, 17.1.8 (C 793- 794) «*τῶν δὲ βασιλείων μέρος ἐστὶ καὶ τὸ Μουσεῖον, ἔχον περίπατον καὶ ἐξέδραν καὶ οἶκον μέγαν ἐν ᾧ τὸ συσσίτιον τῶν μετεχόντων τοῦ Μουσείου φιλολόγων ἀνδρῶν. ἔστι δὲ τῇ συνόδῳ ταῦτη καὶ χρήματα κοινὰ καὶ ἱερεὺς ὁ ἐπὶ τῷ Μουσείῳ τεταγμένος τότε μὲν ὑπὸ τῶν βασιλέων νῦν δ' ὑπὸ Καίσαρος*». Εκτός από την εξαιρετικά ευσύνοπτη περιγραφή του Στράβωνα δε διαθέτουμε άλλες πληροφορίες σχετικά με τη δομή του Μουσείου. Γνωρίζουμε απλώς την ύπαρξη ενός έργου του Καλλιμάχου (Σούδα κ 227 Adler) με τίτλο *Μουσείον* και ενός συγγράμματος του Αριστόνικου του γραμματικού που πραγματευόταν το θέμα αυτό αλλά δυστυχώς δεν έχει σωθεί, βλ. Φώτιος, *Βιβλιοθήκη ἢ Μυριόβιβλος*, 161, σ. 104 b. 38, «*Αριστόνικος*»: «*ἐκ τῶν Ἀριστονίκου Περι τοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Μουσείου*». Επίσης, οι ιστορικοί της εποχής όπως ο Εκαταίος ο Αβδηρίτης (επί βασιλείας Πτολεμαίου του Σωτήρος) και ο Μανέθων (επί βασιλείας Πτολεμαίου του Φιλάδελφου) στα ομώνυμα έργα τους *Αἰγυπτιακά* επιγραμματικά αναφέρονται στο Μουσείο ενώ ο Ηρόνδης (επί βασιλείας Πτολεμαίου του Γ') στους *Μιμιάμβους* του I.2.31 (έκδοση Μανδηλαρά) το αναφέρει απλώς ως αξιοθέατο. Βλ. Στάκος (2002) τόμ. I, 166, 227-8 και Macleod (2000) 62-3.

⁸ Ο Βιτρούβιος (*De Architectura* 5.11.2) κάνει επίσης λόγο για μια εξέδρα στην οποία υπήρχαν καθίσματα στα οποία οι φιλόσοφοι, οι ρήτορες και όσοι ασχολούνταν με τη μελέτη να μπορούν να κάθονται και να διεξάγουν επιστημονικές συζητήσεις.

⁹ Ελ Αμπαντί (1998) 94, 227 με σημ. 33/ Canfora (1993) 11-13 και Macleod (2000) 3.

¹⁰ Fraser (1972) τόμ. I, 316 και τόμ. II α 476 σημ. 121.

φρόντισαν να προσκαλέσουν πλήθος διακεκριμένων επιστημόνων από ποικίλες περιοχές της Μεσογείου. Το Μουσείο και η Βιβλιοθήκη είναι τόποι έντονης πνευματικής δραστηριότητας και ανάπτυξης διάφορων επιστημονικών πεδίων (ιατρική, γεωγραφία, μαθηματικά, αστρονομία, φιλολογία). Τα μέλη του Μουσείου αποκαλούνται *σύννοδος*¹¹ από τον Στράβωνα (17.1.8 C 793- 794) και έχαιραν προνομιακής μεταχείρισης προκειμένου να αφοσιωθούν απρόσκοπτα στην ανάπτυξη ερευνητικού έργου. Η δωρεάν σίτιση, η φοροαπαλλαγή καθώς και οι υψηλές αποδοχές¹² είναι κάποια από τα προνόμια που οι τρόφιμοι απολάμβαναν.¹³ Η διάκριση τους σε δασκάλους και μαθητές δείχνει επίσης ότι ασχολούνταν και με τη διδασκαλία παρόλο που δεν αναφέρεται στις πηγές ρητά ως υποχρέωση τους.¹⁴ Η διαφορά με την επιστημονική κοινότητα της Ακαδημίας ήταν ότι στην περίπτωση του Μουσείου τα μέλη αποτελούσαν «ιδιοκτησία» του μονάρχη που σημαίνει ότι η υποστήριξη και οικονομική προστασία του τελευταίου συνδεόταν άμεσα με την ευαρέσκειά του απέναντι τους.¹⁵

Η αρχαιολογική έρευνα επιβεβαιώνει την ύπαρξη μιας δεύτερης βιβλιοθήκης¹⁶ την οποία ανήγειρε ο Πτολεμαίος ο Γ΄ ο Ευεργέτης (βασίλευσε περί το 246- 221 π.Χ.) *ἐν τῷ Σεραπείῳ* στην περιοχή της Ραχώτιδας, με σκοπό τη φύλαξη του ολοένα αυξανόμενου αριθμού συγγραμμάτων που δεν μπορούσαν πλέον να διαφυλαχθούν στη βασιλική βιβλιοθήκη. Φιλοδοξία των Πτολεμαίων ήταν να συγκεντρώσουν όσα περισσότερα έργα μπορούσαν, με αποτέλεσμα ο Γέλλιος τον 2^ο αι. μ.Χ. (*Noctes Atticae*, VII 17.3) να κάνει λόγο για 700.000 κυλίνδρους.¹⁷

Είναι γεγονός ότι το Μουσείο και η Βιβλιοθήκη αποτέλεσαν κέντρο διατήρησης της προγενέστερης πολιτισμικής κληρονομιάς αλλά και προώθησης της επιστημονικής γνώσης όχι μόνο στη φιλολογία αλλά και στις θετικές επιστήμες. Εύγλωττα έχει

¹¹ Ο επίσημος τίτλος των μελών του Μουσείου ήταν «*ὁ σιτούμενος καὶ ἀτελής ἀπὸ τοῦ Μουσείου φιλόσοφος*». Βλ. αναλυτικά Fraser (1972) τόμ. II α 470 σημ. 84 και Ματθαίος (2008) 550 υποσ. 6

¹² Ελάχιστες αναφορές υπάρχουν για τον μισθό των μελών του Μουσείου, για την παράθεση των πηγών βλ. Ελ Αμπαντί (1998) 95. Πρβλ. και Fraser (1972) τόμ. I, 317.

¹³ Ακριβώς αυτή η προνομιακή ζωή της πνευματικής ελίτ του Μουσείου έδωσε αφορμή για σάτιρα. Ο Τίμων Φλιάσιος (περίπου το 320- 230 π.Χ., σκεπτικός φιλόσοφος και μαθητής του Πύρρωνα) στους *Σίλλους* του γράφει «*πολλοὶ μὲν βόσκονται ἐν Αἰγύπτῳ πολυφύλω/ βιβλιακοὶ χαρακίται ἀπείριτα δηριώωντες/ Μουσέων ἐν ταλάρῳ*» (fr. 12 Di Marco).

¹⁴ Βλ. Ελ Αμπαντί (1998) 97.

¹⁵ Canfora (1993) 16. Πρβλ. και Pfeiffer (1972) 116 υποσ. 8.

¹⁶ Η ύπαρξή της μας είναι γνωστή από τους εκκλησιαστικούς συγγραφείς του 4^{ου} αι. μ.Χ. Επιφάνιο (*Περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν*= PG XLIII, 256) και Αφθόνιο (*Προγυμνάσματα*, στο *Rhet. Gr.* II, 47 έκδ. Rabe).

¹⁷ Για όλες τις σωζόμενες μαρτυρίες που δείχνουν το πλήθος των συγγραμμάτων και για τον τρόπο απόκτησής τους βλ. Fraser (1972) τόμ. I, 325- 30/ Pfeiffer (1972) 119-2/ Ελ Αμπαντί (1998) 104- κ.ε. και Στάικος (2002) τόμ. I, 188, 196- 198.

ειπωθεί ότι «δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι στους ελληνοιστικούς χρόνους, πρώτη φορά στην ιστορία του ανθρωπίνου πνεύματος, καθορίστηκαν οι αρχές, προσδιορίστηκαν οι μέθοδοι και τέθηκαν γενικά οι βάσεις της εμπειριστατωμένης έρευνας, η οποία απέδωσε εντυπωσιακά αποτελέσματα σε ποικίλους τομείς των θετικών επιστημών, δηλαδή στα μαθηματικά, τη φυσική, την ιατρική, τη γεωγραφία, την αστρονομία κλπ, αλλά και σ' ένα ευρύτερο φάσμα μελετών, όπου εντάσσεται, παραδείγματος χάρη, η κριτική αξιολόγηση κειμένων».¹⁸

---

¹⁸ Ελ Αμπαντί (1998) 115-6.

Ο ΒΙΟΣ ΤΟΥ

Με τον Αριστοφάνη εισαγόμαστε πλέον στον τομέα της ακραιφνούς φιλολογίας, καθώς συντελείται η οριστική αποδέσμευση της ποίησης από τη φιλολογία. Είναι γεγονός ότι η εποχή της δημιουργίας βαρυσήμαντων λογοτεχνικών έργων έχει παρέλθει ενώ η περίοδος της κριτικής αναθεώρησης και διατήρησης της προγενέστερης κλασικής φιλολογικής παράδοσης αποτελεί προτεραιότητα και στόχευση.¹⁹ Αποκορύφωμα της αλεξανδρινής φιλολογίας αποτελεί η προσωπικότητα του Αριστοφάνη του Βυζάντιου και αργότερα του χαρισματικού επιγόνου του Αρίσταρχου²⁰. Οι πληροφορίες που αφορούν στον βίο του Αριστοφάνη είναι πενιχρές και πολλές φορές ασαφείς. Ωστόσο, θα γίνει μια προσπάθεια να σκιαγραφηθεί ο βίος του όσο το δυνατόν καλύτερα βάσει των μαρτυριών που υπάρχουν.

Ο Αριστοφάνης κατέφθασε στην Αλεξάνδρεια σε νεαρή ηλικία. Πληροφορίες αντλούμε από το λήμμα της Σούδας α 3933 όπου διαβάζουμε σχετικά «*Αριστοφάνης, Βυζάντιος, γραμματικός, υἱὸς Ἀπελλοῦ ἡγουμένου στρατιωτῶν, μαθητὴς Καλλιμάχου καὶ Ζηνοδότου· ἀλλὰ τοῦ μὲν νέος, τοῦ δὲ παῖς ἤκουσε· πρὸς δὲ τούτοις καὶ Διονυσίου τοῦ Ἰάμβου καὶ Εὐφρονίδα τοῦ Κορινθίου ἢ Σικωνίου. Γέγονε δὲ κατὰ τὴν ρμδ' Ὀλυμπιάδα*».

Σχετικά με τον πατέρα του γνωρίζουμε μόνο το όνομά του Απελλής και ότι ήταν αρχηγός μισθοφορικού στρατεύματος. Προερχόταν λοιπόν από μια στρατιωτική οικογένεια εγκαταστημένη στην Αίγυπτο, γεγονός όχι ασήμαντο για την ανατροφή του.²¹ Η επωνυμία *Βυζάντιος* υποκρύπτει βάσιμες υποψίες για καταγωγή από το Βυζάντιο και φαίνεται ότι κάποια στιγμή όσο ήταν ακόμη ο Αριστοφάνης μικρός πάρθηκε η απόφαση για οριστική μετοίκηση στην Αλεξάνδρεια, όπου έλαβε άρτια μόρφωση, γεγονός που συμπεραίνουμε από τις πνευματικές επιδράσεις που δέχτηκε συνδεόμενος με θεμελιώδεις μορφές της αλεξανδρινής φιλολογίας. Συγκεκριμένα οι πηγές κάνουν λόγο για μαθητεία κοντά στον Ζηνόδοτο και τον κυρηναίο Καλλίμαχο. Ως *παῖς* άκουσε τον πρώτο ενώ ως *νέος* τον δεύτερο. Ενώ η εκδοχή της Σούδας ε

¹⁹ Parsons (1967) 264.

²⁰ Σούδα α 3892 Adler «*Αρίσταρχος, Ἀλεξανδρεὺς θέσει, τῇ δὲ φύσει Σαμοθράξ, πατρὸς Ἀριστάρχου...μαθητὴς δὲ γέγονεν Ἀριστοφάνους τοῦ γραμματικοῦ...*». Παρεμπιπτόντως, η Σούδα αποτελεί ένα βυζαντινό λεξικογραφικό και συνάμα εγκυκλοπαιδικό έργο του 10^{ου} αι μ.Χ. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. <http://www.greek-language.gr/greekLang/files/document/conference-2003/012MatthaiosEl.pdf> και Dickey (2007) 90-9.

²¹ Fraser (1972) τόμ. II b- III, 662.

2898 Adler στο λήμμα για τη ζωή του κυρηναίου Ερατοσθένη²² που αναφέρει ότι «*Ερατοσθένης...έτελεύτησεν π' ἐτῶν γεγονώς... μαθητὴν ἐπίσημον καταλιπὼν Ἀριστοφάνην τὸν Βυζάντιον...*», υπονοώντας και μαθητεία κοντά του, είναι μάλλον ανακριβής, αφού οι δύο άντρες είχαν περίπου την ίδια ηλικία.²³ Ωστόσο, περισσότερες πιθανότητες φαίνεται να υπάρχουν στο να διητέλεσαν δάσκαλοί του οι Διονύσιος ο Ίαμβος²⁴ και Ευφρόνιος²⁵ από τη Χερσόνησο, αν και ο τελευταίος αναφέρεται ως σύγχρονος του Ερατοσθένη. Υπήρξε, επίσης, ένθερμος μαθητής του-κακόνυμου ίσως, εξαιτίας του έργου του *Χρείαι*- κωμικού ποιητή Μάχωνα²⁶, από τον οποίο διδάχτηκε τα μέρη της κωμωδίας²⁷, καθώς είχε συγγράψει σχετικό βιβλίο,

²² Slater T 5/ Nauck (1963) 1-2, υποσ. 1.

²³ Fraser (1972) τόμ. I, 459. Ωστόσο, πολλοί ερευνητές πιστεύουν και αναφέρουν ότι ο Ερατοσθένης υπήρξε πράγματι διδάσκαλος του Αριστοφάνη. Βλ. Cohn, L., *RE* II (1895) 993, το άρθρο υπάρχει και σε ηλεκτρονική μορφή https://de.wikisource.org/wiki/RE:Aristophanes_14/ Cancik und Schneider (1996) 1130.

²⁴ Για τον Διονύσιο πληροφορούμαστε από τον Αθήναιο (vii 248 b-c) ότι ήταν ο συγγραφέας μιας συλλογής που τιτλοφορείται *Περὶ διαλέκτων*. Εκτός από συγγραφέας ήταν συγχρόνως και ποιητής. Βλ. Susemihl (1891/ 92) τόμ. 1, 346.

²⁵ Ο Nauck (1963) 2, σημ. 3, αποδέχεται την άποψη ότι ο *Ευφρόνιδας* ταυτίζεται με τον γραμματικό Ευφρόνιο. Ο Ευφρόνιος από την Αλεξάνδρεια δεν υπήρξε μόνο γραμματικός αλλά και κωμωδιογράφος. Συνεχιστής, μαζί με τον Ερατοσθένη, του έργου του Λυκόφρονος, ο οποίος *διόρθωσε* κωμωδία. Συμπεριλαμβανόταν στους ποιητές της *Πλειάδος*, όπως μας διασώζει ο Γεώργιος Χοιροβοσκός στα σχόλια που εκπόνησε στο μετρικό εγχειρίδιο του Ηφαιστίωνα «*Διονυσιάδην και Ευφρόνιον τῆ Πλειάδι συντάττουσιν*» βλ. *Σχόλ. Ηφαιστ.* 236.14 Consbruch. Πρβλ Cohn, L., *RE* VI. 1 (1907) 1221. Επίσης, λίγο παρακάτω υπάρχει μια σημείωση που διαβεβαιώνει ότι ο Ευφρόνιος υπήρξε όντως δάσκαλος του Αριστοφάνη καθώς και συνθέτης των λεγόμενων *Πριαπίων* (πρβλ. Στράβων *Γεωγραφικά* VIII 6.24 «*και ὁ τὰ Πριάπεια ποιήσας Ευφρόνιος...*»)- αν και ο Pfeiffer (1972) 190- 191 προβάλλει κάποιες αντιρρήσεις. Στο 241.11 κ.ε. διαβάζουμε χαρακτηριστικά «*Πριάπειον δὲ ἐκλήθη, ἐπειδὴ Ευφρόνιος ὁ γραμματικὸς ἐπὶ τῶν Πτολεμαίων ἐν Αλεξανδρείᾳ ἔγραψεν εἰς Πριάπιον τούτοι τῶι μέτρῳ· και ὡσπερ τὸ ἰθυφαλλικὸν ἐκλήθη ἐπιτηδεῖον ὃν εἰς τὸν Διόνυσον, οὕτω και τὸ Πριάπειο. ἴστεον δὲ ὅτι τούτου τοῦ Ευφρονίου γέγονεν ἀκροατὴς Ἀρίσταρχος γραμματικὸς, οὐ μόνον Ἀριστοφάνης τοῦ τοῦ Βυζαντίου*», (= T 14 Slater).

²⁶ Γενικής αποδοχής τυχάνει η εύστοχη διόρθωση του λήμματος της Σούδας α 3933 Adler για τον Αριστοφάνη από τον Nauck (1963) 3, σημ. 5, με την προσθήκη «*...και Ευφρονίδα <και Μάχωνος> τοῦ Κορινθίου ἢ Σικωνίου...*». Ο ερευνητής πιστεύει πως το γνήσιο κείμενο έχει αλλοιωθεί και στηρίζει τον ισχυρισμό του αυτό στις πηγές, στις οποίες ο Μάχων παρουσιάζεται συχνά ως *Κορίνθιος* ή *Σικωνίος*. Βλ. Gow (1965) 3. Μια λογική εικασία για το πότε έζησε ο ποιητής αποτελεί η ασαφής φράση *νέος ὢν* που αναφέρεται για τον Αριστοφάνη και η οποία χρησιμοποιείται και από τη Σούδα αλλά και από τον Αθήναιο στο 14,664a (= T 13 B Slater), και που μας οδηγεί στο, όχι αρραγές, συμπέρασμα ότι ο Μάχων και ο Καλλιμάχος δίδασκαν στην Αλεξάνδρεια περίπου την ίδια εποχή. Συνεπώς, γνωρίζοντας ότι ο Καλλιμάχος έζησε στη βασιλεία του Πτολεμαίου Ευεργέτη και άκμασε κυρίως τη δεκαετία 260-250 π. Χ. καθώς και ότι ο Αριστοφάνης είχε γεννηθεί το 257 π.Χ. και ότι μεγαλώνοντας σε νεαρή ηλικία μαθήτευσε κοντά του, μπορούμε να τον τοποθετήσουμε χρονικά στα μέσα περίπου του 3^{ου} αι π.Χ. Για περισσότερες βιογραφικές πληροφορίες βλ. Gow (1965) 3-7. Ωστόσο, αν και σύγχρονος του Καλλιμάχου θα πρέπει να ήταν αρκετά νεότερός του. Βλ. Fraser (1972) τόμ. I, 621.

²⁷ Το γεγονός βεβαιώνει ο Αθήναιος στο 6, 241 «*Μάχων ὁ κωμωδιοποιὸς ὁ Κορίνθιος μὲν ἢ Σικωνίος γενόμενος, ἐν Αλεξανδρείᾳ δὲ τῆ ἐμῇ καταβιὸς και διδάσκαλος γενόμενος τῶν κατὰ κωμωδίαν μερῶν Ἀριστοφάνους τοῦ γραμματικοῦ*» και στο 14,664a «*ἦν ἀγαθὸς ποιητὴς εἴ τις ἄλλος τῶν μετὰ τοὺς ἐπτά, διόπερ ὁ γραμματικὸς Ἀριστοφάνης ἐσπούδασε συσχολάσαι αὐτῷ νέος ὢν*», βλ. T 13 A, 14 Slater. Λίγο παραπάνω ο Αθήναιος παρατηρεῖ ότι ο διάσημος αυτός κωμικός ποιητής δραστηριοποιήθηκε μόνο στην Αλεξάνδρεια «*οὐκ ἐδίδαξεν δ' Ἀθήνησι τὰς κωμωδίας τὰς ἑαυτοῦ, ἀλλ' ἐν Αλεξανδρείᾳ*» γράφοντας επίσης και υπομνήματα για έργα του Αριστοφάνη, του Κράτη, του Φρυνίχου και του

σύμφωνα με τις εικασίες του Pfeiffer²⁸, στο οποίο λογικά θα ανέπτυξε τα *κατὰ ποσὸν* και τα *κατὰ ποιὸν* μέρη της κωμωδίας, σύμφωνα με τη διάκριση της τραγωδίας που πραγματοποιεί ο Αριστοτέλης στην *Ποιητική* του²⁹.

Η φοίτηση και η συναναστροφή του Αριστοφάνη με την προγενέστερη πνευματική διανόηση του τόπου είχε ως απόρροια την αξιοσημείωτη ευρύτητα των ενδιαφερόντων του σχετικά με τη βελτίωση των κλασικών έργων, γεγονός που πιστοποιείται από το ευρύ πεδίο των εκδόσεων που με συνέπεια και ευλάβεια επιτέλεσε. Συνεπώς, ορθά έχει επισημανθεί ότι αφενός τα φιλολογικά επιτεύγματά του και αφετέρου η μέθοδος και το σύστημα που εφάρμοσε σε ένα ποικίλο γλωσσολογικό και λογοτεχνικό πεδίο, τον κατατάσσουν στον επιστημονικό κόσμο του δικού του μαθητή Αριστάρχου απέχοντας παρασάγγας από τον κόσμο του δασκάλου του Ζηνοδότου, του πρωτοπόρου ερασιτέχνη³⁰.

Σύμφωνα με τον A. Meineke³¹, τα βιογραφικά στοιχεία του Αριστοφάνη στη Σούδα συνεχίζονται λίγο παρακάτω στο λήμμα που αφορά τον Αριστώνυμο, τον κωμικό ποιητή³². Ο ερευνητής συμφύρει το λήμμα α 3933 με το περισσότερο τμήμα του λήμματος α 3936,³³ το οποίο διασώζει τις εξής πληροφορίες «*βασιλεύοντος Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου και τοῦ μετ' αὐτὸν τοῦ Φιλοπάτορος· και προέστη τῆς τοῦ βασιλέως βιβλιοθήκης μετὰ Ἀπολλώνιον, ἔτος ἄγων ζβ'.* +διασκευασθεῖς+ δὲ ὡς

Αρισταγόρα. Βλ. Trojahn (2002) 125- 127. Διότι ο Μάχων, όπως και πολλές άλλες λόγιες μορφές της περιόδου λ.χ. ο Καλλίμαχος, εκτός από ποιητής ήταν συνάμα και πρόσωπο με σημαντική μόρφωση και πνευματική δραστηριότητα.

²⁸ Pfeiffer (1972) 191, 226.

²⁹ Ματθαίος (2008) 627- 628.

³⁰ Fraser (1972) τόμ. I, 459.

³¹ Nauck (1963) 1/ T 1 Slater. Ο Αριστώνυμος ήταν Αθηναίος κωμικός ποιητής σύγχρονος ή λίγο νεότερος του Αριστοφάνη. Από τα έργα του είναι γνωστοί μόνο δύο τίτλοι – *Θυσεὺς* και *Ἥλιος ῥιγῶν*- και ελάχιστα αποσπάσματα έχουν διασωθεί μέχρι τις μέρες μας. Από τα σχόλια στην *Ἀπολογία* του Πλάτωνα 19c καθώς επίσης και από τον Βίο του Αριστοφάνη πληροφορούμαστε ότι ο Αριστώνυμος ειρωνευόταν τον Αριστοφάνη για το γεγονός ότι απέφευγε την ανάληψη της διδασκαλίας των κωμωδιών του. Έζησε συνεπώς τον 5^ο αι π.Χ. Ωστόσο, στο λήμμα που τον αφορά στη Σούδα α 3936 αυτός ο ίδιος ο ποιητής παρουσιάζεται, εσφαλμένα όπως αποδεικνύεται, και ως γραμματικός, ο οποίος έζησε στα χρόνια της βασιλείας του Πτολεμαίου του Φιλαδέλφου, δηλαδή από το 283 έως το 245 π.Χ. Μάλιστα διαδέχτηκε τον Απολλώνιο στη διεύθυνση της Βιβλιοθήκης. Όμως, αυτή η λογική ανακολουθία καθιστά το χωρίο προβληματικό, επιτρέποντας στον Meineke την εξής- αποδεκτή γενικά από τη σύγχρονη έρευνα- εικασία ότι στο συγκεκριμένο χωρίο υφίστανται δύο περιγραφές που αφορούν δύο διαφορετικά πρόσωπα και που λανθασμένα παρουσιάζονται να αφορούν ένα, εν προκειμένω τον Αριστώνυμο. Βλ. Longman, Brown, Green, and Longmans (1843) 441/ Meineke (1839–1857) τ. 2, 698-700.

³² Cohn, L., *RE* II (1895) 968.

³³ Αυτό ισχύει στην έκδοση του 1928- 1938 της Δανής Ada Adler ενώ η έκδοση της Σούδας του Bekkeri το 1854 περιλαμβάνει τα δύο κομμάτια μαζί κατευθείαν στο λήμμα του Αριστοφάνη.

βουλόμενος πρὸς Εὐμένη φυγεῖν, ἐφυλάχθη ἐν εἰρκτῇ χρόνον τινά. ἠφείχθη δὲ καὶ ὑπὸ στραγγουρίας τελευτᾷ, ἔτη βεβιωκὼς οὔζ'. Συγγράμματα δὲ αὐτοῦ πάνυ πολλά.»³⁴

Σύμφωνα με τα παραπάνω ο Αριστοφάνης αναλαμβάνει το τιμητικό και επίζηλο αξίωμα του βιβλιοθηκάρου στην ώριμη ηλικία των 62 ετών, αφού διαδέχτηκε τον Απολλώνιο στη διαχείριση της περίφημης βιβλιοθήκης. Στο σημείο αυτό υπάρχει σύγχυση καθώς η υπαινισσόμενη σειρά διαδοχής των βιβλιοθηκονόμων παρουσιάζει σημαντική απόκλιση από το κείμενο του καταλόγου που διασώζει ο πάπυρος της Οξυρύγχου³⁵, ο οποίος τοποθετεί στη θέση αυτή της διεύθυνσης της Βιβλιοθήκης, μεταξύ του Απολλωνίου και του Αριστοφάνους, τον Ερατοσθένη. Ο τελευταίος, βάσει του σχετικού άρθρου της Σούδας Δ 2898- το οποίο βεβαιώνει ότι «*ἐτέχθη δὲ ρκς' Ὀλυμπιάδι καὶ ἐτελεύτησεν π' ἐτῶν γεγονώς*», γεννήθηκε δηλαδή την 126^η Ολυμπιάδα (δηλαδή το 276/3 π.Χ.) και πέθανε σε ηλικία 80 ετών (ήτοι το 195 π.Χ.). Εάν η μαρτυρία αυτή είναι ορθή (ημερομηνία θανάτου 195 π.Χ.) και εάν ο Αριστοφάνης ήταν 62 χρονών όταν ανέλαβε τα καθήκοντα του, τότε ο τελευταίος θα πρέπει να είχε γεννηθεί γύρω στα 257 π. Χ. και υπηρέτησε τη θέση αυτή για περίπου δεκαπέντε συναπτά έτη, εφόσον πέθανε το 180 π. Χ. περίπου³⁶.

Εποικοδομητικό περιστατικό από τον βίο του, που δείχνει τη βαθιά γνώση της Βιβλιοθήκης καθώς και την ικανότητα του νου του να συγκρατεί το περιεχόμενο των χιλιάδων κυλίνδρινων παπύρων που βρίσκονταν σε αυτήν, μας αφηγείται γλαφυρά, προσδίδοντας και μια δραματική χροιά στην ιστορία, ο Βιτρούβιος³⁷. Οι Πτολεμαίοι

³⁴ Nauck (1963) 1/ F 1 Slater. Σκόπιμο είναι να αναφερθεί η διαφορά που εντοπίζεται στις δύο αυτές κριτικές εκδόσεις του Αριστοφάνη στη λέξη *Εὐμένη*. Ο Slater γράφει *Εὐμένη* ακολουθώντας τη γραφή της Σούδας ενώ ο Nauck γράφει *Εὐμένη*.

³⁵ *P. Oxy.* X (1914) 1241, στήλη II 6 κ.ε. Τη σύγχυση στις πηγές σχετικά με τη σειρά διαδοχής στη θέση του διευθυντού της Βιβλιοθήκης πραγματεύεται ο Rostagni (1956) 185-213.

³⁶ Parsons (1967) 150.

³⁷ Βιτρούβιος, *De Architectura* VII, praef. 4-7. Βλ. Nauck (1963) 5, υποσ. 7 και T 16 Slater. Σημειωτέον, ότι ο διαγωνισμός ήταν μια *recitatio*, η οποία στην ιστορία της λογοτεχνίας κατανοείται ως μια δημόσια απαγγελία που ανάγεται στην παράδοση των ραψωδών, συνήθεια που αργότερα πέρασε στη Ρώμη, όπου οι ιδιωτικές απαγγελίες σε εκδηλώσεις εν μέσω φιλικών προσώπων ήταν κάτι σύνηθες και καθιερωμένο. Φυσικά, σε αντίθεση με την προφορική και από στήθους απαγγελία των αοιδών και αργότερα των ραψωδών, το άτομο που εκτελούσε την απαγγελία πλέον στα ελληνιστικά χρόνια τη διάβαζε από χειρόγραφο. βλ. Jacob, 2010, § 6 και 8. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η πρωτότυπη ανάγνωση του περιστατικού από τον καθηγητή Olesen- Bagneux, ο οποίος διακρίνει πολλά διαφορετικά στρώματα ανάγνωσης και ερμηνείας θεωρώντας ότι η μαρτυρία αυτή του Βιτρούβιου είναι αξιόλογη και πρέπει να αντιμετωπίζεται, όχι με τόση καχυποψία αλλά, με τη δέουσα σοβαρότητα, καθώς δεν μπορούμε να γνωρίζουμε εάν είναι ιστορικό γεγονός ή απλώς φαντασία- πρβλ. Fraser, *Eranos* lxxviii (1970) 115- 122 και Too (2010) 90-92. Συγκεκριμένα, εκτός από την έξαρση της διανοητικής ικανότητας του Αριστοφάνη, τη λογοκλοπή που αποκάλυψε, παρατηρούμε ότι η προφορική παράδοση έχει εξασθενήσει και το να χρησιμοποιεί κανείς λεξιλόγιο από την παραδοσιακή λογοτεχνική παράδοση δεν είναι κάτι το κατακριτέο. Μέσω των πλαστών ποιητικών συνθέσεων επίσης, συνεχίζει να αναφέρει ο ερευνητής, καταδεικνύεται η αποστροφή του Αριστοφάνη για την ξεπερασμένη ποίηση, η οποία μπορεί μεν να τέρπει το κοινό αλλά απουσιάζει από αυτήν κάθε ίχνος

κατά περιόδους διοργάνωναν αγώνες προς τιμή των Μουσών και του θεού Απόλλωνα, στους οποίους τιμές και βραβεία αποδίδονταν σε νικητές συγγραφείς, όπως ακριβώς γινόταν και με τους επιτυχημένους αθλητές³⁸. Κατά πάσα πιθανότητα επί Πτολεμαίου III του Ευεργέτη αφού ολοκληρώθηκαν επιτυχώς οι ετοιμασίες για τους αγώνες ο ηγεμόνας έπρεπε βιαστικά να συμπληρώσει την εξαμελή επιτροπή με ένα έβδομο άτομο κατάλληλο για αυτή τη θέση. Απευθυνόμενος στους ιθύνοντες της Βιβλιοθήκης έλαβε την υπόδειξη του ονόματος του Αριστοφάνη, ο οποίος συστηματικά μελετούσε κάθε βιβλίο της Βιβλιοθήκης με υποδειγματική αφοσίωση και επιμέλεια. Ειδικά καθίσματα είχαν παραχωρηθεί στους κριτές και ο Αριστοφάνης έλαβε θέση ανάμεσα σε αυτά. Οι ποιητικοί αγώνες, πρώτοι στη λίστα των αγώνων, άρχισαν. Όταν τα ποιήματα απαγγέλθηκαν το πλήθος ενθουσιασμένο επέβαλε τρόπον τινά στους κριτές τι να εγκρίνουν. Όταν οι κριτές ρωτήθηκαν για την απονομή του πρώτου βραβείου οι έξι συμφώνησαν να το απονεύσουν στον ποιητή εκείνον που, όπως φάνηκε, ευχαρίστησε περισσότερο το πλήθος. Ο Αριστοφάνης ωστόσο, όταν ζητήθηκε η κρίση του, απροσδόκητα μάλλον, αντιτασσόμενος στη λαϊκή ετυμηγορία, ψήφισε η πρώτη θέση να δοθεί στον υποψήφιο εκείνον που με το ποίημά του ευχαρίστησε λιγότερο το κοινό. Ο Πτολεμαίος III και η ομήγυρή του δικαιολογημένα αγανάκτησαν με αυτή την τοποθέτηση του λογίου, ο οποίος αφού σηκώθηκε ζήτησε και πήρε τον λόγο να μιλήσει πληροφορώντας τους ότι μόνο ένας από τους διαγωνιζόμενους ήταν πραγματικός ποιητής. Οι υπόλοιποι παρουσίασαν ποιητικές συνθέσεις- προκειμένου ίσως να αυξήσουν τις πιθανότητες για διάκριση στον

έμφυτης καλαισθησίας. Αντίθετη άποψη παρουσιάζεται από τον Jacob (2010) § 9,3. Τέλος, η αφήγηση κάνει φανερό τον πολιτιστικό ανταγωνισμό που κυριαρχούσε ανάμεσα στην Αλεξάνδρεια και την Πέργαμο με τον Βιτρούβιο να τάσσεται μεροληπτικός και να εξάρει την αρχιτεκτονική σύνθεση της περγαμηνής Βιβλιοθήκης, ίσως λόγω των ισχυρών δεσμών της πόλης με τη Ρώμη. Βλ. Olesen-Bagneux (2014) 8-9. Για να γίνει κατανοητό το τελευταίο συμπέρασμα του ερευνητή θα σημειωθεί ότι ο Βιτρούβιος αναφέρει το περιστατικό αυτό του Αριστοφάνη στα πλαίσια της πρόθεσής του να δείξει ότι όλη η διοργάνωση των αγώνων στα πλαίσια της προώθησης της αίγλης του Μουσείου δεν ήταν τίποτα άλλο από μια απομίμηση της αγνής προσπάθειας των Ατταλίδων βασιλιάδων, οι οποίοι αφορμώμενοι από την αγάπη τους για τη λογοτεχνία και για την εμβάθυνση στα κείμενα ίδρυσαν την περίφημη Βιβλιοθήκη της Πέργαμου, η οποία προκάλεσε τη ζήλεια των Πτολεμαίων, που με τη σειρά τους έσπευσαν να δημιουργήσουν κάτι αντίστοιχο. Επιπλέον ως σημειώσουμε ότι η ιστορία αυτή που προβάλλει τον ισχυρισμό ότι ο Αριστοφάνης γνώριζε απέξω τη δομή και το περιεχόμενο της Βιβλιοθήκης αποτελεί το κλειδί για το πώς λειτούργησε η Βιβλιοθήκη, όχι μόνο για τον Αριστοφάνη αλλά, και για όλους τους μελετητές σε γενικές γραμμές. Ο Olesen- Bagneux (2014) 4, παραθέτει την άποψη του ερευνητή C. Jacobs, με την οποία συμφωνεί, που σχετίζεται με τη φύση της μνήμης του Αριστοφάνη που είναι μια διανοητική κατασκευή η οποία με κάποιο τρόπο αποτελεί τον συνδετικό αρμό με τη Βιβλιοθήκη, αποκαθιστώντας τη σχέση των κειμένων και του δημιουργού τους, επιβάλλοντας ταυτόχρονα μια μορφή δικαιοσύνης. Βλ. Jacobs (2010) § 10.4.

³⁸ Ίσως, οι ποιητικοί αυτοί διαγωνισμοί να αποσκοπούσαν στην παραγωγή νέων ποιητικών λογοτεχνικών έργων, τα οποία όχι μόνο προοριζόταν για εμπλουτισμό της Βιβλιοθήκης αλλά κυρίως για τον εμπλουτισμό με έργα που δεν θα μπορούσαν να εντοπιστούν στο αντίπαλο δέος, τη Βιβλιοθήκη της Πέργαμου. Jacobs (2010) § 4,4.

διαγωνισμό- που δεν ήταν δικές τους ενώ έργο των κριτών ήταν να αξιολογούν αυθεντικές συνθέσεις και όχι να ασχολούνται με λογοκλόπους. Στο άκουσμα της αναπάντεχης είδησης το πλήθος έμεινε άφωνο και ο βασιλιάς είχε αμφιβολίες. Τότε ο Αριστοφάνης βασιζόμενος αποκλειστικά στη μνήμη του (*fretus memoriae*) απήγγειλε όχι μόνο έναν μεγάλο όγκο παπύρινων κυλίνδρων αλλά υπέδειξε και σε ποια εσοχή της Βιβλιοθήκης φυλασσόταν ο καθένας από αυτούς (*armaria*). Στη συνέχεια τους έκανε αντιπαραβολή με τα ποιήματα τα οποία είχαν παρουσιαστεί με αποτέλεσμα να αναγκάσει τους ποιητές να ομολογήσουν τη λογοκλοπή. Ο βασιλιάς τότε διέταξε τους παραβάτες να περάσουν από δίκη με την κατηγορία της κλοπής. Προβληματισμό πάντως δημιουργεί το γεγονός ότι ούτε ο βασιλιάς, ούτε το κοινό που παρακολουθούσε, ούτε η κριτική επιτροπή από ειδήμονες, πλην του Αριστοφάνη, πέτυχε να ανιχνεύσει τη λογοκλοπή, και δεν αναγνώρισαν τις παλιές συνθέσεις του παρελθόντος, οι οποίες τώρα παρουσιάζονται σαν πρωτότυπες δημιουργίες με τους διαγωνιζόμενους να έχουν αβασάνιστα σφετεριστεί την πατρότητά τους.

Μια άλλη ιστορία που αφορά στην ιδιωτική ζωή του λόγιου προέρχεται πιθανόν από σκανδαλιστικά τολμηρά αστεία των ανθρώπων του Μουσείου (Pfeiffer 1972: 206) και είναι εξαιρετικά απίθανη αφού διασώζει ότι ο σπουδαίος κριτικός έτρεφε αισθήματα για μια ανθοπόλισσα της Αλεξάνδρειας και είχε ως ερωτικό αντίζηλο έναν ελέφαντα. Ο Αιλιανός στο πόνημά του *Περὶ ζῴων ιδιότητος* αναφέρει «...γυναικὸς δὲ ὠραίας τόδε τὸ ζῷον ἠττάται καὶ παραλύεται τοῦ θυμοῦ ἐκκωφωθὲν ἐς τὸ κάλλος. Καὶ ἀντήρα φασὶν ἐν τῇ Αἴγυπτίᾳ Ἀλεξάνδρου πόλει γυναικὸς στεφάνους πλεκούσης Ἀριστοφάνει τῷ Βυζαντίῳ ἐλέφας.»³⁹ Φαντασιόπληκτο προφανώς φαντάζει το περιστατικό αυτό με τον ελέφαντα που υπήρξε ανταγωνιστής του μεγάλου

---

³⁹ Αιλιανός, *Περὶ ζῴων ιδιότητος*, I 38. Το περιστατικό αναφέρεται και νωρίτερα από τον Πλίνιο στο έργο του *Φυσική Ιστορία (Naturalis Historia)* VIII 13. Ανάμεσα στα περιστατικά με ελέφαντες που διατηρούσαν ισχυρά αισθήματα αγάπης για ανθρώπους και οι οποίοι έδειχναν την αγάπη τους αυτή είτε με τη μεγάλη ευχαρίστηση που αντλούσαν από τη θέαση του προσφιλοῦς προσώπου είτε με αδέξιες κινήσεις τρυφερότητας είτε κρατώντας τα κλαδιά που τους προσφέρονταν από το κοινό είτε όταν παίρνουν το μπάνιο τους στην αγκαλιά του αγαπημένου τους και με ισχυρή μνήμη ώστε να θυμούνται αγαπημένα πρόσωπα χρόνια αργότερα, ο Πλίνιος αναφέρει ότι ένας ελέφαντας στην Αίγυπτο ερωτεύτηκε ένα κορίτσι που πουλούσε λουλούδια και (κανένας δεν θα σκεφτόταν ότι αυτή η επιλογή ήταν πρόστυχη) η οποία ήταν ευνοούμενη του πολύ διάσημου γραμματικού Αριστοφάνη. Επίσης και ο Πλούταρχος στη μεγάλη σε έκταση μελέτη του *Πότερα τῶν ζῴων φρονιμώτερα τὰ χερσαῖα ἢ τὰ ἐνυδρὰ* 972 D που περιλαμβάνεται στη συλλογή *Ἠθικά* αναφέρει με παραστατικότητα το περιστατικό « ἔρωτες δὲ θηρίων οἱ μὲν ἄγριοι καὶ περιμανεῖς γεγόνασιν, οἱ δ' ἔχοντες οὐκ ἀπάνθρωπον ὠραῖσμον οὐδ' ἀναφρόδιτον ὁμίλιαν. Οἶον ἦν ὁ τοῦ ἐλέφαντος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τοῦ ἀντερώντος Ἀριστοφάνει τῷ γραμματικῷ· τῆς γὰρ αὐτῆς ἤρων στεφανοπόλιδος, καὶ οὐχ ἦττον ἦν ὁ ἐλέφας διάδηλος· ἔφερε γὰρ αὐτῆ τῆς ὄπρας ἀεὶ τὰ πρατήρια παραπορευόμενος, καὶ χρόνον πολὺν ὑφίστατο καὶ τὴν προβοσκίδα τῶν χιτωνίων ἐντὸς ὥσπερ χεῖρα παραβολῶν ἀτρέμα τῆς περὶ τὸ στήθος ὄρας ἔψαυεν». Τα χωρία αυτά παρατίθενται και από τον Nauck (1963) 3,υποσ. 6 και από τον Slater T 16 A, T 16 B, T 16 C.

γραμματικού σε καμία περίπτωση όμως δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως αστεϊσμός.⁴⁰ Έχουν γίνει απόπειρες να δοθούν ερμηνείες- όπως για παράδειγμα ότι το *έλεφας* ίσως προέρχεται από κάποιο κύριο όνομα ή επώνυμο ή ακόμα και από κάποιο ψευδώνυμο⁴¹- που να εμπίπτουν στη λογική, οι οποίες όμως δεν μπορούν να επιβεβαιωθούν.

Είναι γεγονός πάντως- και εδώ κρίνεται σκόπιμο να ανοίξουμε μια παρένθεση- ότι τέτοιου είδους ασυνήθιστα και παράδοξα περιστατικά για ελέφαντες που ερωτεύονταν και συνάμα προσπαθούσαν να προκαλέσουν το ερωτικό ενδιαφέρον των νεανίδων κυκλοφορούσαν πολλά στην πτολεμαϊκή Αλεξάνδρεια. Ο Αιλιανός,⁴² για παράδειγμα, καταγράφει μια σχετική ιστορία που διαδραματίζεται στην Αντιόχεια της Συρίας, όπου ένας ήμερος ελέφαντας κάθε φορά που έβγαινε στα βοσκοτόπια συνήθιζε να αντλεί μεγάλη απόλαυση στη θέα μιας *στεφανοπόλιδος γυναικός*, την οποία πλησίαζε και με την προβοσκίδα του της καθάριζε το πρόσωπο. Η γυναίκα αποτελούσε δόλωμα γοητεύοντας τον δαμασμένο ουσιαστικά ελέφαντα εξαιτίας του *στεφάνου* από εποχιακά λουλούδια (*τῶν καθ' ὄραν*) που έπλεκε. Το ζώο κάθε μέρα έπαιρνε αυτό το στεφάνι που η κόρη του πρόσφερε. Όμως, *«χρόνω δὲ ὕστερον»* η κόρη έφυγε από τη ζωή ενώ ο ελέφαντας *«τῆς συνηθείας διαμαρτάνων και οὐχ ὀρῶν ἦν ἐπόθει γυναικα, ὥσπερ οὖν ἐραστής ἐρωμένης ἀτυχῶν ἐξηγγιώθη· και ὁ τέως πραότατος ὢν ἐς θυμὸν ἐξήφθη ὥσπερ οὖν και τῶν ἀνθρώπων οἱ ἄγαν ὑπὸ τῆς λύπης ἐπικλυσθέντες και ἔκφρονες γεγεννημένοι»*. Εξάλλου πρέπει να ληφθεῖ υπόψη ότι και ο ίδιος ο Αριστοφάνης είχε καταγράψει ένα παρόμοιο περιστατικό στο εκτεταμένο πόνημά του *Περὶ ζώων*.

---

⁴⁰ Marx (1889) 93. Ο ερευνητής πραγματεύεται και τονίζει το αστείο της σχέσης ελέφαντα-γραμματικού και ανθοπόλισσας.

⁴¹ Στον ιστορικό Πολύβιο, XVIII 24, διαβάζουμε για έναν Νικάνορα, *τὸν ἐπικαλούμενον ἐλέφαντα*, ο οποίος υπήρξε στρατιωτικός του Φιλίππου V κατά τη διάρκεια του πρώτου μακεδονικού πολέμου. Αναπόδεικτη μένει και η υπόθεση ότι *έλεφας* αποτελεί παρωνύμιο κάποιου αντιπάλου του γραμματικού το οποίο έπειτα μεταφέρθηκε στο αντίστοιχο ζώο. Βλ. Pfeiffer (1972) 206 και Fraser (1972) τόμ. I, 461.

⁴² Αιλιανός, *Περὶ ζώων ιδιότητος*, VII 43. Επίσης, διαδεδομένη είναι και η αντίληψη ότι στους ελέφαντες αρέσει και τους ελκύει το άρωμα των λουλουδιών. Εξ ου και η προτίμησή τους σε ανθοπόλισσες. Για παράδειγμα, στο XIII 8 ο Αιλιανός για να δείξει την έλκυσή τους αυτή προς τα άνθη χρησιμοποιεί τη φράση, *«εἰσὶ γὰρ [οἱ ἐλέφαντες] ἐρασταὶ εὐωδίας»*. Και συνεχίζει λέγοντας ότι οι εξημερωμένοι ελέφαντες *«ἀγονταί γε ἐπὶ τοὺς λειμῶνας, ὁσμῆ πωλευθησόμενοι τῇ ἡδίστη. Καὶ ὁ μὲν [ένας από αυτούς τους ελέφαντες] ἐκλέγει κρίνας τῆ ὁσφρήσει τὸ ἄνθος.»* Σε περίπτωση αργοπορίας του *πωλευτοῦ*, του εκπαιδευτή δηλαδή, ο οποίος κρατά και τα συναχθέντα άνθη, το ζωντανό *οὐχ αἰρεῖται τροφήν*. Όταν κάποιος του φέρει τα λουλούδια που είχε μαζέψει, με την προβοσκίδα του τα βγάξει από το καλάθι και τα σκορπίζει γύρω από το παχί του *ἥδυσμα τοῦτό γε τῆ τροφῆ διὰ τῆς εὐοσμίας ἐπινοῶν*. Έπειτα ανθοστολίζει ὅλο το στάβλο, ὥστε να μοσχομυρίσει ο χώρος και να προβεί σε έναν ευώδη ύπνο.

Για το τέλος της ζωής του Αριστοφάνη δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα παρά μόνο το περιστατικό που αναφέρει η Σούδα. Το τέλος του γραμματικού αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα των κινδύνων που εγκυμονεί ο θεσμός της πατρωνίας, τουλάχιστον τον 2^ο αι. π.Χ. Λυπηρό το γεγονός για έναν διακεκριμένο επιστήμονα να μην έχει τέλος αντάξιο του βίου που έζησε και του έργου που προσέφερε. Σύμφωνα με τη Σούδα, ο Αριστοφάνης *διασκευασθείς*⁴³, ετοιμάστηκε να καταφύγει στον βασιλιά της Περγάμου Ευμένη II, *ὡς βουλόμενος*⁴⁴ (όπως επιθυμούσε), η προμελετημένη όμως αυτή απόδρασή του υπέπεσε στην αντίληψη του Πτολεμαίου Ε΄ Επιφανούς (205- 182 π.Χ.), ο οποίος προέβη σε σκληρά αντίποινα- δηλαδή τον έκλεισε στη φυλακή και, μετά από κάποιο χρονικό διάστημα που μάλλον αφέθηκε ελεύθερος, να πεθάνει από ένα είδος επώδυνης ουρολοίμωξης, τη στραγγουρία.

Οι λόγοι που οδήγησαν τον Αριστοφάνη να πάρει μια τέτοια απόφαση να εγκαταλείψει το Μουσείο και τη θέση του πρόωρα, πριν τον θάνατό του, παραμένουν άγνωστοι. Πάντως εάν η υποτιθέμενη προσπάθεια διαφυγής⁴⁵ συνέβη, τότε λογικά είχε λάβει πρόσκληση⁴⁶ ή είχε γίνει δεκτός στην αυλή του Ευμένη II, του οποίου η προσπάθεια να καταστήσει την Πέργαμο σπουδαίο κέντρο πνευματικής αίγλης,

---

⁴³ Ο Pfeiffer συμπληρώνει το φθαρμένο χωρίο με τη λέξη *διασκευθείς* του ρήματος *διασκέπτομαι*. Βλ. Slater T1 και Pfeiffer (1972) 205, υποσ. 4. Ο Nauck (1963) 6 στην έκδοσή του αναφέρει και τις υπόλοιπες πιθανές προσθήκες.

⁴⁴ Ακολουθώντας το κριτικό υπόμνημα του Slater στο T 1, η γραφή *βουλόμενος* (κωδ. GIM) προτιμάται έναντι της γραφής *βουλευόμενος* (κωδ. AV), η οποία τονίζει ότι ο Αριστοφάνης σκεφτόταν πολύ σοβαρά την πρόσκληση ή γενικά την πρόσληψή του από τον Ευμένη II, λίγο μετά το 197 π. Χ. Είναι αξιοσημείωτο ότι με την ευκαιρία αυτή γίνεται μνεία, για πρώτη φορά στην ιστορία της φιλολογίας, στην Πέργαμο. Βλ. Στάκος (2002) τόμ. I, 236.

⁴⁵ Cohn, L., *RE* II (1895) 994.

⁴⁶ Είναι γενικά αποδεκτή η ύπαρξη πνευματικής αντιπαλότητας που αφορούσε τη φημισμένη Βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας την πρωτοκαθεδρία της οποίας απειλούσε η νεόδημη Βιβλιοθήκη της Περγάμου και κατ' επέκταση μιλάμε για αντιπαλότητα μεταξύ του καθιερωμένου πνευματικού κέντρου, το οποίο άρχισε να φθίνει και του ανερχόμενου σε σπουδαιότητα κέντρου μαθήσεως, της Περγάμου. Ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος *NH*, 35 αναφέρει ρητά ότι «οι βασιλείς της Αλεξάνδρειας και της Περγάμου έχουν μεγάλο ανταγωνισμό μεταξύ τους για την ίδρυση των βιβλιοθηκών». Πιστεύεται ότι ο ανταγωνισμός αυτός είχε δυσμενείς επιπτώσεις... σε σημείο που, όπως αναφέρει ο Kenyon (1903) 88, ο Ευμένης II «να προσπαθήσει να κλέψει τον βιβλιοθηκάριο του Πτολεμαίου, με το να προσκαλέσει τον Αριστοφάνη τον Βυζάντιο... στην αυλή του στην Πέργαμο». Η ίδια άποψη εκφράζεται και από τον Erskine (1995) 46. Ωστόσο, προσωπική εκτίμηση είναι ότι η αδυσώπητη αυτή διαμάχη, όπως συνήθως παρουσιάζεται, υποκρύπτει κάποια δόση υπερβολής, εφόσον δεν είναι παράλογο στην προσπάθεια επίτευξης μιας πολιτιστικής ανάπτυξης ο Ευμένης να αναζητά εναγωνίως προσωπικότητες των γραμμάτων προσκαλώντας τις να αναλάβουν καθήκοντα στη Βιβλιοθήκη, γεγονός ιδιαίτερα δύσκολο όπως αποδείχτηκε μέχρι την προσέλευση του στωικού φιλοσόφου Κράττη από τη Μαλλό (βλ. και σχετικό άρθρο Σούδας κ 2342), αρχηγέτη της φιλολογικής ανάπτυξης αλλά και της γενικότερης ανάπτυξης της εκεί Βιβλιοθήκης, ο οποίος θεωρείται υπεύθυνος και για τις στενές σχέσεις της Περγάμου με τη Ρώμη, καθώς και για την τελειοποίηση της περγαμηνής ως γραφικής ύλης. Βλ. Στάκος (2002) τόμ. I, 252- 253/ Parsons (1967) 22-23, 26-27 και Fraser (1972), τόμ. I, 465-466 και τόμ. II b- III, 168. Τέλος, πολύ ορθά και μετριοπαθώς ο Pfeiffer (1972) 280 διατυπώνει ότι «Οι βασιλείς της Περγάμου δεν είχαν την πρόθεση να δημιουργήσουν σε αυτή ένα είδος σχολής για να ανταγωνιστεί τους Αλεξανδρινούς».

ιδρύνοντας ως τμήμα του ναού της Αθηνάς και μια βιβλιοθήκη⁴⁷, είναι γεγονός. Δεν θα πρέπει να παραληφθεί όμως και το γεγονός ότι αργότερα το ίδιο συνέβη και με τον μαθητή του Αρίσταρχο, ο οποίος απέδρασε στην Κύπρο, όπου και πέθανε σε σύντομο χρονικό διάστημα.⁴⁸ Οι δυο αυτές μαρτυρίες αποτελούν απόδειξη ότι ο δρόμος της νεοσύστατης επιστήμης της φιλολογίας στην Αλεξάνδρεια δεν ήταν πάντα πολύ εύκολος, αφού πολλές φορές οι λόγιοι ένιωθαν την πόλη τους εχθρική και αφιλόξενη, με αποτέλεσμα να επιζητούν μια απεγνωσμένη διέξοδο με την ατελέσφορη προσπάθεια φυγής τους.⁴⁹

Ο Αριστοφάνης υπήρξε επίσης μεγάλος θαυμαστής του Μενάνδρου, βασικού εκπροσώπου της Νέας Κωμωδίας, σε τέτοιο βαθμό που τον κατέτασσε δεύτερο μετά τον Όμηρο, όπως μαρτυρεί μεταγενέστερο επίγραμμα «...δεύτ]ερα ἔταξε...μετ' ἐκεῖνον (δηλ. τον Όμηρο) γραμματικ]κός κλεινός.. Ἀριστοφάνης» (IG xiv 1183 c= kaibel, Epigrammata 1085c= PCG test. 170 c= T 9 Slater). Χαρακτηριστική και αξιομνημόνευτη είναι η έμπνευση του γραμματικού για τον κωμικό ποιητή «Ἵ

⁴⁷ Στράβων, *Γεωγραφικά*, XIII 624 «..κατεσκεύασεν δ' οὗτος τὴν πόλιν, καὶ τὸ Νικηφόριον ἄλσος κατεφύτευσε, καὶ ἀναθήματα, καὶ βιβλιοθήκας, καὶ τὴν ἐπὶ τοσόνδε κατοικίαν τοῦ Περγάμου τὴν νῦν οὖσαν ἐκεῖνος προσεφιλολόγησε..» Ο Ευμένης II αναφέρεται ως ο μοναδικός ιδρυτής της μεγαλοπρεπούς Βιβλιοθήκης της Περγάμου, της οποίας η ίδρυση και η οικοδόμηση αποτέλεσε το αποκορύφωμα της δόξας του εν λόγω βασιλιά. Είναι αξιόλογο το γεγονός ότι η περγαμηνή Βιβλιοθήκη γεωγραφικά βρίσκονταν σε κομβικό σημείο με αποτέλεσμα να εξυπηρετεί όλη την επιστημονική κίνηση των γύρω περιοχών, των νησιών, των Ελλήνων που βρισκόταν στην Ασία ακόμα και την κυρίως Ελλάδα. Βλ. Sandys (1964) 157 και Parsons (1967) 24, 27. Ο Parsons επισημαίνει χαρακτηριστικά ότι στα πλαίσια της βασιλείας του Ευμένη, ο ελληνιστικός κόσμος διερευνήθηκε εξονυχιστικά για δεύτερη φορά στην προσπάθεια περισυλλογής χειρογράφων, η οποία, σύμφωνα με τον Πλούταρχο στον *Βίον τοῦ Μάρκου Ἀντωνίου*, απέβη αποτελεσματική, αφού η Βιβλιοθήκη περιελάμβανε τουλάχιστον 200.000 κυλίνδρους, τους οποίους δώρισε αργότερα ο Μάρκος Αντώνιος στην Κλεοπάτρα πριν τη ναυμαχία στο Άκτιο το 31 π. Χ. Βλ. Casson (2006) 80, 159 και Pfeiffer (1972) 282. Επιπλέον, εντυπωσιακό ήταν και το εσωτερικό της, το οποίο περιγράφεται πολύ ωραία και παραστατικά από τους Στάικο (2002), τόμ. I, 283- 288 και Casson (2006) 84-86. Επίσης, περισσότερες πληροφορίες για τον Ευμένη II βλ. Hornblower- Spawfort (επιμ.) (2003³) 567-8.

⁴⁸ Σούδα α 3892 Adler «...τελευτᾷ δὲ ἐν Κύπρῳ..» και Fraser (1972) τόμ. I, 462.

⁴⁹ Mahaffy (1887) 509/ Fraser (1972), τόμ. I, 462. Υπεύθυνος για τον διωγμό των ανθρώπων του Μουσείου ήταν ο σφετεριστής του θρόνου Πτολεμαῖος Η΄ ή αλλιώς Ευεργέτης II (2^{ος} αι π.Χ.), γνωστός στον κύκλο των διανοουμένων της εποχής και ως Κακεργέτης ή Φύσκων. Με την άνοδό του στην εξουσία σηματοδοτείται η πρώτη κρίση στην ιστορία της φιλολογίας. Πολύ παραστατικά ο διωγμός αναφέρεται ως «λόγια έξοδος», υπήρξε μια *secession doctorum*. Οι διωχθέντες Έλληνες διανοούμενοι ήταν πολλοί, σύμφωνα με τον ιστορικό Μενεκλή τον Βαρκαίο, όπως διασώζεται από τη σχετική μαρτυρία του Αθήναιου 4,83, ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά «..ὅτι Ἀλεξανδρεῖς εἰσὶν οἱ παιδεύσαντες πάντας τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς βαρβάρους...ἐγένετο οὖν ἀνανέωσις πάλιν παιδείας ἀπάσης κατὰ τὸν ἑβδομον βασιλεύσαντα Αἰγύπτου Πτολεμαῖον, τὸν κυρίως ὑπὸ τῶν Ἀλεξανδρέων ἀποσφάζας οὐκ ὀλίγους δὲ καὶ φνυγαδεύσας τῶν κατὰ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ ἐφηβησάντων ἐποίησε πλήρεις τὰς τε νήσους καὶ πόλεις ἀνδρῶν γραμματικῶν φιλοσόφων γεωμετρῶν μουσικῶν ζωγράφων παιδοτριβῶν τε καὶ ἰατρῶν καὶ ἄλλων πολλῶν τεχνιτῶν, οἱ διὰ τὸ πένεσθαι διδάσκοντες ἅ ἐπίσταντο πολλοὺς κατεσκεύασαν ἄνδρας ἔλλογίμους.» βλ. απόσπ. 270 F9 F Gr H. και Αλμπάντι (1998) 96-97. Εξάλλου και ο ίδιος ο Μενεκλής από τη Βάρκη εικάζεται, χωρίς όμως να εδράζεται κάπου με σαφήνεια, ότι ήταν ένας από αυτούς που έφυγαν από την Αλεξάνδρεια και εντάχθηκαν στον φιλολογικό κύκλο του Κράτη στην Πέργαμο. Βλ. Στάικος (2002) τόμ. I, 255. Για τον διωγμό βλ. Pfeiffer (1972) 253 και Στάικος (2002) τόμ. I, 184. Και για τον Πτολεμαῖο Η΄ βλ. Hornblower- Spawfort (επιμ.) (2003³) 1273.

Μένανδρε και βίε, πότερος ἄρ' ὑμῶν πότερον ἀπεμιμήσατο;» (T 7 Slater). Διερωτάται ο γραμματικός εάν ο κωμικός ποιητής Μένανδρος μιμείται τη ζωή ή εάν η ζωή μιμείται την κωμωδία του Μενάνδρου. Η ρήση αυτή φανερώνει την επιρροή που άσκησε στον Αριστοφάνη η Περιπατητική Σχολή, σύμφωνα με την οποία η δραματική ποίηση αποτελεί μίμηση της ανθρώπινης ζωής⁵⁰.

Η συγγραφική δραστηριότητα του Αριστοφάνη επεκτείνεται σε πολλούς τομείς και το έργο που ήθελε να κληροδοτήσει στη μετέπειτα επιστημονική έρευνα είναι πολυπληθές, όπως είδαμε να βεβαιώνει και η Σούδα στο βιογραφικό σημείωμα «*συγγράμματα δὲ αὐτοῦ πάνυ πολλὰ*», αλλά και πολυσχιδές. Ωστόσο, μόνο κάποια αποσπάσματα από τη φιλολογική του εργασία έχουν κατορθώσει να φτάσουν ως τις μέρες μας, τα οποία και μπορούμε να διαιρέσουμε χοντρικά σε τρεις μεγάλες κατηγορίες που αφορούν στην κριτική έκδοση των κειμένων, στη γλώσσα, και τις φιλολογικοϊστορικές πραγματείες αντίστοιχα.⁵¹

Στην πρώτη κατηγορία μπορούμε να συμπεριλάβουμε τις κριτικές αναθεωρήσεις (*recensio*) των πάσης φύσεως προγενέστερων κειμένων. Εξέδωσε τον Όμηρο, τον Ησίοδο, τους λυρικούς και τραγικούς ποιητές, τις κωμωδίες του Αριστοφάνη και σίγουρα ασχολήθηκε και με το έργο του Μενάνδρου. Επικουρικό στοιχείο στην εκδοτική του αυτή εργασία αποτέλεσε η βελτίωση, αν όχι η τελειοποίηση, των κριτικών σημείων. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσεται το μεγάλο λεξικογραφικό του πόνημα *Λέξεις*⁵², τμήματα του οποίου αποτελούν οι εξής ενότητες «*περὶ τῶν ὑποπτενομένων μὴ εἰρήσθαι τοῖς παλαιοῖς*», «*περὶ ὀνομασίας ἡλικιῶν*», «*περὶ συγγενικῶν ὀνομάτων*», «*περὶ πολιτικῶν ὀνομάτων*», «*περὶ προσφωνήσεων*», «*Ἄττικαὶ λέξεις*», «*Λακωνικαὶ γλῶσσαι*». Εδώ μπορούμε να ενσωματώσουμε και τη μονογραφία «*περὶ ἀναλογίας*». Τέλος, στη τρίτη κατηγορία περιλαμβάνονται οι εξής

---

⁵⁰ Pfeiffer (1972) 227. Πρβλ. Schol. A Ηφαιστ. σελ. 115.13 Consbr. «*παρὰ τοῖς κωμικοῖς ... τὸν γὰρ βίον οὗτοι μιμούμενοι*». Σκόπιμο είναι να αναφερθεί ότι ο θαυμασμός του Αριστοφάνη για τον Μένανδρο δεν τον ώθησε να μεροληπτήσει παραβλέποντας τα χωρία εκείνα τα οποία ο ποιητής είχε "δανειστεί" από άλλους. Αντίθετα, όπως μαρτυρεί ο Πορφύριος στο έργο του «*Φιλόλογος ἀκρόασις*» ο Αριστοφάνης έφτιαξε λίστα με όλα εκείνα τα δάνεια χωρία. Το έργο αυτό του Αριστοφάνη αποτελεί το αρχαιότερο κείμενο που αναφέρεται στη λογοκλοπία. Βλ. Ziegler, K., «*Plagiat*», *RE* XX (1950) στ. 1979 και Pfeiffer (1972) 228.

⁵¹ Pfeiffer (1972) 207/ Βουρβέρης (1975) 162 και Παπανικολάου (1992) 45-47. Ο Βουρβέρης ορίζει και μια τέταρτη κατηγορία την οποία ονοματοθετεί γραμματική, με τη στενότερη σημασία της λέξεως, εντάσσοντας το έργο του Αριστοφάνη «*Περὶ ἀναλογίας*».

⁵² Σύμφωνα με τον Slater, *Phoenix* 30 (3) (1976) 237 δεν υπάρχουν στοιχεία που να τεκμηριώνουν την ύπαρξη έργου με τη συγκεκριμένη ονομασία. Ο ερευνητής θεωρεί ότι εσφαλμένα ο Pfeiffer (1972) 236 κ.ε. διέδωσε την ιδέα της ύπαρξης ευρύτερου έργου που τιτλοφορείται *Λέξεις*, το οποίο μάλιστα διαιρείται σε πολλά κεφάλαια. Στις *Λέξεις* ο Nauck (1963) 163-80 εντάσσει το κεφάλαιο *Περὶ Βλασφημιῶν*, το οποίο όμως πρέπει να διαγραφεί καθώς έχει αποδειχθεί ότι συγγραφέας είναι ο Σουητόνιος. Βλ. Pfeiffer (1972) 241.

εργασίες⁵³: «Περὶ ζώων», «Πρὸς τοὺς Καλλιμάχους Πίνακας», «Περὶ προσώπων» (= προσωπείων), «Περὶ τῶν Ἀθήνησιν ἑταιρίδων» (= FGrHist 347 F I), σε δύο βιβλία «Μετρικαὶ παροιμίαι» και σε τέσσερα «Ἄμετροι παροιμίαι».

Κλείνοντας το παρόν κεφάλαιο, αξίζει να αναφερθεί και ένας χαρακτηρισμός που έχει αποδοθεί στον Αριστοφάνη, αλλά και σε άλλους πνευματικούς ανθρώπους της αρχαιότητας. Ο καθηγητής Olesen- Bagneux αναφέρει ότι ο Αριστοφάνης υπήρξε μια «ζωντανή βιβλιοθήκη»⁵⁴. Ο όρος αυτός υποδηλώνει έναν πνευματικό άνθρωπο, έναν επιστήμονα, έναν λόγιο ικανό να θυμάται και να παραθέτει εντυπωσιακό πλήθος κειμένων- πιθανό κληροδότημα από τους ραψωδούς της αρχαϊκής Ελλάδας. Ωστόσο, η διαφοροποίηση με τους τελευταίους ἔγκειται στο γεγονός ότι τώρα ο λόγιος που του προσάπτεται ο χαρακτηρισμός αυτός δεν είναι απλώς κάτοχος ενός ἀπίστευτου ὄγκου κειμένων αλλά και ἀριστος γνώστης της ακριβούς τοποθεσίας στην οποία βρίσκονται μέσα στη Βιβλιοθήκη. Και στην περίπτωση του Αριστοφάνη ο χαρακτηρισμός επιβεβαιώνεται από την ιστορία του Βιτρούβιου. Τα πνευματικά πονήματα δηλαδή περιέχονται στη μνήμη του λογίου, η οποία συνδέεται αμφίδρομα με τον φυσικό χώρο της Βιβλιοθήκης, που αποτελεί το σύμπαν του λογίου, αφού χωρίς τη μαεστρία του βιβλιοθηκάρου η Βιβλιοθήκη θα ήταν απλώς ένας σιωπηλός και αδρανής χώρος.

---

⁵³ Nauck (1963) 264-83.

⁵⁴ Olesen- Bagneux (2014) 7-8. Ο όρος στην αγγλική είναι “*the living library*”. Βλ. επίσης και το πολύ κατατοπιστικό ἄρθρο του Jacob (2010). Εκτός από τον Αριστοφάνη ἄλλο παραδείγματα ζωντανῆς Βιβλιοθήκης αποτελεί ο Αθήναιος με το ἔργο του *Δειπνοσοφισταί*, χάρη στο οποίο μας ἔχει σωθεῖ πλήθος κειμένων της αρχαιότητας ως *testimonia*. Ο Αθήναιος συνέθεσε μια ιστορία βάζοντας τους λογίους να συζητᾶνε μεταξύ τους την ὥρα που τρώνε, παραθέτοντας μεγάλα κομμάτια κειμένων από μνήμης. Οι λόγοι λοιπόν, είναι «ζωντανές βιβλιοθήκες», αφού είναι ικανοί να παραθέσουν, εκτός από ολόκληρα αποσπάσματα, ὄχι μόνο ακριβεῖς φράσεις αλλά και τη συχνότητα λέξεων. Τέλος, ο Jacob (2013) *The web of Athenaeus* στο Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, ὅπως αναφέρεται από τον Olesen- Bagneux, συμπεραίνει ὅτι ο Αθήναιος την εποχή που συνέθετε το ἔργο του εἶχε ἤδη τις προϋποθέσεις και τις δεξιότητες που απαιτούνταν ὥστε να ενσωματώνει τον χαρακτηρισμό «ζωντανή βιβλιοθήκη».

ἜΚΔΟΣΙΣ ΟΜΗΡΙΚΩΝ ΕΠΩΝ.

Αναμφίβολα η ενασχόληση με τα έπη του Ομήρου υπήρξε από πολύ νωρίς προτεραιότητα και σηματοδοτεί την αρχή της φιλολογίας στην αρχαία Ελλάδα.⁵⁵ Από τον 6^ο αι. π. Χ. με την καταγραφή των επών άρχισε η διάδοση και η ανάγνωσή τους καθώς και η χρήση τους στα σχολεία. Ωστόσο, δεν υπήρχε μια επίσημη έκδοση και το κείμενο του Ομήρου, εξαιτίας της προφορικής μετάδοσης που επί αιώνες συντελούνταν, απαιτούσε, περισσότερο από κάθε άλλο αρχαίο κείμενο, πολύ περισσότερη επιστημονική προσοχή και σωστή αναθεώρηση (*διόρθωσις*). Την εποχή του Πτολεμαίου Β΄ Φιλάδελφου τότε που στη Βιβλιοθήκη συγκεντρώνονταν πλήθος έργων κλασικής λογοτεχνίας, πάμπολλα χειρόγραφα κυκλοφορούσαν με αρκετές αποκλίνουσες γραφές με αποτέλεσμα να γίνεται λόγος για το πιο τελικά είναι το καλύτερο κείμενο του Ομήρου⁵⁶. Για την παράδοση του ομηρικού κειμένου συνέβαλαν καθοριστικά οι φιλόλογοι του Μουσείου, αρχής γενομένης από τον Ζηνόδοτο τον Εφέσιο⁵⁷, ο οποίος πραγματοποίησε την πρώτη «έκδοση»⁵⁸ του

⁵⁵ Για μια εισαγωγή στην ιστορία της φιλολογίας, εκτός από την κλασική μελέτη του Pfeiffer (1972), βλ. και την πιο πρόσφατη μελέτη του Wilson, *GRBS* 47 (2007) 39-70.

⁵⁶ Είναι ενδεικτικό το ανέκδοτο που διασώζει ο Διογένης Λαέρτιος IX 113 σύμφωνα με το οποίο ο Τίμων Φλιάσιος (περίπου 320- 230 π.Χ.) «*φασί δὲ καὶ Ἄρατον πυθέσθαι αὐτοῦ πῶς τὴν Ὀμήρου ποιήσιν ἀσφαλῆ κτήσαιτο, τὸν δὲ εἰπεῖν, 'εἰ τοῖς ἀρχαίοις ἀντιγράφοις ἐντυγχάνοι καὶ μὴ τοῖς ἤδη διορθωμένοις'.*» Πρβλ. επίσης και Pfeiffer (1972) 116, 144/ Ματθαίος (2008) 592 υποσ. 131/ Lamberton (2009) 54-55 και Finkelberg (2011) 30-32.

⁵⁷ Σούδα ζ 74 «*Ζηνόδοτος Ἐφέσιος .....πρῶτος τῶν Ὀμήρου διορθωτῆς ἐγένετο...*» και ο Τζέτζης Προοιμ. II, 31.1-4 Koster «*Ἀλέξανδρος ὁ Αἰτωλὸς καὶ Λυκόφρων ὁ Χαλκιδεὺς, ἀλλὰ καὶ Ζηνόδοτος ὁ Ἐφέσιος τῷ Φιλαδέλφῳ Πτολεμαίῳ συνωθηθέντες βασιλικῶς ὁ μὲν τὰς τῆς σκηνικῆς τραγωδίας, Λυκόφρων δὲ τὰς τῆς κωμῶδιᾶς βίβλους διώρθωσαν, Ζηνόδοτος δὲ τὰς ὁμηρίους καὶ τῶν λοιπῶν ποιητῶν.*» Και παρακάτω XIc Anonymus crameri ii, 43.19 «*...τὰς δὲ γε ποιητικὰς Ζηνόδοτος πρῶτον καὶ ὕστερον Ἀρίσταρχος διωρθώσαντο.*» Ο Τζέτζης τονίζει τη δραστηριότητα αυτή του Ζηνοδότου επαναλαμβάνοντας σε πολλά σημεία το ρήμα *διωρθάω*. Είναι γεγονός πάντως ότι το έργο που ανέλαβε ο Ζηνόδοτος (εντοπισμός και διασφάλιση του αυθεντικού ομηρικού κειμένου) ήταν εξαιρετικά δύσκολο εξαιτίας της απουσίας παρόμοιας προγενέστερης προσπάθειας. Οι προζηνοδοτικές εκδόσεις και τα αντίγραφα ήταν τόσα πολλά που η κατάσταση ήταν χασομική, βλ. Pfeiffer (1972) 129-30 και Casson (2006) 64. Οι σύγχρονοι φιλόλογοι τον θεωρούν ιδρυτή της κριτικής του ομηρικού κειμένου, βλ. μερικές απόψεις που παραθέτει ο West (2001) 33. Δύο κατηγορίες εκδόσεων μπορούμε να διακρίνουμε. Αυτές οι οποίες τιτλοφορούνται με το όνομα του εκδότη, οι λεγόμενες *ἐκδόσεις κατ' ἄνδρα*, και οι *ἐκδόσεις κατὰ τὰς πόλεις ἢ πολιτικάι*, καθώς μόνο ο τόπος εκδόσεως τους ήταν γνωστός. Έξι από αυτές παρατίθενται στην Ιλιάδα: *ἡ Μασσαλιωτικὴ* (27 παραπομπές), *ἡ Χία* (15), *ἡ Ἀργολικὴ* (7), *ἡ Σινωπικὴ* (4), *ἡ Κοπρία* (3) και *ἡ Κρητικὴ* (2). Αξιολογικοί χαρακτηρισμοί όπως *χαριέστεραι*, *φαιλόστεραι*, *κοινότεραι*, *δημιώδεις*, *εἰκαιότεραι* προσδιορίζουν τις εκδόσεις αυτές. Βλ. van Groningen, *Mnemosyne* 16 (1963) 13/ Rengakos (1993) 12-26/ West (2001) 50-52, 67 και Kirk (2003) 126-127. Αξίζει να αναφερθεί ότι η μόνη έκδοση του Ομήρου που μαρτυρείται (δεκατρείς φορές στην Ιλιάδα, απ. 167-179 Matthaïos και μια στην Οδύσεια, απ. 180 Matthaïos) πριν τον Ζηνόδοτο είναι τον 4^ο αι. π.Χ. από έναν ποιητή, σύγχρονο του Πλάτωνα, τον Αντίμαχο τον Κολοφώνιο. Η έκδοσή του είναι γνωστή ως *ἡ Ἀντιμάχου ἢ ἡ Ἀντιμάχειος ἢ ἡ κατὰ Ἀντίμαχον ἔκδοσις*, η οποία ωστόσο πουθενά δεν

Ομήρου. Ακολούθησαν οι εκδόσεις του Αριστοφάνη του Βυζάντιου⁵⁹ και του μαθητή του Αρίσταρχου.

Η *ἔκδοσις* του Αριστοφάνη δεν ήταν απλώς μια αναθεώρηση του ομηρικού κειμένου η οποία αναπαραγόταν σε πολλά αντίτυπα αλλά πιθανότατα υπήρχε σε ένα και μοναδικό χειρόγραφο, από το οποίο οι μετέπειτα λόγιοι μπόρεσαν να διασώσουν κάποιες γραφές του Αριστοφάνη είτε με αυτογία από το μοναδικό αυτό αντίγραφο είτε βασιζόμενοι και αυτοί σε έμμεσες μαρτυρίες. Οι γραφές αυτές του Αριστοφάνη έχουν διασωθεί κυρίως από τα λεγόμενα Ομηρικά Σχόλια⁶⁰, σημειώσεις δηλαδή των

αποκαλείται *διόρθωσις*, βλ. Σχόλ. Α στο Α 298 c¹ (Δίδ.), Σχόλ. Α στο Α 423-5 (Δίδ.), Σχόλ. Α στο Α 598 α (Δίδ.), Σχόλ. Τ στο Ε 461 b (Δίδ. και Ηρωδ.), Σχόλ. Α^{III} στο Ν 60 b (Αριστόν./ Δίδ.), Σχόλ. Α στο Ψ 870-1 α¹ (Δίδ.). Πρβλ. Erbse vol. 6 (1983) 16. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την παραπάνω μαρτυρία της Σούδας ζ 74 που αποκαλεί τον Ζηνόδοτο *πρώτον τῶν Ὀμήρου διορθωτῆν*, έχει ως αποτέλεσμα να υπάρχει μια σύγχυση σχετικά με τη δραστηριότητα του Αντιμάχου. Για περαιτέρω μελέτη βλ. Pfeiffer (1972) 111-112, 131, 257-258 υποσ. 5/ Matthaios (1996) 48-51/ West (2001) 52-54 και Ματθαίος (2008) 640- 642.

⁵⁸ Ο όρος *ἔκδοσις* όταν αναφέρεται στην αρχαιότητα έχει διαφορετική σημασία απ' ότι έχει σήμερα, που μετά τη χρήση της τυπογραφίας ο όρος δηλώνει την παραγωγή πολλών αντιγράφων ενός έργου. Ο van Groningen, *Mnemosyne* 16 (1963) 1-17 διαχωρίζει στη μελέτη του τον όρο από τους δύο άλλους που δείχνουν τα στάδια της ιστορίας ενός κειμένου, *διάδοσις* και *παράδοσις*, που έπονται της *ἔκδοσεως*. Η *διάδοσις* είναι η διανομή και η μετάδοση ενός χειρογράφου χωρίς την επέμβαση του συγγραφέα και εξαρτάται αποκλειστικά από το ενδιαφέρον του αναγνώστη. Πρβ. Γαληνός, *Περὶ τῆς τάξεως τῶν ἰδίων βιβλίων*, xix, 49. Η *παράδοσις* ξεκινάει όταν το κείμενο αντιγράφεται εκ νέου (διαδικασία που ενέχει πολλούς κινδύνους καταστροφής ή αλλοίωσης) και περνάει από χειρόγραφο σε χειρόγραφο. Η *ἔκδοσις* τέλος προέρχεται από το ρήμα *ἐκδιδόναι* που έχει τη σημασία «εγκαταλείπω», αφήνω στην εξουσία κάποιου άλλου κάτι που είχαμε εμείς στο παρελθόν. Συνεπώς, *ἔκδοσις* ενός έργου προσδιορίζει την πράξη ενός συγγραφέα, ο οποίος δίνει το έργο του στον αναγνώστη, που με τη σειρά του μπορούσε να το αντιγράψει και να το παραχωρήσει σε άλλον. Μιλάμε δηλαδή για μια ιδιωτική δημοσιοποίηση του έργου αλλά και για μια δημόσια διαδικασία, με την οποία ο συγγραφέας καθιστά το έργο του δημόσια γνωστό. Βλ. Παππάς (2007) 16- 17 και Dorandi (2005³) 11 . Και ως τεχνικός όρος σημαίνει ότι ένα έργο μπορούσε να χορηγηθεί στο αναγνωστικό κοινό σε διορθωμένη μορφή. Τέλος, αξίζει να υπογραμμιστεί η εμφανής διάκριση μεταξύ των όρων *ἔκδοσις* και *διόρθωσις*, που και τα δύο αναφέρονται στο *κείμενο*, παραπέμποντας στο σχόλιο του Νικάνορα στο P 214 α όπου *αἱ κοινὰ ἔκδοσις* αντιπαρατίθενται με το *ἢ Ἀριστάρχους διόρθωσις*. Αναλυτικά βλ. West (2001) 50. Πρβλ. επίσης και Montanari (1994) 240-249.

⁵⁹ Πρέπει να σημειωθεί ότι μόνο μια φορά μαρτυρείται ξεκάθαρα η *διόρθωσις* του Αριστοφάνη στον βίο του Άρατου (p. 10,12 Martin= σελ. 175 Slater) «*καὶ καλεῖται τις διόρθωσις οὕτως Ἀράτειος ὡς Ἀριστάρχειος καὶ Ἀριστοφάνειος*».

⁶⁰ Όταν μιλάμε για ομηρικά σχόλια εννοούμε τις σημειώσεις στα περιθώρια ή στα διάστιχα των χειρογράφων καθώς επίσης και τα γλωσσάρια και τα λεξικά που συνοδεύουν το ομηρικό κείμενο σε πολλά χειρόγραφα. Σπουδαιότερος κριτικός αποδείχτηκε ο Αρίσταρχος με αποτέλεσμα το έργο του Ζηνοδότου και του Αριστοφάνη σώθηκε εν μέρει μέσω των δικών του σχολίων και των διαφωνιών του με αυτόν. Το σημαντικότερο χειρόγραφο της *Ιλιάδας* είναι ο κώδικας Venetus A (Μαρκιανός κώδικας αριθ. 454= 822) ή απλώς Α του 10^{ου} αι. μ.Χ. και τον εξέδωσε το 1788 μ.Χ. ο Jean Baptiste Gaspard d' Ansse de Villosion. Ο Venetus A εκτός από το κείμενο περιλαμβάνει και σχόλια από το υπόμνημα *Διατεσσάρων*, δηλ. τις ομηρικές μελέτες του Διδύμου (για τις διάφορες γραφές του ομηρικού κειμένου), του Αριστόνικου (για τα κριτικά σημεία), του Ηρωδιανού (για την προσωδία) και του Νικάνορα (για τη στίξη). Το *Διατεσσάρων*, που αποτελεί ουσιαστικά μια περίληψη των παραπάνω έργων των γραμματικών από έναν άγνωστο μεταξύ του 2^{ου} – 6^{ου} αι. μ.Χ., βασίστηκε στην ομηρική έκδοση και το υπόμνημα του Αριστάρχου, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος ο Δίδυμος. Γενικά οι πιο αξιόπιστοι μάρτυρες των θραυσμάτων του Αριστάρχου θεωρούνται οι Δίδυμος και Αριστόνικος, γιατί είχαν εστίασει στο να αναδημιουργήσουν το έργο του διδασκάλου τους, σε αντίθεση με τους άλλους δύο που είχαν ως στόχο να διεισδύσουν στο ίδιο το ομηρικό κείμενο, έχοντας υπόψη τους απλώς τις αντιλήψεις του προκατόχου τους. Σχόλια διαθέτουν και οι κώδικες T (Townleianus) και B (Venetus

μαθητών του Αριστάρχου, Αριστόνικου και Δίδυμου. Η *ἔκδοσις*⁶¹ του αναφέρεται ως *ἡ Ἀριστοφάνους* [Σχόλ. ΑΤ στο Α 91 (Δίδ.) / Σχόλ. Α στο Α 124 α (Δίδ.) / Σχόλ. Α στο Α 553 β (Δίδ.) / Σχόλ. Α στο Α 585 α¹ (Δίδ.) / Σχόλ. Α στο Γ 51 (Δίδ.)], *ἡ Ἀριστοφάνειος* (Σχόλ. Α στο Β 192 β¹) ή *ἡ κατ' Ἀριστοφάνη* [Σχόλ. Α στο Δ 17 α (Δίδ.) / Σχόλ. Α στο Δ 142 δ¹ (Δίδ.) / Σχόλ. Α στο Η 436 β¹ (Δίδ.) / Σχόλ. Α στο Ρ 264 β¹ (Δίδ.) / Σχόλ. Α στο Χ 410 α (Ηρωδ.) και Τ στο Χ 410 β (εξηγ.)]. Η μεμονωμένη αναφορά σε πληθυντικό αριθμό *αἱ Ἀριστοφάνους* στο Σχόλ. Α στο Θ 513 α¹ (Δίδ.) έχει σχηματιστεί πιθανόν κατ' αναλογία με το πιο σύνηθες *αἱ Ἀριστάρχου* [ἔκδόσεις].⁶²

Σε αντίθεση με τον Αρίσταρχο, ο Αριστοφάνης δεν φαίνεται να έχει συνθέσει κάποιο υπόμνημα⁶³ του ομηρικού κειμένου⁶⁴. Η παράθεση του όρου υπόμνημα στα

Graecus 821) του 11^{ου} αι μ.Χ.- γνωστά ως Σχόλια bT (τα λεγόμενα *εξηγητικά σχόλια*), που αποτελούν μια συμμιγή σύνθεση παρατηρήσεων προερχόμενων από τη σχολή του Αριστάρχου αλλά και από γραμματικούς και λεξικογράφους της ρωμαϊκής και πρώιμης βυζαντινής περιόδου. Τα σχόλια Α και bT συνιστούν τα σχόλια vetera ή scholia maiora, τα οποία έχει εκδώσει ο H. Erbse προβαίνοντας μάλιστα σε μια αποκατάσταση των αρχτύπων τους. Μια άλλη κατηγορία σχολίων είναι τα scholia minora ή σχόλια D, που εσφαλμένα αποδόθηκαν στον Δίδυμο, και δεν περιλαμβάνονται στην έκδοση του Erbse- πρόκειται για σημαντική παράλειψη, εφόσον τα σχόλια αυτά συμπληρώνουν αποφασιστικά την εικόνα της αρχαίας ομηρικής φιλολογίας. Βασικό μέρος των εν λόγω σχολίων αποτελούν οι ερμηνείες *γλωσσῶν*. Στην ιστορία συγκρότησης των ομηρικών σχολίων του Ψευτο- Διδύμου (D) αναφέρεται ο Rengakos (1994) 160-3, βλ. επίσης van Thiel *ZPE* 132 (2000) 1-8 και Ματθαίος (2008) 572. Για εκτενής ανάλυση των ομηρικών σχολίων βλ. Kirk (2003) 121-128 και Nagy (2009) 127-153. Πρβλ. Pfeiffer (1972) 255 υποσ. 3, 261/ Dickey (2007) 18- 28 και Schironi, *C.Q.* 65.2 (2015) 609 κ.ε. Επίσης, για μια γενική εικόνα για τα αρχαία σχόλια βλ. Παπανικολάου (1992) 25-27.

⁶¹ Ο Slater (1986) 205 σημειώνει ότι δεν είναι βέβαιο ότι υπονοείται η λέξη *ἔκδοσις*- μπορεί να εννοούνται οι λέξεις *λέξις* ή *ἀνάγνωσις*. Σίγουρα όμως όχι η λέξη *ἀντίγραφον*, αφού ποτέ δεν χρησιμοποιείται ούτε υπονοείται.

⁶² West, *Cl. Phil.* 112 (2017) 20. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι κατ' αναλογία με το *αἱ Ἀριστάρχου* σχηματίστηκε και ο πληθυντικός *αἱ Ζηνοδότου* ή *ἐν τοῖς Ζηνοδοτείοις* αντί για το συνηθισμένο *ἡ Ζηνοδότου*, βλ. για παράδειγμα Σχόλ. ΑΤ στο Η 428 α¹, Σχόλ. ΑΤ στο Ξ 89 α, Σχόλ. Α στο Τ 26 α (Ηρωδιανός/ Αριστόνικος) Πρβλ. και Pfeiffer (1972) 138 υποσ. 6 και West (2001) 55 υποσ. 23, 59. Αν και ο Αριστόνικος ποτέ δεν μιλάει για διαφορετικές *ἔκδοσις* του Αριστάρχου ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνες που αναφέρει ότι ο Αρίσταρχος αναθεώρησε κάποια προγενέστερη γραφή του, ο Δίδυμος είναι εκείνος από τον οποίο μαθαίνουμε για τις δύο εκδόσεις του Αριστάρχου, για παράδειγμα Σχόλ. Α στο Β 221 (Δίδ.) «*ταῖς Ἀριστάρχου ἔκδοσεσι*». Για περαιτέρω ανάλυση βλ. West (2001) 61-67 και Schironi, *C.Q.* 65.2 (2015) 610.

⁶³ Εύστοχα ο Pfeiffer (1972) 260 εξηγεί τον όρο λέγοντας «Τὰ συνεχῆ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα ὄφειλον νὰ ἀκολουθοῦν τὸ κείμενον τοῦ συγγραφέως στίχον πρὸς στίχον...». Και ο Turner (1981) 153 «τα υπομνήματα δεν είναι άλλο από μια ερμηνεία (γλωσσική, ιστορική, ύφους κλπ, ανάλογα με την οπτική γωνία και τα ενδιαφέροντα του υπομνηματιστή) ενός συγγραφέα και έχουν τη μορφή επεξηγήσεων επιλεγμένων χωρίων- των χωρίων ακριβώς που σημειώνονται με κριτικά σημεία στον κύλινδρο που περιέχει το υπομνηματιζόμενο κείμενο». Πρβλ. και τον ορισμό της Schironi (2012) 399.

⁶⁴ Ο Slater, *C. Q.* 32 (ii) (1982) 342 υποσ. 32, έχει διαφορετική άποψη και διατυπώνει το ερώτημα εάν ο Αριστοφάνης είχε προβεί σε σχετική έκδοση του ομηρικού κειμένου δε θα γνώριζε ότι ένα τέτοιο κείμενο χωρίς υπόμνημα θα ήταν καταδικασμένο να παραμείνει σε αχρηστία; Αργότερα, αναλύοντας τη σκέψη αυτή ο Slater (1986) 206-207, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το σύστημα περιθωριακής σημειογραφίας που χρησιμοποιούσε ο Αριστοφάνης στην έκδοσή του επιβεβαιώνει την ύπαρξη ενός υπομνήματος μάλλον παρά ενός κειμένου, εφόσον η χρήση αυτή των κριτικών σημείων χωρίς κάποια σχετική διευκρίνιση δεν θα ήταν χρήσιμη. Πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψη ότι ήδη ο δάσκαλός του Ευφρόνιος είχε προβεί σε υπομνηματισμό της τελευταίας κωμωδίας του Αριστοφάνη του κωμοδιογράφου, όπως πληροφορούμαστε από το λεξικό Messanense (Orus, *Π. ὀρθογρ.*) fol. 283^r 10-12 έκδ. Rabe, *RhM* 47 (1892) 411 «ὡς Εὐφρόνιος ὁ γραμματικὸς ἐν Ὑπομνήματι Πλούτου Ἀριστοφάνους».

Σχόλ. Α στο Β 133 α (Δίδ.) και στο Φ 130-5 α¹ (Δίδ.) δείχνει ότι πρόκειται για σημειώσεις βασισμένες στο κείμενο του Αριστοφάνη, πριν ο Αρίσταρχος παράγει το δικό του, ή στη διδασκαλία του⁶⁵ και όχι ότι συνέθεσε ο ίδιος κάποιος. Παρόλο που ο Αριστοφάνης δεν άφησε κάποιο υπόμνημα, πολλές από τις ομηρικές γραφές του ήταν ενσωματωμένες στις *Λέξεις*, μια πηγή προσιτή στους μεταγενέστερους λογίους. Η σαφής αναφορά του Ηρωδιανού στα Σχόλ. Α στο Α 567 β¹ για την ύπαρξη *Γλωσσῶν*⁶⁶ του Αριστοφάνη δικαιολογημένα εγείρει υποψίες καθώς είναι μοναδική και συνεπώς δεν αποτελεί ακράδαντο τεκμήριο⁶⁷.

Και πιο πριν ο γραμματικός Μεγακλείδης (4^{ος} αι. π.Χ.) είχε ασχοληθεί με την ερμηνεία των ομηρικών επών, συνεπώς να είχε απλώς ο Αριστοφάνης προβεί σε εξηγήσεις προφορικές μοιάζει σχεδόν απίθανο. Πάντως την άποψη αυτή περί ύπαρξης υπομνήματος ο Pfeiffer (1972) 227 αρνείται κατηγορηματικά. Πρβλ. Erbse, *Hermes* 87 (1959) 275- 303 και Zuntz (1975) 75. Για τον Μεγακλείδη από την Αθήνα βλ. Kroh (1996) 135.

⁶⁵ Σχόλ. Α στο Β 133 α (Δίδ.) «έν τοις κατ' Αριστοφάνην υπομνήμασιν Αριστάρχου "Ἴλιον" ἐγγράπτο, οὐκ Ἴλιον· καὶ μήποτε ἄμεινον ἔχει.» και Σχόλ. Α στο Φ 130-5 α¹ (Δίδ.) «Αρίσταρχος διὰ τῶν υπομνημάτων Αριστοφάνη φησὶ στίχους ἕξ ἠθετηκέναι ὡς παρεμβληθέντας ὑπὸ τῶν ἀπορούντων, διὰ τὶ ὀποταμὸς ὀργίζεται, καίτοι σαφῶς αὐτοῦ λέγοντος τὴν αἰτίαν...». Βλ. West (2001) 59 και West, *Cl. Phil.* 112 (2017) 20. Ο Pfeiffer (1972) 259 πιστεύει ότι το χωρίο Β 133 α δηλώνει ξεκάθαρα την ύπαρξη ενός υπομνήματος του Αριστάρχου το οποίο όμως βασίστηκε στο κείμενο του Αριστοφάνη, άποψη με την οποία συμφωνεί αργότερα και ο Slater (1986) 205, ο οποίος αναφέρει ότι η φράση αυτή του Διδύμου οφείλεται στη συμπύκνωση της φράσης ἢ κατ' Αριστοφάνην στο υπόμνημα του Αριστάρχου- δηλ. ο Δίδυμος ήθελε απλώς να πει ότι η άποψη του Αριστοφάνη αναφέρεται από τον Αρίσταρχο στο σχετικό υπόμνημά του κάνοντάς το όμως με συγκεκριμένο τρόπο. Ο Nauck (1963) 23 αντιλαμβάνομενος εσφαλμένα το χωρίο γράφει «commentarios ex Aristophanis ore excerptos». Πρβλ. και Pfeiffer (1972) 227, 259 και πιο αναλυτικά Schironi, *C.Q.* 65.2 (2015) 611. Εξάλλου, οι προκάτοχοι του Αριστάρχου, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, είχαν αποφύγει να συγγράψουν υπομνήματα, ασχέτως αν είχαν προβεί σε διάφορες εξηγήσεις πάνω στα κείμενα στο στενό κύκλο των μαθητών τους, για τους οποίους δεν γνωρίζουμε με σαφήνεια κατά πόσο κατέγραψαν ή χρησιμοποιήσαν τις παραδόσεις αυτές στις δικές τους εκδόσεις. Χαρακτηριστικά η Σούδα στο α 3892 αναφέρει για τον Αρίσταρχο τα εξής «λέγεται δὲ γράψαι ὑπὲρ ὧ' βιβλία υπομνημάτων μόνων». Βλ. Pfeiffer (1972) 166, 192, 254. Πρβλ. και Turner (1981) 153. Και για τη λέξη υπόμνημα βλ. Pfeiffer (1972) 34. Παρεμπιπτόντως γενικά για τα υπομνήματα στην αρχαία Ελλάδα (βασικά χαρακτηριστικά του είδους: φυσική εμφάνιση και περιεχόμενο/ διαφορά ανάμεσα σε υπομνήματα για λογοτεχνικά κείμενα και σε υπομνήματα για επιστημονικά κείμενα) βλ. την πρόσφατη μελέτη της Schironi (2012) 399-441. Να σημειωθεί ότι το συνδετικό στοιχείο μιας *ἐκδόσεως* και ενός *υπομνήματος* είναι τα λεγόμενα *σημεῖα*, δηλαδή τα κριτικά σύμβολα, με τα οποία ο Αρίσταρχος παρέπεμπε στην έκδοση του. Βλ. Pfeiffer (1972) 260-1/ Ματθαῖος (2008) 633 υποσ. 291 και πιο αναλυτικά για το ζήτημα αυτό West (2001) 61-67.

⁶⁶ Το LSJ στο λήμμα *γλῶσσα* Π.2. αναφέρει ότι *γλῶσσα* είναι μια άχρηστη, απαρχαιωμένη ή ξένη λέξη που χρήζει ερμηνείας. Παραλείπει ωστόσο να αναφέρει ότι μπορεί η λέξη αυτή να ανήκει σε κάποια διάλεκτο. Ο Αριστοτέλης στην *Ποιητική* του (1459 a 9-10 Kassel «αὶ δὲ γλῶτται τοῖς ἠρωικοῖς...») θεωρεί τις γλώσσες βασικό χαρακτηριστικό της επικής ποίησης. Πρβλ. και *Ποιητική* 1457^b 3 κ.ε., 1461 a 10 (όπου η λέξη *ούρηας* εκλαμβάνομενη ως γλώσσα σημαίνει τους φρουρούς) και *Ῥητορική* 1410^b 12. Πριν τον Αριστοτέλη, ο Αριστοφάνης σε απόσπασμα από την κωμωδία *Δαιταλεῖς* (427 π.Χ.) fr. 233 Kassel- Austin βάζει έναν πατέρα να ζητάει από τον γιό του να του εξηγήσει τις *Ὀμήρου γλῶττας* και ο φιλόσοφος Δημόκριτος φαίνεται να έγραψε το έργο *Περὶ Ὀμήρου ἢ ὀρθοεπειῆς καὶ γλωσσῶν*. Βλ. Schironi (2012) 401, υποσ. 2. Ωστόσο, ήδη οι ραψωδοί του 6^{ου} αι. π. Χ. πιθανώς να χρησιμοποιούσαν γραπτές συλλογές σπανίων ή απηρχαιωμένων επικών λέξεων. Τέτοιου είδους γλωσσάρια λειτουργούσαν επικουρικά στη διδασκαλία των ομηρικών επών στην κλασική εποχή, αφού τα έπη του Ομήρου ήταν γραμμένα σε μια τεχνική γλώσσα, βασισμένη μεν στην ιωνική διάλεκτο αλλά με στοιχεία και από άλλες διαλέκτους (κυρίως από την αιολική και την αττική) και με πολλούς τύπους αρχαϊκά σχηματισμένους, με αποτέλεσμα να υπάρχει μεγάλη δυσκολία στην κατανόηση και ερμηνεία από τους Έλληνες της κλασικής περιόδου. Βλ. Pfeiffer (1972) 14, 17, 82, 236. Μετά τον Αριστοτέλη ο

Οι γνώσεις μας για τις γραφές του Αριστοφάνη προέρχονται ως επί το πλείστον από τον Δίδυμο⁶⁸, όπως προαναφέρθηκε, ο οποίος άντλησε υλικό κυρίως από τα υπομνήματα του Αριστάρχου και από τον προγενέστερό του, και επίσης μαθητή του Αριστοφάνη⁶⁹, Καλλίστρατο⁷⁰, εφόσον δεν είχε στη διάθεσή του την αυθεντική

ποιητής και φιλόλογος Φιλιτάς από την Κω, βλ. Pfeiffer (1972) 105- 110, συνέθεσε μια γλωσσογραφική συλλογή με τίτλο *Ἄτακτοι Γλῶσσαι* ή απλώς *Γλῶσσαι* ή *Ἄτακτα*. Το μεγαλύτερο μέρος της συλλογής αφορά ομηρικές γλώσσες. Βλ. Spanoudakis (2002) 387-8. Η μνεία στα «*τοῦ Φιλίτα βιβλία*» (fr. 1.40-6 Kassel- Austin) στην κωμωδία του Στράτων (αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.) στα οποία πρέπει να καταφύγει ο κύριος προκειμένου να συνεννοηθεί με τον εμβριθή μάγειρά του, ο οποίος χρησιμοποιεί αρχαϊκές ομηρικές λέξεις για πράγματα καθημερινά, καθώς και η αναφορά του επιγραμματοποιού Κράτητος που σατιρίζει την αγάπη του Ευφορίωνα για το εξεζητημένο λεξιλόγιο «*καὶ κατάγλωσσ' ἐπόει τὰ ποιήματα, καὶ τὰ Φιλίτα/ ἀτρεκέως ἦδει*» (=fr. 8 Dettori) καταδεικνύει τη σημαντική επίδραση του έργου του Φιλιτά στη μεταγενέστερη ποίηση και λεξικογραφία, καθώς το όνομά του επιβεβαιώνεται και από τον Ησύχιο. Έπειτα ο Συμ(μ)ίας ο Ρόδιος (περ. 3^{ου} αι. π.Χ.) ο *γραμματικός* (Σούδα σ 431) εκπόνθησε μια λεξικογραφική συλλογή *Γλῶσσαι* σε τρεις τόμους, η οποία εκτός από διαλεκτικούς τύπους περιελάμβανε και σπάνιες και δυσνόητες λέξεις. Βλ. Pfeiffer (1972) 93, 107 και Ματθαίος (2008) 579 υποσ. 88. Για τη ζωή και το έργο του Σμίας βλ. σχετική βιβλιογραφία στο Ματθαίος (2008) 578 υποσ. 85. Γνωστό είναι και ένα συμπύλημα γλωσσογραφικών συλλογών με τον τίτλο *Γλῶσσαι* του Κλέαρχου από τους Σολούς της Κύπρου, για τη γνησιότητα των σωζόμενων αποσπασμάτων βλ. Matthaios, *RhM* 148 (2005) 47-79. Και ο Ζηνόδοτος ο Εφέσιος μεμαρτυρημένα έχει γράψει μια συλλογή *Γλωσσῶν* (κυρίως ομηρικών) με αλφαβητική διάταξη, για περαιτέρω και πιο λεπτομερή ανάλυση με σχετική βιβλιογραφία βλ. Ματθαίος (2008) 581-2 και Pfeiffer (1972) 136. Σύγχρονος του Ερατοσθένη και προγενέστερος του Αριστοφάνη είναι ο ποιητής- φιλόλογος Νεοπτόλεμος, γνωστός με την επωνυμία *γλωσσογράφος* (fr. 1 Mette), δημιουργός μιας γλωσσογραφικής συλλογής με τίτλο *Περὶ Γλωσσῶν Ὀμήρου* (fr. 9-19 Mette), για περαιτέρω ανάλυση βλ. Mette, *RhM* 123 (1980) 21-22. Για το Νεοπτόλεμο βλ. Simons, R. Neoptolemos (9) aus Parion, DNP 8 (2000) 833-834 και Degani (1995) 509 f. Για μια σύντομη γενική επισκόπηση βλ. Παπανικολάου (1992) 23-25. Και για τους λεγόμενους γλωσσογράφους, που έδρασαν κατά τον 4^ο/ 3^ο αι. π.Χ. και στους οποίους αντιτίθεται αργότερα ο Αρίσταρχος βλ. την εμπεριστατωμένη και εκτενή μελέτη του Dyck, *HSPH* 91(1987) 119-160. Για τον Αριστοφάνη τον Βυζάντιο μαρτυρείται μόνο το σύγγραμμα *Λακωνικαὶ Γλῶσσαι*, βλ. Nauck (1964) 188-90 (=fr. 348-353 Slater).

⁶⁷ Εάν η αναφορά αυτή ήταν αυθεντική θα μπορούσε να αναφέρεται είτε στις *Ἀττικαὶ γλῶσσαι*, παρόλο που παντού μαρτυρείται *Ἀττικαὶ λέξεις*, ή σε οποιοδήποτε άλλο λεξικογραφικό του έργο. Δεν είναι τυχαίο που ο Slater κατατάσσει το απόσπασμα αυτό στα «*fragmenta dubia*», συγκεκριμένα πρόκειται για το fr. 418 «...*ἐν ταῖς Ἀριστοφάνους γλώτταις...*». Πρβλ. Slater (1986) 206 και Nauck (1963) 181-90. Αξιοσημείωτο είναι ότι το σημαντικότερο λεξικογραφικό έργο του Αριστοφάνη *Λέξεις* στο λεξικό των Hornblower- Spawfort (επιμ.) (2003³) 165 αναφέρεται και ως *Γλῶσσαι*, πρβλ. και Kroh (1996) 102.

⁶⁸ Βλ. Σχόλ. Α στο Α 423-4, Σχόλ. Α στο Β 133, Σχόλ. Α στο Φ 130. Επίσης και Σχόλ. Β. Η. Μ. Ρ. Q. Τ. στο ε 247 Dindorf και Σχόλ. Η. στο ν 152 Dindorf. Αξίζει να σημειωθεί ότι και στο σύγγραμμα του Διδύμου *Περὶ τῆς Ἀρισταρχείου διορθώσεως* (βλ. Σχόλ. Α στο Α 611) διασώζονται αποσπάσματα του Αριστοφάνη. Για περαιτέρω πληροφορίες βλ. Pfeiffer (1972) 259-260 και Slater (1986) 205. Εξάλλου, το ίδιο ισχύει και για τις γραφές που μας διασώζει από τον Ζηνόδοτο, η έρευνα έχει δείξει ότι ποτέ δεν ήρθε σε επαφή με το ζηνοδοτείο κείμενο, παρά μόνο με τις εκδόσεις και τα υπομνήματα του Αριστάρχου, βλ. Rengakos (1993) 14.

⁶⁹ Ένα σχόλιο στις *Θεσμοφοριάζουσες* του Αριστοφάνη του κωμικού στο στίχο 917 αναφέρεται στη μαθητεία του Καλλίστρατου στον Αριστοφάνη τον Βυζάντιο. Το σχόλιο έχει ως εξής «*τὸ χ παρὰ κείται τῷ στίχῳ. Καὶ φησι Καλλίστρατος· οὐ τῆ λαμπάδι εἶπεν, ἀλλὰ νῆ τῆ δαδί· ὡς δῆλον εἶναι ὅτι ἐκατέρως ἔλεγον. ἀνάξιτος δὲ ἂν εἴη ὁ Καλλίστρατος πιστεῦσθαι ὡς ἂν περὶ διδασκάλου τοῦ Ἀριστοφάνους λέγων*». Ο Holwerda, *Mnemosyne* xl, fasc. 1-2 (1987) 148, διαφωνώντας με την άποψη του Barth (1984) 11 ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «το σχόλιο είναι τρομερά κατεστραμμένο», ασκεί μια ενδιαφέρουσα κριτική στο σχόλιο ανασκευάζοντας έτσι εύστοχα το *τρομερά* του Barth. Γενικά για τον Καλλίστρατο βλ. Montanari, Kallistratos (4), DNP 6 (1999) 206-207 και Gudeman, *RE*, s.v. Kallistratos (38) cols. 1738-48.

⁷⁰ Για παράδειγμα στα Σχόλ. Α στο Τ 327 α (Δίδ.) «*καὶ Ἀριστοφάνης προηθέτει τὸν στίχον, ὡς φησι Καλλίστρατος.....*» και Σχόλ. Η. Ρ. στο ζ 29 Dindorf «*..Καλλίστρατος δὲ, χάρις, ἀντὶ τοῦ χαρά.*

έκδοση του ομηρικού κειμένου του ίδιου του Αριστοφάνη⁷¹. Προς επίρρωση αυτής της θέσης δρουν μερικές μαρτυρίες άλλων γραμματικών, σύγχρονων του Διδύμου, οι οποίοι επίσης φαίνεται ότι διέσωσαν γραφές του Αριστοφάνη μη έχοντας άμεση επαφή με το κείμενο του τελευταίου. Στα Σχόλ. h (M¹ P¹¹) στο A 122 αναφέρεται το όνομα του Σέλευκου, υπεύθυνου για τη διάσωση μιας γραφής του Αριστοφάνη⁷², την οποία μπορεί να βρήκε σε κάποια πραγματεία προγενέστερου γραμματικού. Ο Αριστόνικος επίσης καταγράφει μια ερμηνεία του Αριστοφάνη στο Λ 4, πιθανολογείται όμως ότι την έχει αναμοχλεύσει από τον Αρίσταρχο. Εξάλλου, υπάρχουν πολλά χωρία στα οποία ο Αριστόνικος αναφέρει κάποια αθέτηση στίχου από τον Αρίσταρχο σημειώνοντας ταυτόχρονα ότι πριν τον τελευταίο, ο στίχος ή οι στίχοι είχαν ήδη αθετηθεί από τον Αριστοφάνη⁷³. Γενικά, επειδή το ομηρικό κείμενο του Αριστάρχου καθιερώθηκε ως αυθεντία, η αντίστοιχη προγενέστερη έκδοση του Αριστοφάνη ξεπεράστηκε με αποτέλεσμα να καθίσταται αδύνατη η ανασύνθεσή του, αναγκάζοντας έτσι τους ερευνητές να στηριχθούν στις ευκαιριακές παρατηρήσεις των μεταγενέστερων Σχολίων.⁷⁴

μεταποιῆσαι δὲ φησι τὸν Ἀριστοφάνην, φάτις». Επίσης, μαρτυρίες για την ύπαρξη έκδοσης του ομηρικού κειμένου του ίδιου του Καλλίστρατου μας παρέχουν τα Σχόλ. A στο Γ 18 α (Δίδ./ Αριστ.) «*Ἀρίσταρχος ἄνευ τοῦ ἄρθρου... οὕτως καὶ ἡ Ἀριστοφάνους καὶ ἡ Καλλιστράτου...*» και στο B 12 α «*..κάν ταῖς πλείοσι δὲ καὶ χαριεστέραις τῶν ἐκδόσεων † πάντη κατὰ στρατὸν † οὕτως εἶχον..*»- το φθαρμένο χωρίο ο Hecker το συμπληρώνει † *κάν τῆ Καλλιστράτου* † ενώ ο West † *κάν τῆ κατὰ <Καλλί>στρατον †* - καθώς επίσης και στο υπόμνημα του Αμμωνίου στο Φ 363 (V 114. 21 Erbse), όπου συμφωνεί με τον τελευταίο ως προς τη γραφή *κνίσσην* «[ἢ Καλλιστ]ράτου σὺν τῶ<ι> ᾧ κνίσσην». Βλ. West (2001) 60-61 και Slater, C. Q. 32 (ii) (1982) 342 υποσ. 32.

⁷¹ Pfeiffer (1972) 207-208 και Slater (1986) 205- 206. Στα Σχόλ. A στο 423-4 (Δίδ.) διαβάζουμε «*..οὕτως δὲ εὖρομεν καὶ ἐν τῇ Μασσαλιωτικῇ καὶ Σινωπικῇ καὶ Κυπρία καὶ Ἀντιμαχεῖω* (fr. 132) *καὶ Ἀριστοφανεῖω* (fr. 43)». Η φράση αυτή δείχνει αμεσότητα, σαν να έχει γίνει αυτοψία εκ μέρους του Διδύμου και σε συνδυασμό με τη δήλωση «*Ἀριστοφάνης γράφει*» στα Σχόλ. bT στο Γ 13b (Δίδ./ εξ.)- πρβλ. και άλλα τέτοια χωρία Σχόλ. A στο B 801 α, Σχόλ. A στο Δ 137 α¹, Σχόλ. AT στο Z 148 α, Σχόλ. T στο K 306 b, Σχόλ. T στο N 51 α², Σχόλ. AT στο N 245b, Σχόλ. T στο O 451 b και Σχόλ. T στο Ψ 806 b¹- μπορεί να αναχθεί το συμπέρασμα ότι το κείμενο του Αριστοφάνη υπήρχε ακόμα. Από την άλλη πλευρά όμως ο Δίδυμος χρησιμοποιεί εξίσου συχνά και παρελθοντικούς χρόνους- βλ. για παράδειγμα τα χωρία Σχόλ. A στο B 164 α¹ «*..χωρὶς τοῦ δ' εἶχον αἱ χαριέσταται... καὶ ἡ Ἀριστοφάνους οὕτως εἶχεν..*», Σχόλ. A στο Δ 137 α¹ «*..ἡ Ζηνοδότου καὶ Ἀριστοφάνους ἔλυμα ἔχον..*», Σχόλ. A στο H 436 b¹ «*..ἐν τῇ κατὰ Ἀριστοφάνη οὕτως ἐγένετο..*», Σχόλ. A στο Γ 57 α «*..οὕτως εἶχεν καὶ ἡ Ἀριστοφάνους.*» κ.ά. Μια εξήγηση που έχει δοθεί είναι ότι ο Δίδυμος όντας επικεντρωμένος στο κείμενο του Αριστάρχου χρησιμοποίησε τον παρελθόντα χρόνο των κειμένων του Αριστάρχου που θεωρούσε ότι υπήρχαν στην εποχή του τελευταίου. Βλ. West (2001) 59-60.

⁷² Σχόλ. h στο A 122 Ευστ. 1441, 18 «*Σέλευκος* (fr. 4 M.= 7 D.) *δὲ παρ' Ὀμήρω φησὶ τὴν Ἀριστοφάνειον γραφὴν ἔχειν Ἄτρεϊδῆ κῶδιστε, φιλοκτεανέστατε πάντων*». Βλ. West (2001) 60. Για τον Σέλευκο τον γραμματικό από την Αλεξάνδρεια (1^{ος} αι. μ. Χ.) βλ. Kroh (1996) 416.

⁷³ Στις περισσότερες από αυτές τις περιπτώσεις ο Erbse θεωρεί τους στίχους ως προσθήκη και τους αποδίδει στον Δίδυμο. Βλ. για παράδειγμα τους στίχους Θ 371-2 ab, 385-7 a, 528, 557 a, I 23-5, 416, 688-92, K 240, 497, Λ 78-83, 179-80, 356, 515, 705 a, M 175, 350 ab, 450, Ξ 114 a, 317 a, O 147-8 a, Π 237, Ψ 824-5, Ω 6-9 a, 614-17 a. βλ. West (2001) 60 υποσ. 43.

⁷⁴ Pfeiffer (1972) 207-208. Το ίδιο συνέβη και με την περίπτωση των *Χρονογραφίων* του Ερατοσθένη, έργο που υπερκεράστηκε από τα *Χρονικά* του Απολλόδορου του Αθηναίου, μαθητή του Αριστάρχου, ο οποίος στηρίχθηκε στα θεμέλια που έθεσε περίπου έναν αιώνα πριν ο Ερατοσθένης. Βλ. σχετικά

Το κείμενο του Αριστοφάνη παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες με προηγούμενα κείμενα, ειδικά με εκείνο του Ζηνοδότου, γεγονός που φανερώνει ότι το είχε λάβει σοβαρά υπόψη στην έρευνά του κατά τη σύνθεση του δικού του κειμένου. Για παράδειγμα, είναι γνωστές δύο παραλείψεις στίχων που ο Αριστοφάνης συμφωνεί με τον Ζηνόδοτο, και μας διασώζουν τα Σχόλ. A^{im} στο K 497 b (Δίδ.) «οὔτε ἐν <τῆ> Ζηνοδότου οὔτε ἐν τῆ Ἀριστοφάνους ἐφέρετο» και τα Σχόλ. A^{im} T^{il} στο O 33 (Δίδ.) «οὔτε παρὰ Ζηνοδότῳ παρ' Ἀριστοφάνει ἦν· καὶ μήποτε περιττός ἐστίν». Επιπλέον, το αριστοφανικό κείμενο ακολουθεί το ζηνοδότειο και στις αθετήσεις των στίχων στο H 198 a¹ a², 443-64 b¹, 475 a, I 688-92 (*Ζηνόδοτος τὸ αὔριον* (692) *μόνον*), δ 62-64 Dindorf (=σελ. 196 Slater), λ 38-43 Dindorf (= σελ. 199 Slater). Ενώ κοινές γραφές με τον Ζηνόδοτο παρουσιάζει στα εξής χωρία (και στα χωρία που είναι σημειωμένα με έναν αστερίσκο η γραφή είναι κοινή μόνο με το ζηνοδότειο κείμενο): A 91, 598. B 801. Γ 18, 57, 126. Δ 137*. Z 121. Θ 290*, 304. I 158*. Λ 94*, 219. M 59*, 66*, 79*, 127*, 128*, 138*. N 2*, 71*, 107*, 237*, 245, 246*, 351*, 551*. Ξ 36, 177*, 208*, 229, 259*, 276, 285, 299*, 310, 340*, 400, 412*, 505*. O 139*, 301*. Π 223*. Σ 198*, 400*, 466*, 502. Ψ 461*. α 38*. Η συχνή αναφορά των δύο μόνο ονομάτων πιθανόν να δείχνει απλώς και μόνο την προτίμηση των μετέπειτα φιλολόγων να διασώσουν τις συγκεκριμένες γραφές των δύο αυτών γραμματικών⁷⁵.

Άλλες ομοιότητες που έχουν καταγραφεί μεταξύ του αριστοφανικού κειμένου με προηγούμενα κείμενα είναι οι εξής: με την *Ἀντιμάχειο ἔκδοσιν* A 298 c¹, 423-4. Με τον Απολλώνιο Ρόδιο μόνο στο B 436 a. Με τον Ριανό⁷⁶ οι γραφές στους στίχους A 553 b, Σ 10-11 (εξάλειψη), T 41 a*, Y 188 b¹, Ψ 81 a*, δ 12*, ε 296*, 393*, ξ 522*. Όπως και στην περίπτωση του Ζηνοδότου, οι στίχοι που είναι σημειωμένοι με αστερίσκο δείχνουν ότι γραφή είναι κοινή μόνο μεταξύ Αριστοφάνη και Ριανού⁷⁷. Με την *ἔκδοσιν* του Σωσιγένη από την Αλεξάνδρεια (δεν είναι βέβαια σίγουρο εάν προηγείται του Αριστοφάνη), από την οποία διαθέτουμε πέντε μόλις γραφές και μάλιστα στις πρώτες ραψωδίες της *Ιλιάδας*, οι περισσότερες από αυτές, πλην της γραφής στο στίχο A 435 c¹, συνδέονται με τον Αριστοφάνη και είναι στους στίχους A

Pfeiffer (1972) 302 κ.ε. και Möller, *GRBS* 45 (3) (2005) 245- 260. Για τον βίο του Απολλόδωρου βλ. *RE* I 2 (1894) 855-75 και Pfeiffer (1972) 301-302.

⁷⁵ West, *Cl. Phil.* 112 (2017) 21.

⁷⁶ Για κατάλογο γραφών του Ριανού βλ. Roche (1866) 45 κ.ε./ Aly, *RE* I A (1920) 788 κ.ε. και Erbse, vol. 6 (1983) 110. Επίσης, γενικά για τον γραμματικό Ριανό από τη Βήνη (Κρήτη: *Βηναῖος*) 3^{ος} αι. π.Χ. βλ. Kroh (1996) 412 και Hornblower- Spawfort (επιμ.) (2003³) 1315 με σχετική βιβλιογραφία, καθώς και Ματθαίος (2008) 613 με υποσ. 201, 614.

⁷⁷ West (2001) 57 με υποσ. 33, 58 και West, *Cl. Phil.* 112 (2017) 21.

91 (+ Ζηνόδοτος), 124* a, 585 a¹, Γ 51. Το γεγονός αυτό φανερώνει ότι ο γραμματικός εκείνος που κατέγραψε τις αριστοφάνειες γραφές παράλληλα μελέτησε και το κείμενο του Σωσιγένη για τις πρώτες τουλάχιστον ραψωδίες της *Ιλιάδας*.⁷⁸ Τέλος, με τις *ἐκδόσεις κατὰ τὰς πόλεις* οι κοινές γραφές έχουν ως εξής στο Α 424 (+ *Ἀντιμάχειος ἔκδοσι*), 585 (+ Σωσιγένης), 598 (+ Ζηνόδοτος και *Ἀντιμάχειος ἔκδοσι*), Ο 44, Σ 502 (+ Ζηνόδοτος), Τ 86, Υ 188 (+ Ριανός).

Σε αντίθεση με τον Ζηνόδοτο⁷⁹, ήταν πολύ συντηρητικός στο να εξαλείφει στίχους (*eliminatio*) ή να επεμβαίνει καταγράφοντας εικασίες (*divination*) μέσα στο ομηρικό κείμενο ή να προβαίνει σε διορθώσεις (*emendatio*) και προτιμούσε να εκφράζει τη γνώμη του μέσω συμβόλων (*σημείων/ sigla*) στο περιθώριο (στην *ῥα*) του κειμένου⁸⁰.

Ο Αριστοφάνης διατήρησε τον *ὀβελό* (—), το κριτικό *σημείο* του προκατόχου του Ζηνοδότου, το οποίο έμπαινε δίπλα στον μη γνήσιο στίχο που αθετούνταν χωρίς ωστόσο να διαγράφεται από το κύριο σώμα του κειμένου, (*Anec.Rom.* 54.19–20 Montanari: — ὁ δὲ ὀβελὸς πρὸς τὰ ἀθετούμενα ἐπὶ τοῦ ποιητοῦ, ἡγουν νενοθευμένα ἢ ὑποβεβλημένα). Στη συνέχεια εισήγαγε τον *αστερίσκο* (✱) με τον οποίο δήλωνε την επανάληψη ενός στίχου από κάποια άλλη, πιο αρμόζουσα, θέση του κειμένου, (Σχόλ. H.M.Q.R. στο γ 71 «ὡ̃ ζεῖνοι τινές ἐστέ] τοὺς μετ' αὐτὸν τρεῖς στίχους ὁ μὲν Ἀριστοφάνης ἐνθάδε σημειοῦται τοῖς ἀστερίσκοις, ὅτε δὲ ὑπὸ τοῦ Κύκλωπος λέγονται, καὶ ὀβελίσκους τοῖς ἀστερίσκοις παρατίθησιν, ὡς ἐντεῦθεν μετενηνεγμένων τῶν στίχων..» / *Anec.Rom.* 54.21–22 Montanari: ✱ ὁ δὲ ἀστερίσκος καθ' ἑαυτὸν ὡς καλῶς εἰρημένων τῶν ἐπῶν ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ ἔνθα ἐστὶν ἀστερίσκος μόνος). Το *σίγμα* και το *αντίσιγμα* (Ϸ), σύμβολα που χρησιμοποιούνταν μαζί σημειώνοντας δύο συνεχόμενους στίχους με πανομοιότυπο περιεχόμενο που μπορούσαν να αλληλομετατεθούν, (Σχόλ. B. P. Q. Vid. στο ε 247 Dindorf «τέτρηνεν- ἄρμονιῆσιν ἄρασεν] Ἀριστοφάνης τὸ

⁷⁸ West (2001) 58 και West, *Cl. Phil.* 112 (2017) 21. Για μια ακόμα υποτιθέμενη γραφή του Σωσιγένη, υπάρχει και μια εικασία του Heyne αντί για τη γραφή *Σωσιφάνης* που παραδίδουν τα Σχόλ. Α στο Ι 453 (Πορφ.) να συμπληρώσουμε *Σωσιγένης*, ωστόσο η έρευνα δεν το αποδέχεται.

⁷⁹ Σίγουρα ο Ζηνόδοτος δεν κινήθηκε τόσο αυθαίρετα και επιπόλαια στην κριτική του κειμένου, όπως ίσως αρκετοί πιστεύουν, εφόσον η χρήση του *ὀβελού* του έδινε τη δυνατότητα να συμπεριλάβει τον επίμαχο στίχο στο κείμενο που συγκροτούσε. Τώρα μια εξήγηση που έχει δοθεί από τον Haslam (2009) 91 είναι ότι «οι στίχοι που δεν περιλήφθηκαν από τον Ζηνόδοτο απουσίαζαν από τουλάχιστον μερικά από τα χειρόγραφα που είχε στη διάθεσή του· αλλά ακόμη και αυτό δεν μπορεί να αποδειχθεί...». Πρβλ. Pfeiffer (1972) 131 κ.ε., 207 και West (2001) 33. Επίσης, ο ισχυρισμός του Sandys (1964) 120 ότι ο Ζηνόδοτος- ο οποίος αν και αναφέρεται ως *ἐποποιός* από τη Σούδα παρόλα αυτά ο χαρακτηρισμός αυτός δεν τεκμηριώνεται από τις πηγές- όπου έκρινε απαραίτητο για να συμπληρωθεί το νόημα πρόσθετε δικούς του στίχους στα ομηρικά έπη ή συμπύκνωνε εκτενή χωρία, αντικρούεται από τον Pfeiffer (1972) 135 με υποσ. 6 και από τον Nickau (1972) *RE*, ΧΑ: 43, βλ. αναλυτικότερα και Ματθαίος (2008) 580 με υποσ. 92.

⁸⁰ Sandys (1964) 126/ Pfeiffer (1972) 207 κ.ε. και Παπανικολάου (1992) 45.

αὐτῶ ὄρετο περιέχει ἄμφω. διὸ τῶ μὲν σίγμα, τῶ δὲ ἀντίσιγμα ἐπιτίθησιν»). Τέλος, υπάρχει και το *κεραύνιον* (**Τ**) που αναφέρεται όμως μόνο μια φορά στα ομηρικά Σχόλια (Σχόλ. Η στο σ 281-83) και μάλλον σημείωνε τον οβελισμό ενός στίχου ή ενός χωρίου εξαιτίας της *εὐτέλειάς* του. Ο Αρίσταρχος αργότερα απέφυγε τη χρήση του συμβόλου αυτού πιθανόν εξαιτίας της ασάφειας του συμβόλου προτιμώντας τον οβελό για να σημειώνει τους στίχους που θεωρούσε ύποπτους.⁸¹

Στις περισσότερες περιπτώσεις οι αθετήσεις του Αριστοφάνη εγκρίθηκαν από τον Αρίσταρχο και πολλές φορές αφορούν στίχους τους οποίους ο Ζηνόδοτος είχε προηγουμένως εξαλείψει. Ακριβώς αυτή η απουσία τους προκάλεσε υποψίες στον Αριστοφάνη και τον ώθησε να ψάξει να εξακριβώσει εάν όντως ήταν πλαστοί. Τα σχετικά παραδείγματα προέρχονται μόνο από την *Ιλιάδα* και καθόλου από την *Οδύσσεια*, πιθανόν επειδή τα σχόλια που μας έχουν διασωθεί είναι σχετικά πενιχρά. Τα σχετικά παραδείγματα είναι τα εξής: Θ 284, 385-87, 557-58, Ι 694, Κ 253, Λ 13-14, 78-83, 179-80, 356, 515, Μ 175-81, 450, Ξ 376-77, Π 237.⁸²

Επειδή, όπως προαναφέρθηκε, ο Αριστοφάνης δεν άφησε κάποιο υπόμνημα που να εξηγεί τους λόγους για τους οποίους προχωρούσε σε μια αθέτηση στίχου, όσες αθετήσεις έχουν εγκριθεί από τον Αρίσταρχο έχουν ενσωματωθεί στα υπομνήματά του μαζί με τους λόγους για τους οποίους έγιναν, ωστόσο επειδή σίγουρα ο τελευταίος έχει προσθέσει περισσότερα επιχειρήματα είναι αδύνατον να διαχωρίσουμε τις ακριβείς θέσεις των δύο γραμματικών. Υπάρχουν βέβαια και οι περιπτώσεις εκείνες που οι απόψεις τους διαφέρουν, με αποτέλεσμα μια γραφή του Αριστοφάνη απλώς να καταγράφεται χωρίς ωστόσο καμία περαιτέρω εξήγηση. Οι λόγοι αθέτησης στίχων στην *Ιλιάδα* είναι οι εξής: αρχικά, και οι δύο φιλόλογοι αθέτησαν στίχους εξαιτίας της ασυμφωνίας τους με το περικείμενο (π.χ. Θ 385-87, 557-58, Ι 23-25, 694, Κ 387, 397-99, Λ 13-14, 180, 356, Ξ 95, Π 237) ή εξαιτίας επανάληψης νοήματος (π.χ. Κ 51-52, Π 261) ή μπορεί να είναι απλώς περιττοί (π.χ. Κ 253, Λ 515, Μ 350, 363, Ο 56-77, 147-48, Ω 423, β 322). Επιπλέον, μπορεί να είναι ακατάλληλοι (π.χ. Θ 284, Κ 387, Ξ 317-27, Ο 231-35) ή απλώς γελοιοί (π.χ. Θ 189⁸³), ή μπορεί να γίνεται κακή χρήση ομηρικών λέξεων ή ακόμη στίχοι αθετούνται εξαιτίας της ύπαρξης μη ομηρικών λέξεων στο κείμενο (π.χ. Η 475, Κ 397-99, Π 261, Ω 6-9, 423). Μπορεί επίσης να αποδυναμώνουν την ισχύ του χωρίου (π.χ. Θ 235, Ι

⁸¹ Pfeiffer (1972) 213 και υποσ. 5/ Schironi (2012 b) 88- 89.

⁸² West, *Cl. Phil.* 112 (2017) 22.

⁸³ Ο στίχος αυτός αναφέρει ότι το άλογο του Έκτορα έπινε κρασί: Σχόλ. Α στο Θ 189 α (Αριστ.) «γελιότατος ἐπὶ ἵππων ὁ στίχος, ὅτι οἶνον ἵπποι οὐ πίνουσι. καὶ ὅτι θυμὸς ἀνώγοι εἰς μέθην γελοῖον».

688-92, Λ 515, Μ 450, Ξ 213, Ω 6-9), ή να μην συνάδουν με τον χαρακτήρα του ομιλητή (π.χ. Η 195-99, Θ 164-66), ή να έρχονται σε αντίθεση με άλλους στίχους μέσα στο κείμενο (π.χ. Η 443-64, Λ 767-85), ή να αλλοιώνουν την αφήγηση (π.χ. Λ 78-83, Μ 175-81, Ξ 376-77, Ψ 824-25, Ω 614-17) ή τέλος, να έχει παρεισφρήσει κάποια μη ομηρική ιδέα (Ψ 104).⁸⁴

Όσον αφορά στην *Οδύσσεια* υποθέτουμε ότι ισχύει ό τι και με την *Ιλιάδα*, δηλαδή οι λόγοι που αθετήθηκαν στίχοι διασώθηκαν μέσω των υπομνημάτων του Αριστάρχου. Η διαφορά έγκειται απλώς στο μοτίβο που συναντάμε στα Σχόλια της *Οδύσσειας*, δηλαδή πρώτα αναφέρεται η αθέτηση και μετά δίνεται ο λόγος ή οι λόγοι για τους οποίους έγινε. Καταρχάς, τα Σχόλ. Η.Μ.Ω. στο γ 199- 200 (Dindorf) αναφέρουν «*καὶ παρὰ Ἀριστοφάνει προηθετοῦντο οὗτοι οἱ δύο στίχοι. ἐκ τοῦ λόγου γὰρ τῆς Ἀθηνᾶς (α 301) μετήχθησαν ἐνθάδε*», συνεπώς ο λόγος αθέτησης των συγκεκριμένων στίχων είναι η μετάθεσή τους από άλλο σημείο του κειμένου. Στίχοι που εσφαλμένα επαναλαμβάνονται μέσα στο κείμενο αθετούνται επίσης, για παράδειγμα ο Αριστοφάνης αθετεί τους στίχους ι 253-55 (Dindorf) καθώς πιστεύει ότι επαναλαμβάνουν τους στίχους γ 72-74 (βλ. Σχόλ. Η.Μ.Ω.Ω. στο γ 71 Dindorf). Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση των στίχων στο λ 399- 403 «*..ἀθετοῦνται ὑπὸ Ἀριστοφάνους ὡς ἀπὸ τῶν εἰρησομένων μετενεχθέντες*». Άλλο λόγο μας παρέχουν τα Σχόλ. Η.Μ. στο δ 62-64 (Dindorf) «*προηθετοῦντο καὶ παρὰ Ζηνοδότῳ καὶ παρὰ Ἀριστοφάνει. τό τε γὰρ 'σφῶϊν' οὐχ Ὀμηρικῶς μονοσυλλάβως ἐξηνέχθη, ὃ τε ἔπαινος τῶν νέων οὐκ ἀναγκαῖος*». Επιπλέον, τα Σχόλ. Η.Ω. στο λ 38-43 (Dindorf) «*οἱ ἔξ παρὰ Ζηνοδότῳ καὶ Ἀριστοφάνει ἠθετοῦντο ὡς ἀσύμφωνοι πρὸς τὰ ἐξῆς κλπ*» ενώ τα Σχόλ. Η στο λ 435-43 (Dindorf) «*ἀθετοῦνται παρὰ Ἀριστοφάνει*», όπου η ύπαρξη οβελού στον κώδικα Μ του 13^{ου} αι. μ. Χ. υποδηλώνει ότι η αθέτηση είχε υιοθετηθεί και από τον Αρίσταρχο. Στα Σχόλ. Η στο μ 53-54 (Dindorf) «*ἀθετεῖ Ἀριστοφάνης ...*» και κατόπιν παρατίθεται και ο λόγος της αθέτησης, με τον οποίο συμφωνεί και ο Αρίσταρχος, καθώς δεν υπάρχει κάποιο αντεπιχείρημα. Στα Σχόλ. Η στο ο 19 (Dindorf) διαβάζουμε «*ἀθετεῖ Ἀριστοφάνης ἐπὶ μικρολογίαι παντελῶς*», την ίδια άποψη έχει και για τον στίχο ο 91. Ελλιπή ηθικότητα διακρίνει και στον σ 282 (Dindorf) «*εὐτελὲς τοῦτο, διὸ καὶ κεραῦνιον παρέθηκεν Ἀριστοφάνης*». Τα Σχόλ. Η.Ω. στο ο 96 (Dindorf) παραδίδουν «*οὐκ ἀναγκαῖον ἀθετεῖν · οὐ γὰρ δῆλοι οἱ θεράποντες, ὥστε ἐν τῇ αὐτῇ οἰκίᾳ οἰκεῖν*», το οποίο πρέπει να αποτελεί ανταπάντηση του

---

84 Slater (1986) 207 και West, *Cl. Phil.* 112 (2017) 22.

Αριστάρχου σε κάποιον άλλο γραμματικό, πιθανότατα στον προκάτοχό του Αριστοφάνη, ο οποίος είχε αντίρρηση στο να μένει ο κήρυκας του Μενελάου Ετεωνέας στον ίδιο χώρο με τον αφέντη του. Στίχοι επίσης οι οποίοι περιέγραφαν μεθομηρικές συνήθειες και πρακτικές αθετούνταν. Για παράδειγμα έχουμε τη μαρτυρία του Αθήναιου (6, 228 d= σελ. 31 Nauck= σελ 202 Slater)⁸⁵ - η μαρτυρία αυτή δεν σώζεται στα Σχόλια- στο π 49 που βεβαιώνει ότι κριτήριο για την εξάλειψη του στίχου είναι ο αναχρονισμός, εφόσον ο Αριστοφάνης υποστηρίζει ότι το σερβίρισμα των κρεάτων πάνω σε πιατέλες είναι μεταγενέστερο έθιμο.

Η κριτική ικανότητα του Αριστοφάνη φαίνεται επίσης και από την ενδιαφέρουσα διαπίστωσή του, με την οποία φαίνεται να συμφωνεί αργότερα και ο Αρίσταρχος⁸⁶, ότι η *Οδύσσεια* θα έπρεπε να τελειώνει στον στίχο ψ 296 «οἱ μὲν ἔπειτα/ ἀσπάσιοι λέκτροιο παλαιοῦ θεσμόν ἴκοντο» (και κείνοι ευτυχισμένοι γέρνουν μαζί στο νόμιμο παλιό κρεβάτι τους⁸⁷). Για τη συνάντηση αυτή της Πηνελόπης με τον Οδυσσεά τα Σχόλια M.V. Vind. (Dindorf) (= D scholia) στο ψ 296 αναφέρουν «*Ἀριστοφάνης δὲ καὶ Ἀρίσταρχος πέρας τῆς Ὀδυσσεΐας τοῦτο ποιοῦνται*» και τα Σχόλια H.M.Q. (Dindorf) «*τοῦτο τέλος τῆς Ὀδυσσεΐας φησὶν Ἀρίσταρχος καὶ Ἀριστοφάνης*». Στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει τα σχόλια αυτά ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης δηλώνει αρχικά ότι οι δύο κορυφαίοι γραμματικοί θεωρούσαν το επόμενο τμήμα μέχρι το τέλος της *Οδύσσειας* νόθο γι' αυτό και το οβέλισαν ενώ στη συνέχεια παραθέτοντας επιχειρήματα κατασταλάζει στην άποψη ότι αυτό που υποδηλώνουν τα Σχόλια είναι ότι οι δύο γραμματικοί αναφέρονταν όχι στο τέλος της *Οδύσσειας* ως βιβλίου αλλά στο τέλος της κύριας δράσης⁸⁸.

⁸⁵ Αθήναιος 6, 228 d «*Ὁμήρου γὰρ εἰπόντος ἐν Ὀδυσσεΐα· 'τοῖσιν δ' αὖ πίνακας κρειῶν παρέθηκε συμβότης' (τοῖσιν δὲ κρειῶν πίνακας codd. Homeri) Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος νεώτερόν (νεωτερικόν Nauck) φησὶν εἶναι τὸ ἐπὶ πινάκων παρατιθέναι τὰ ὄψα, ἀγνοῶν ὅτι κὰν ἄλλοις εἴρηκεν ὁ ποιητῆς (α 141= δ 57)· 'δαιτρὸς δὲ κρειῶν πίνακας παρέθηκεν ἀείρας'.*

⁸⁶ Αμφιβολίες υπάρχουν για το αν ο Αρίσταρχος πράγματι υιοθέτησε τη γνώμη αυτή του Αριστοφάνη, εφόσον αθέτησε και κάποια χωρία μετά το ψ 296 (Σχόλ. Vind. 133 στο ψ 310-43 «*καλῶς ἠθέτησεν Ἀρίσταρχος τοὺς τρεῖς καὶ τριάκοντα*» και Σχόλ. M.V. στο ω 1-204 «*Ἀρίσταρχος ἀθετεῖ τὴν Νεκυίαν...*»). Συνεπώς, η λέξη *πέρας* (= τέλος, ὄριο με τοπική σημασία, βλ. LSJ, τ.3., σελ 528, λήμμα *πέρας*) που παραδίδουν τα Σχόλια D φαίνεται να είναι εσφαλμένη. Πρβλ. επίσης και Pfeiffer (1972) 209-210.

⁸⁷ Η μετάφραση είναι των Funtuzzi- Hunter (2005) 217.

⁸⁸ Pfeiffer (1972) 208, 209 με υποσ. 1, 2. Το σχετικό χωρίο του Ευσταθίου (σελ. 1948. 49) είναι το εξής «*Ἰστέον δὲ ὅτι κατὰ τὴν τῶν παλαιῶν ἱστορίαν Ἀρίσταρχος καὶ Ἀριστοφάνης, οἱ κορυφαῖοι τῶν τότε γραμματικῶν, εἰς τὸ, ὡς ἐρρέθη, ἀσπάσιοι λέκτροιο παλαιοῦ θεσμόν ἴκοντο, περατοῦσι τὴν Ὀδύσειαν, τὰ ἐφεξῆς ἕως τέλους τοῦ βιβλίου νοθεύοντες· οἱ δὲ τοιοῦτοι πολλὰ τῶν καιριωτάτων περικόπτουσιν, ὡς φασὶν οἱ αὐτοῖς ἀντιπίπτοντες, ... εἴποι ἂν οὖν τις, ὅτι Ἀρίσταρχος καὶ Ἀριστοφάνης οἱ ῥηθέντες οὐ τὸ βιβλίον τῆς Ὀδυσσεΐας, ἀλλὰ ἴσως τὰ καίρια ταύτης ἐνταῦθα συντετελέσθαι φασίν.*» Πρβλ. επιπλέον και Fraser (1972) τόμ. II b- III, 650-1 υποσ. 23, 664 υποσ. 102.

Με τον Ευστάθιο συμφωνεί και ο Erbse (1972: 166-177), του οποίου η άποψη παρουσιάζεται από τον West (*Cl. Phil.* 112 2017: 41) ως εξής: Ο Αριστοτέλης στην *Ποιητική* του αναλύοντας τη δομή της *Οδύσσειας* στο 1455b17-23 σημειώνει «*τῆς γὰρ Ὀδυσσεΐας οὐ μακρὸς ὁ λόγος ἐστίν· ἀποδημοῦντός τινος ἔτη πολλὰ καὶ παραφυλαττομένου ὑπὸ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ μόνου ὄντος, ἔτι δὲ τῶν οἴκοι οὕτως ἐχόντων ὥστε τὰ χρήματα ὑπὸ μνηστήρων ἀναλίσκεσθαι καὶ τὸν υἱὸν ἐπιβουλεύεσθαι, αὐτὸς δὲ ἀφικνεῖται χειμασθεὶς, καὶ ἀναγνωρίσας τινὰς ἐπιθέμενος αὐτὸς μὲν ἐσώθη τοὺς δ' ἐχθροὺς διέφθειρε. τὸ μὲν οὖν ἴδιον τοῦτο, τὰ δ' ἄλλα ἐπεισόδια*». Δηλαδή, προσδιορίζει την κύρια πλοκή με την επιστροφή του Οδυσσεά και την ήττα των μνηστήρων, ενώ όλα τα υπόλοιπα αναφέρει ότι είναι απλώς και μόνο *ἐπεισόδια*. Ο Αριστοφάνης λοιπόν, πρέπει να επέκτεινε την ιδέα αυτή του Αριστοτέλη και να προσδιόρισε την επανασύνδεση του Οδυσσεά με την Πηνελόπη στο ψ 296- σημείο που ολοκληρώνεται και η βασική ιστορία. Τη γνώμη του αυτή πιθανόν να την ανέπτυξε σε προφορικές διαλέξεις του και αργότερα ο Αρίσταρχος να τη συμπεριέλαβε στο υπόμνημά του, σημειώνοντας ίσως το *σημεῖο* της *διπλῆς* στο περιθώριο του κειμένου, *σημεῖο* που θα προσπάθησε να ερμηνεύσει ο Αριστόνικος. Με αυτόν τον τρόπο ερμηνεύονται και οι διαφορετικές γραφές μεταξύ των δύο Σχολίων.

Το ζήτημα αυτό του "τέλους" της *Οδύσσειας* στο ομηρικό κείμενο του Αριστοφάνη σχετίζεται επίσης και με το τέλος των *Ἀργοναυτικῶν* του Απολλώνιου Ρόδιου. Για πρώτη φορά η γνώμη αυτή διατυπώθηκε από τον L. Adam (1889: 92)- έπειτα διαδόθηκε από τον Meyer (*Hermes* 29, 1894: 478 κ.ε.)- ο οποίος ανέφερε συγκεκριμένα ότι ο Απολλώνιος Ρόδιος στον τελευταίο στίχο του επικού ποιήματός του (4, 1781 «*ἀσπασίως ἀκτὰς Παγασηΐδας εἴσαπέβητε*») υπαινίσσεται τον στίχο ψ 296 καταδεικνύοντας έτσι στο υποψιασμένο αναγνωστικό κοινό του την πεποίθησή του ότι αυτό ήταν το τέλος της *Οδύσσειας*. Ωστόσο, ο ισχυρισμός αυτός είναι δύσκολο να ισχύσει καθώς είναι ιδιαίτερα σκοτεινός. Το μορφωμένο κοινό θα έπρεπε είτε να έχει υπόψη του αντίγραφο της *Οδύσσειας* που όντως να το επιβεβαίωνε είτε να γνωρίζει τις σχετικές συζητήσεις που διενεργούνταν από τους φιλόλογους. Επίσης, οι δύο στίχοι δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερες ομοιότητες- ίσως κάποια σημασία να έχει και ο στίχος ψ 238 «*ἀσπάσιοι δ' ἐπέβαν γαίης, κακότητα φυγόντες*». Συνεπώς, το κείμενο των *Ἀργοναυτικῶν* δεν αποδεικνύει ότι ο Απολλώνιος Ρόδιος είχε σχηματίσει

αυτή την άποψη και ότι ο Αριστοφάνης απλώς την υιοθέτησε.⁸⁹ Αδύνατον αλλά όχι απίθανο μοιάζει το γεγονός ότι κατά την έρευνά του για τη συγκρότηση του ομηρικού κειμένου ο Αριστοφάνης να συνάντησε άλλα αντίγραφα της *Οδύσσειας* που τελείωναν στον στίχο ψ 296. Είτε είχε όμως στην κατοχή του μαρτυρίες που τοποθετούσαν το τέλος της *Οδύσσειας* στον ψ 296 είτε όχι, σίγουρα ο γραμματικός καταλάβαινε τη διαφορετική ποιητική αξία του τμήματος ψ 297- ω 548, το οποίο υστερούσε σχετικά με το υπόλοιπο έργο. Πάντως, την πληροφορία που παραδίδουν τα Σχόλια για το τέλος στον ψ 296 του Αριστοφάνη έγινε δεκτή από τους υποστηρικτές και της αναλυτικής θεωρίας και της ενωτικής.⁹⁰

Κλείνοντας το κεφάλαιο, αξίζει να αναφερθεί ένα ζήτημα το οποίο απασχόλησε τον Slater και αφορά σε κάποιες από τις αθετήσεις του Αριστοφάνη, οι οποίες σχεδόν πάντα βρίσκουν σύμφωνο τον Αρίσταρχο. Εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις- κάποιες από τις οποίες θα αναφερθούν αναλυτικά παρακάτω. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Αρίσταρχος, στην προσπάθειά του να διατηρήσει τις γραφές της *vulgata*, έχει απορρίψει τις προτάσεις του δασκάλου του Αριστοφάνη επιλέγοντας γραφές που ουσιαστικά δεν λύνουν το πρόβλημα. Ο Slater (1986: 208) θεωρεί ύποπτο το γεγονός ότι στο κείμενο του Αριστοφάνη απουσιάζουν παντελώς τα σημαντικά ζητήματα που έχουν να κάνουν με γραφές που υπάρχουν στη *vulgata*, όπως πληροφορούμαστε από τα Σχόλια, και υποστηρίζει ότι εάν υπήρχε κάποιο άλλο σχετικά αξιόπιστο κείμενο στο οποίο το πρόβλημα να απουσίαζε, ο Αρίσταρχος θα το είχε ακολουθήσει όπως άλλωστε θα είχε κάνει και ο Αριστοφάνης. Συνεπώς ο Slater (*C.Q.* 32 ii 1892: 345) υποστηρίζει ότι ο Αριστοφάνης εξοβέλιζε το πρόβλημα προβαίνοντας σε «αδίστακτες αλλαγές». Η θέση του αυτή έχει κριθεί και αναιρεθεί από τους Blank- Dyck (*ZPE* 56 1984: 20-22).

Κ 349

*ὡς ἄρα φωνήσαντε παρὲξ ὁδοῦ ἐν νεκύεσσιν
κλινθήτην*

⁸⁹ Αντίθετη άποψη έχει ο Rengakos (1993) 92-93, ο οποίος ξεκάθαρα υπογραμμίζει «ότι το πρόβλημα του ψ 296 ήταν γνωστό στον Έλληνα επικό (δηλ. Απολλώνιο Ρόδιο). Μάλιστα εντοπίζει και ομοιότητα με τον τέταρτο στίχο ενός αποσπάσματος (fr. 947 SH) από τα *Μεσσηνιακά* του Ριανού «*ἀσπασίη δὲ Λάκωσιν ἐπήλυθε νυκτὸς ὀμίχλη*»- ο στίχος αυτός έχει σημειωθεί με κορωνίδα που δείχνει τον τελευταίο στίχο ενός βιβλίου, άρα ίσως υπονοεί τον ψ 296 της *Οδύσσειας*. Πρβλ επίσης και Funtuzzi-Hunter (2005) 217 υποσ. 134.

⁹⁰ Pfeiffer (1972) 210, 211 με υποσ. 4.

Σχόλ. Α στο Κ 349 a¹ (Δίδ.): οὕτως Ἀρίσταρχος. καὶ θαυμαστὸν οὐδέν, εἰ Ὀδυσσεὺς εἰπόντος μόνου συλλήβδην ἔφη ὡς ἄρα φωνήσαντε. σύνηθες γὰρ αὐτῷ τὸ τοιοῦτο. ἐν γοῦν τῇ παραποταμίῳ μάχῃ τοῦ Ποσειδῶνος εἰπόντος μόνου ἑτοῖο γὰρ τοι νῶϊ θεῶν ἐπιταρρόθω εἰμέν/ Ζηνὸς ἐπαινῆσαντος (Φ 289-90), ἐπιφέρει ἑτάω μὲν ἄρ' ὡς εἰπόντε μετ' ἀθανάτους ἀπεβήτην (Φ 298). ἐν μέντοι τῇ Ἀριστοφάνους καὶ ἄλλαις ἐτέρως ἐφέρετο ὡς ἔφατ', οὐδ' ἀπίθησε βοὴν ἀγαθὸς Διομήδης./ ἐλθόντες δ' ἐκάτερθε παρὲς ὁδοῦ ἐν νεκύεσσι/ κλινθήτην (cf. Κ 349-50).⁹¹

Στον στίχο αυτό το πρόβλημα εντοπίζεται στον δυικό αριθμό της μετοχής «φωνήσαντε» που χρησιμοποιείται από τον Αρίσταρχο και τη vulgata. Μόλις έχει τελειώσει τον λόγο του προς τον Διομήδη ο Οδυσσεύς, άρα μιλάει ένα άτομο ενώ με τη χρήση του δυικού αριθμού η μετάφραση έχει ως εξής «αφού είπαν αυτά...». Επίσης σε δυικό αριθμό και σε γραμματική συμφωνία με τη μετοχή βρίσκεται το κύριο ρήμα «κλινθήτην» (< ἐκλίθην). Ο Αρίσταρχος συνεπώς δεν θεωρεί παραδοξότητα τη χρήση του δυικού αριθμού από τον Όμηρο ακόμα και αν μιλάει ένα μόνο άτομο. Παραθέτει μάλιστα και παράλληλα χωρία (Φ 289-90 και 298)⁹². Σε αυτό το σημείο όμως το κείμενο του Αριστοφάνη αντί του μη δικαιολογημένου δυικού «ὡς ἄρα φωνήσαντε» έχει ένα πρόσθετο στίχο «ὡς ἔφατ', οὐδ' ἀπίθησε βοὴν ἀγαθὸς Διομήδης./ ἐλθόντες δ' ἐκάτερθε». Η μετοχή φωνήσαντε σύμφωνα με τον Αριστοφάνη δεν συμφωνεί με αυτό που θέλει να περιγράψει, υπάρχει αναντιστοιχία ανάμεσα ναχ και στο res (fr. 373 Slater)⁹³. Η γραφή αυτή εντοπίστηκε και σε άλλα κείμενα όπως βεβαιώνει το Σχόλιο Α (ἐν τῇ Ἀριστοφάνους καὶ ἄλλαις ἐτέρως). Πιθανότατα κάποιος ραψωδός προσπαθώντας να αποφύγει τη δυσκολία αυτή του δυικού αριθμού θα προέβη σε διαφορετική διατύπωση προσθέτοντας έναν στίχο και ο Αριστοφάνης βρισκόμενος μπροστά σε αυτές τις δύο εκδοχές θα προτίμησε εκείνη που λύνει το πρόβλημα. Η προτεινόμενη γραφή του Αριστοφάνη δεν υιοθετήθηκε.⁹⁴

Ψ 805-6:

ὀππότερός κε φθῆσιν ὀρεζάμενος χρῶα καλόν,

⁹¹ Πρβλ. και sch. Di ad Κ 349 b van Thiel.

⁹² Πρβλ. και Κ 224 και Ω 412-3.

⁹³ Callanan (1987) 52.

⁹⁴ Βλ. Slater, C.Q. 32 (ii) (1982) 344/ Hainsworth (2004) τόμ. 3, 331 και West, Cl. Phil. 112 (2017) 24. Για την προτίμηση του δυικού έναντι του πληθυντικού σε ορισμένα χωρία από τον Αριστοφάνη βλ. αναλυτικά Callanan (1987) 53-56 και West, Cl. Phil. 112 (2017) 36-37.

ψαύση δ' ἐνδίνων διά τ' ἔντεα καὶ μέλαν αἷμα

Σχόλ. Γ στο Ψ 806 b¹ (εξηγ. Αριστ. | D | Δίδ.): ψαύση δ' ἐνδίνων < — αἷμα> : ἀθετεῖ τὸν στίχον Ἀρίσταρχος· οὐ γὰρ † εἰς τὸ ἄγων †. ἐνδίνων δὲ ἀκούει τῶν ἔνδον τοῦ χρωτός. τό τε διά τ' ἔντεα καὶ μέλαν αἷμα μετῆκται ἀπὸ τῆς Δολων<ε>ίας (sc. K 298= 469). | οἱ δὲ ἐνδίνων τῶν ἐντὸς ὄπλων. | Ἀριστοφάνης δὲ οὕτω γράφει (sc. v. Ψ 805-6)· “ὀππότερός κε πρόσθεν ἐπιγράψας χροά καλόν / φθῆη ἐπευζάμενος διά τ' ἔντεα καὶ φόνον ἀνδρῶν”.⁹⁵

Οἱ στίχοι αυτοὶ εἶναι λόγια τοῦ Ἀχιλλέα, ὁ ὁποῖος προηγουμένως ἔχει οργανώσει ἀγῶνες πρὸς τιμὴ τοῦ Πάτροκλου, ἀθλοθετώντας ακριβὰ δῶρα ὄχι μόνο γιὰ τοὺς νικητὲς ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλους ὅσοι παίρνουν μέρος. Ἐν προκειμένῳ, μόλις ἔχει ἀνακηρύξει τὸ ἐπάθλο γιὰ τὸν νικητὴ τοῦ επικείμενου ἀγῶνα ξιφομαχίας ποὺ θα λήξει μόνο ὅταν ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο πολεμιστὲς καταφέρει νὰ λογχίσει τὸν συναγωνιστὴ τοῦ καὶ νὰ χυθεῖ *μαύρο αἷμα*. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ ἀτομικὸ ἐπάθλο ὁ Ἀχιλλέας ἀνακοινώνει καὶ ὀμαδικό, ποὺ εἶναι ἡ ἀπὸ κοινού κτήση τῶν ἀρμάτων τοῦ Σαρπηδόνα καθὼς καὶ ἡ παράθεση γεύματος στοὺς δύο ἀγωνιστὲς. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ μιὰ μὴ ἀληθινὴ μάχη. Τὸ πρόβλημα ὅμως εἶναι πῶς εἶναι δυνατόν σὲ φιλικὸ ἀγῶνα, νικητὴς νὰ ἀνακηρυχθεῖ αὐτός ὁ ὁποῖος θα ἀγγίξει τὰ σπλάγχνα (τὰ ἐσωτερικὰ ὄργανα) τοῦ συμπολεμιστῆ τοῦ;

Στοὺς στίχους Π 314 «ἔφθη ὀρεζάμενος πρυμνὸν σκέλος..» καὶ 322 «ἔφθη ὀρεζάμενος πρὶν οὐτάσαι...» συναντάμε τὴ φράση ἔφθη ὀρεζάμενος (+ ἀντικείμενο) ποὺ ἔχει ἐχθρική σημασία καὶ σημαίνει ὅτι κάποιος πράγματι καταφέρει τραυματισμὸ στὸν ἀντίπαλό τοῦ με ξίφος. Ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης (1330, 65) ἀναφέρει «τὸ δὲ ὀρεζάμενος χροά καλόν' ἀπλῶς μὲν ἀντὶ τοῦ ἐκταθεῖς εἰς τὸ σῶμα, σαφέστερον δὲ εἰπεῖν ἀλλαχοῦ (sc. B 543) ῥηθὲν ὀρεκτὸν δόρυ τείνας εἰς τὴν τοῦ σώματος τοῦ ἀνθοπλίτου ἐπιφάνειαν πατάξας» καὶ τὰ Σχόλ. Α bT στο Ψ 805 (εξηγ.) «ὀρεζάμενος: πατάξας, ἐκ τοῦ παρεπομένου· συμβαίνει γὰρ τοῖς πατάσσουσιν ἐκτείνεσθαι». Συνεπῶς, ἡ σημασία ποὺ παραδίδει ὁ Εὐστάθιος καὶ τὰ Σχόλ. Α bT εἶναι ὅτι ὁ πολεμιστὴς ἢ ἀγγίξει ἢ πλήττει τὸ σῶμα τοῦ ἀντιπάλου τοῦ, ὅπως δηλαδὴ συμβαίνει στὴ ξιφομαχία.

⁹⁵ Βλ. καὶ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ van Thiel Ψ 806 a (=s.v. ἐνδῖνα Orío 52, 16), sch. Ak ad Ψ 806 b, sch. T^s ad Ψ 806 c.

Το ουσιαστικό «τὰ ἔνδινα»⁹⁶ δεν απαντά πουθενά αλλού στην αρχαία ελληνική γραμματεία παρά μόνο εδώ. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης (1331, 3) εξηγεί «ἔνδινα δὲ κατὰ μὲν τινὰς ἔντερα παρὰ τὸ ἔνδον εἶναι ἰνῶν ἢ ἐντὸς δινεῖσθαι, κατὰ δὲ ἑτέρους ἢ ἔνδον τῶν ὀπλῶν σάρξ». Στο λεξικό του Ωρίωνα (52, 16) αναφέρεται «Ἐνδινα. τὰ ἔντερα.... ὁ δὲ Ἀρίσταρχος ἐτυμολογεῖ ἔνια τινὰ ὄντα τὰ ἐντὸς τῶν ἰνῶν, ἢ ἀπλῶς τῶν μελῶν. καὶ παρὰ τὸ ἐντὸς εἶναι τῶν ὀπλῶν. οὕτως εὗρον ἐν Ὑπομνήματι τῆς Ἰλιάδος». Η σημασία της λέξης λοιπόν είναι «εντόσθια», σύμφωνα με τον Αρίσταρχο, ή κατ' άλλους «ὄ τι βρίσκεται μέσα στην πανοπλία», δηλαδή οποιοδήποτε μέρος του σώματος.⁹⁷ Το δεύτερο ημιστίχιο του στ. 806, όπως μας πληροφορούν τα Σχόλια, προέρχεται από τη Δολώνεια, K 298 και 469⁹⁸, συνάδοντας καλύτερα με το εκεί περικείμενο.

Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης (1331, 6) αναφέρει την προτεινόμενη από τον Αριστοφάνη εκδοχή για τους στίχους 805-6 και τον λόγο που ο τελευταίος προβαίνει σε αυτή την πρόταση «ἐνταῦθα δὲ κατὰ τοὺς παλαιοὺς Ἀριστοφάνης ὁ γραμματικός, φορτικὸν ἠγησάμενος τὸ οὕτως ἐπικινδύνως ὀπλομαχεῖν, μεταγράφει τὸν τὸπον τοῦτον οὕτως “ὀπότερός κεν πρῶτος ἐπιγράψας χροῶ καλόν / φθῆῃ ἐπευζάμενος διὰ τ’ ἔντεα καὶ φόνον ἀνδρός”». Η γραφή του Ευσταθίου συμφωνεί με αυτή των Σχολίων. Συνεπώς ο Αριστοφάνης προκειμένου να αποφύγει τον κίνδυνο που ελλοχεύει από τον αγώνα μέχρι τον τραυματισμό των σπλάγχχνων του ενός (γεγονός που συνεπάγεται θάνατο), προτείνει νικητής να είναι εκείνος που απλώς θα καταφέρει ένα επιφανειακό γδάρσιμο χύνοντας αίμα στον αντίπαλο. Ωστόσο, ο Αρίσταρχος αθετεί τον στίχο, και μαζί του συμφωνούν τρεις πάπυροι, τα testimonia, και όλη η χειρόγραφη παράδοση. Ο Kirk (2005: 420, τ. στ´) πιθανολογεί ότι ο στίχος είναι ένας λογότυπος από αγώνες όπου χύνεται πραγματικά αίμα. Ο Slater (C.Q. 32 ii 1982: 345) διερωτάται για ποιον λόγο προτίμησε ο Αρίσταρχος να αθετήσει τον στίχο από το να δεχτεί την εγκυρότητα της άποψης του Αριστοφάνη ενώ ο West (Cl. Phil. 112 2017: 25) προτιμά να αφήσει την αναδιατύπωση του χωρίου σε έναν ραψωδό παρά στον γραμματικό.

⁹⁶Πρόκειται δηλαδή για ἄπαξ λεγόμενον. Βλ. LSJ, τ. 2, σελ. 130, στο λήμμα ἔνδινα. Για παράλληλες πηγές βλ. αναλυτικά στο ερμηνευτικό υπόμνημα του Erbse στο Ψ 806.

⁹⁷ Ο Kirk (2005) τόμ. στ´, 420, πιθανολογεί ότι πιο σωστή είναι η πρώτη ερμηνεία (παραπέμπει μάλιστα σε παρόμοιο σχηματισμό στο λεξικό του Chantraine στο λήμμα ἔνδον), ωστόσο, επειδή δεν πρόκειται για αληθινή μάχη, πιο πιθανή φαντάζει η δεύτερη ερμηνεία.

⁹⁸ K 298 «ἄμ φόνον, ἂν νέκρας, διὰ τ’ ἔντεα καὶ μέλαν αἷμα» και 469 «τῶ δὲ βάτην προτέρω διὰ τ’ ἔντεα καὶ μέλαν αἷμα».

Ω 30

τὴν δ' (sc. Ἀφροδίτην) ἤγησ' ἢ οἱ πόρε μαχλοσύνην ἀλεγεινήν

Σχόλ. Α στο Ω 30 α (Δίδ): *παρ' Ἀριστοφάνει καὶ τισι τῶν πολιτικῶν ἢ οἱ κεχαρισμένα δῶρ' ὀνόμηνε'. καὶ τάχα μᾶλλον οὕτως ἂν ἔχοι· ἀθετεῖ γὰρ Ἀρίσταρχος διὰ τὴν μαχλοσύνην τὸν στίχον.*⁹⁹

Το ουσιαστικό *μαχλοσύνη* είναι ἄπαξ λεγόμενον στον Όμηρο και σύμφωνα με το LSJ (λήμμα *μαχλοσύνη*) σημαίνει αισχροσύνη, ακολασία, ασέλγεια. Η λέξη αυτή χρησιμοποιείται για γυναίκες¹⁰⁰. Ωστόσο εδώ αναφέρεται στον Πάρη δηλώνοντας τη λαγνεία του και υπογραμμίζοντας τη θηλυπρέπειά του (πρβλ. την εύλωτη περιγραφή του Πάρη από τον Έκτορα στους στίχους Γ 39- 55, στ. 39: *γυναιμανές*). Η *μαχλοσύνη* στέλνεται από την Αφροδίτη στον Πάρη, όταν αυτός της έδωσε το μήλο της Έριδος, ως δώρο το οποίο τελικά αποδεικνύεται ολέθριο¹⁰¹ (*ἀλεγεινήν*) όχι μόνο για τον Πάρη αλλά και για την Τροία. Ο Αρίσταρχος λοιπόν αθετεί τον στίχο ενώ στο κείμενο του Αριστοφάνη (και κάποιων *ἐκ τῶν ἐκδόσεων κατὰ τὰς πόλεις*) υπάρχει η πιο εύκολη γραφή «οἱ κεχαρισμένα δῶρ' ὀνόμηνε», η υιοθέτηση της οποίας οφειλόταν πιθανότατα όπως εικάζει ο Richardson (2005: 445, τ. στ') «στη δυσκολία της φράσης ή σε πουριτανισμό».¹⁰²

⁹⁹ Βλ. και στην έκδοση του van Thiel sch. Di ad Ω 30 α. Πρβλ. επίσης Σχόλ. Α στο Ω 25-30 (Αριστ.) με το αντίστοιχο κριτικό υπόμνημα και στον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης 1337,36 κ.ε.

¹⁰⁰ Βλ. Ηροδότου *Ιστορίαι* iv 154, Ησιόδου fr. 132 M.- W. «εἵνεκα μαχλοσύνης στυγερῆς τέρεν ὄλεσεν ἄνθος». Το ουσιαστικό *μάχλος* (πρβλ. LSJ λήμμα *μάχλος*= ακόλαστος, αισχρός, ασελής) χρησιμοποιείται πάλι για γυναίκες βλ. Ησιόδου *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 586 «μαχλόταται δὲ γυναῖκες» και μόνο μία φορά για άντρες βλ. Λουκιανός, *Αλέξ.* 11 «μάχλος καὶ γυναικομανής».

¹⁰¹ Πρβλ. Davies, *JHS* (1981) 57-58.

¹⁰² Πρβλ. και Slater, *C.Q.* 32 (ii) (1982) 345.

ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΩΝ ΔΡΑΜΑΤΟΥΡΓΩΝ.

A. Ορισμός του όρου *υπόθεσις*.

Σύμφωνα με το ocd¹⁰³ ο λογοτεχνικός ιστορικός όρος *υπόθεσις* είναι πολυσήμαντος. Η ιστορική ανάπτυξη της *υπόθεσις* ως είδος κειμένου έχει διαδραματίσει έναν ιδιαίτερο ρόλο.¹⁰⁴ Μπορούμε να διακρίνουμε τρία βασικά είδη¹⁰⁵, παρόλο που έχουν γίνει πιο συγκεχυμένα κατά τη διάρκεια της μεταφοράς τους στο χρόνο. Καταρχάς ο όρος δηλώνει τη σύντομη και περιεκτική εισαγωγή που βρίσκεται πριν από κάθε δράμα, με σταχυολογημένες βασικές πληροφορίες σχετικά με αυτό, σε έμμετρη ή άμετρη μορφή. Ανάγεται στα αλεξανδρινά χρόνια, και συγκεκριμένα στα χρόνια της μεγάλης ανάπτυξης της φιλολογίας, δηλαδή τον 2^ο αι. π. Χ., όταν ο λόγιος Αριστοφάνης ο Βυζάντιος, επιμελήθηκε έκδοση της δραματικής ποίησης. Ο Schneidewin, όπως αναφέρεται από τον Zuntz (1963: 131)¹⁰⁶, κατηγοριοποιεί τον πρώτο αυτό τύπο ως υποθέσεις που ανάγονται στον Αριστοφάνη φέρνοντας ως παράδειγμα τις υπάρχουσες υποθέσεις των εξής τραγωδιών: *Έπτά*, *Η Φιλοκτήτη*, *Η Μήδειας*, *Η Άλκηστις*. Αντλώντας από το μοναδικό φιλολογικό υλικό που ήταν διαθέσιμο στη Βιβλιοθήκη, παρείχε στον λόγιο αναγνώστη τις πληροφορίες που

¹⁰³ Hornblower- Spawfort (επιμ.) (2003³) 737.

¹⁰⁴ Budé (1977) 29.

¹⁰⁵ Σε τριμερή χωρισμό προβαίνει ο Zuntz (1963) 129 και το λεξικό των Hornblower- Spawfort (επιμ.) (2003³) 737-8. Ο Budé (1977) 29-31 προβαίνει σε μια διαφορετική αλλά πιο εμπειριστατωμένη διάκριση των υποθέσεων (συμπεριλαμβανομένων και των κωμικών): α) του Δικαίρχου β) του Αριστοφάνη του Βυζάντιου, που οι περισσότερες είναι σε πεζό λόγο στα μεσαιωνικά χφφ γ) αυτές που με τη λέξη *υπόθεση* που βρίσκεται στον τίτλο των θεατρικών έργων ακολουθούνται από την προσθήκη *Αριστοφάνους γραμματικοῦ* δ) αφηγηματικές υποθέσεις στα κωμικά έργα ε) ιστορικές υποθέσεις στην κωμωδία στ) αυτές που στα μεσαιωνικά χφφ σχετίζονται με τα έργα του Ευριπίδη και ζ) αυτές που σχετίζονται με τις κωμωδίες του Μενάνδρου. Στη συνέχεια αναφέρει ότι μετά από αυτούς τους τύπους που αναπτύχθηκαν ήδη στην αρχαιότητα υφίστανται και άλλοι τύποι που αναπτύχθηκαν κατά τον Μεσαίωνα, συγκεκριμένα χωρίζει σε βυζαντινές διασκευές των αρχαίων υποθέσεων και σε εξολοκλήρου σε βυζαντινές συνθέσεις. Η van Rossum- Steenbeek (1998) 1 κ.ε. τις διακρίνει απλώς σε δύο ευρύτερες κατηγορίες: πρώτον σε εισαγωγές στις τραγωδίες και κωμωδίες και δεύτερον στις σύντομες εκείνες περιλήψεις (summaries) του περιεχομένου ενός έργου σε πεζό ή ποιητικό λόγο. Κατόπιν τις δύο αυτές κατηγορίες τις διαιρεί σε περαιτέρω υποκατηγορίες. Όπως η ίδια επισημαίνει στην αρχή του πρώτου κεφαλαίου ελαφρώς διαφοροποιείται υιοθετώντας σε γενικές γραμμές τον διαχωρισμό του Budé αλλά προσδίδοντας στις κατηγορίες διαφορετικές ονομασίες πιο κατάλληλες κατά τη γνώμη της. Για παράδειγμα, τα εισαγωγικά σημειώματα τα ονομάζει “narrative hypotheses”, ο όρος αυτός αντιστοιχεί στις «Διηγήσεις από τον Ευριπίδη», στην τρίτη δηλ. κατηγορία που υιοθετεί η παρούσα μελέτη, ενώ τον όρο αυτό χρησιμοποιεί και ο Budé (1977) 61- 65 για να περιγράψει όμως τις αφηγηματικές υποθέσεις των κωμωδιών, για τις οποίες η van Rossum- Steenbeek (1998) 37 κ.ε. χρησιμοποιεί τον όρο “descriptive hypothesis”. Τις σύντομες περιλήψεις τις τιτλοφορεί “learned hypotheses”. Το λεξικό *Der Kleine Pauly* (1967) 1286- 1287, αναπτύσσει 5 διαφορετικούς τύπους υπόθεσης.

¹⁰⁶ Πρβλ. και Schneidewin (1856) 3- 38.

αφορούσαν στο θέμα, τους ηθοποιούς, τη χρονολογία, τους διαγωνιζόμενους ποιητές και στις παράλληλες θεατρικές παραστάσεις που λάβαιναν χώρα.

Δεύτερο είδος *υποθέσεων* αποτελεί ο Βυζαντινός τύπος, καθώς οι φιλόλογοι της περιόδου αυτής δεν επικεντρώθηκαν απλώς στην αξιολόγηση και αξιοποίηση των ήδη υπαρχουσών υποθέσεων αλλά προέβησαν και στη συγγραφή νέας δικής τους παραγωγής. Ο Βυζαντινός τύπος υπόθεσης δεν έχει τη μεστότητα και την ακρίβεια των υποθέσεων της προηγούμενης κατηγορίας. Προβλεπόταν κυρίως για σχολική χρήση. Οι υποθέσεις αυτές εκφράζονται με πολλά λόγια, είναι γεμάτες από στοιχειώδεις πληροφορίες και πολλές μάλιστα από εκείνες που ανήκουν σε κωμωδίες περιλαμβάνουν αλλοιωμένα και ανακριβή ιστορικά στοιχεία¹⁰⁷. Κατά τον Zuntz (1963: 132),¹⁰⁸ είναι φλύαρες, σχολαστικές και η αττική καθαρότητα είναι κατά κανόνα ανεπιτυχής. Η διατύπωση είναι επιβεβαρυμένη, αφού οι περίοδοι είναι υπερφορτωμένες με μετοχές και με δευτερεύουσες προτάσεις που εισάγονται με τους συνδέσμους *ἵνα* και *ὡς ἄν* (και ευκτική) και με την αναφορική αντωνυμία. Ο εν λόγω ερευνητής, στηριζόμενος σε υφολογικά κριτήρια, επισημαίνει ότι οι συγγραφείς των υποθέσεων αυτών σχεδόν ποτέ δεν πετυχαίνουν μια φράση με καλή ισορροπία και ομαλή ροή, αφού ακόμα και η χρήση των χρόνων είναι αβέβαιη, ενώ συχνά η υπερβολικά φιλόδοξη δομή των προτάσεων τους τελικά καταρρέει¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Hornblower- Spawfort (επιμ.) (2003³) 737.

¹⁰⁸ Είναι γεγονός πάντως ότι στις μέρες μας «οι αναλύσεις των βυζαντινών γραμματικών εν γένει εξακολουθούν να μένουν θαμμένες στα χειρόγραφα και σε παλαιότερες εκδόσεις», επισημαίνει ο Zuntz (1963) 131. Ο ίδιος μετά από αυτή την επισήμανση προβαίνει σε μια σύντομη έρευνα για τις βυζαντινές υποθέσεις, την οποία ο Budé (1977) 79 χαρακτηρίζει δυσμενή, αφού καταδεικνύει γιατί ο βυζαντινός τύπος σε μεγάλο βαθμό έχει παραμεληθεί όχι μόνο στις σύγχρονες εκδόσεις των κλασικών κειμένων αλλά και σε πολλές από τις επιστημονικές μελέτες που αφιερώνονται στις υποθέσεις. Επιπλέον, όπως διαπιστώνει ο Budé (1977) 81, η έλλειψη ενδιαφέροντος για τη βυζαντινή υπόθεση είναι υπεύθυνη για την παραγκώνιση πιθανών αρχαίων υποθέσεων μόνο και μόνο επειδή οι τελευταίες θεωρήθηκαν κάποια στιγμή ως βυζαντινά προϊόντα. Ωστόσο, παρόλα αυτά οι βυζαντινές υποθέσεις είναι πολύ σημαντικές, αφού, εκτός από τις πληροφορίες που μπορούμε να αντλήσουμε για τη βυζαντινή φιλολογία γενικότερα, αποτελούν έμμεση πηγή για τις αρχαίες υποθέσεις ειδικότερα, οι οποίες δεν έχουν σωθεί ή δεν έχουν διατηρηθεί ολόκληρες. Ο ίδιος ερευνητής τονίζει το γεγονός ότι δεν έχει δοθεί βάση στη μελέτη του πως οι φιλόλογοι της βυζαντινής περιόδου συνθέτοντας μια δική τους υπόθεση έχουν επηρεαστεί από μια παραδοσιακή υπόθεση, φέρνοντας ως παράδειγμα τη σύγκριση της πρώτης υπόθεσης της *Ἐκάβης* με τη δεύτερη υπόθεση του Θωμά Μάγγιστρου, η οποία είναι ιδιαίτερα κατατοπιστική για την κατηγορία αυτή των υποθέσεων. Για ολόκληρες τις υποθέσεις της *Ἐκάβης* βλ. Dindorf (1863) τόμ. I, 200- 202.

¹⁰⁹ Ένα από τα παραδείγματα που ο ερευνητής αναφέρει ώστε να γίνει κατανοητή η παραπάνω υφολογική διαπίστωση είναι ένα απόσπασμα από την υπόθεση των *Φοινισσῶν* «...περὶ τῆς Εὐρώπης, λέγει δὲ ὡς ἐξελθόντα ἐκείθεν, ἀκολουθήσαντα βοῖ, οἱ ἄν αὕτη γε πέση, κάκει κτίζειν πόλιν.» και στην ίδια υπόθεση λίγο παρακάτω συναντάμε «...τὸν χρησμὸν τελεσφόρον καὶ πόλιν ἐπτάπυλον κτίζει τὰς Θήβας ὁμωνύμους τῶν ἑκαντοταπύλων Αἰγυπτίων Θηβῶν, χρησάμενος ἐπιστήμονι τῆς οἰκοδομῆς καὶ ἐργάτῃ Ἀμφίονι τῷ μουσικῷ·.....». ¹⁰⁹ Zuntz (1963) 132, υποσ. 1. Ολόκληρη την υπόθεση βλ. Dindorf (1863) τόμ. III, 5-10.

Τέλος, ο τρίτος τύπος σχετίζεται αποκλειστικά με τα έργα του Ευριπίδη, όπως φανερώνουν τα μεσαιωνικά χειρόγραφα. Οι *υποθέσεις* αυτές όμως λειτουργούν ουσιαστικά ως υποκατάστατα των δραμάτων παρά ως εισαγωγικά σημειώματα, και αποτελούν ένα είδος μυθολογικής επιτομής και σύμφωνα με τον Barret (1964: 153)¹¹⁰ απευθύνονταν σε ανθρώπους απρόθυμους ή ανήμπορους να μπου στη διαδικασία να διαβάσουν το πρωτότυπο κείμενο. Βρίσκονται στον αντίποδα με τις υποθέσεις του Αριστοφάνη, ο οποίος απευθυνόταν κυρίως σε λόγιους αναγνώστες, όπως άλλωστε όλη η αλεξανδρινή φιλολογική παραγωγή, και στόχευε να τις καταστήσει απαραίτητο βοήθημα και συμπλήρωμα του έργου¹¹¹. Ο Stevens για τις *υποθέσεις* που αφορούν στα έργα του Ευριπίδη, διαπιστώνει ότι ουσιαστικά είναι απλώς σωστές περιλήψεις και ότι δεν βοηθούν τον αναγνώστη να εισαχθεί στο έργο προσφέροντάς του κατατοπιστικές πληροφορίες για αυτό.¹¹² Ενώ ο Pfeiffer (1975: 232- 233)¹¹³, προτείνει τον όρο *διήγησις* ως πιο δόκιμο. Ωστόσο, υπάρχουν *υποθέσεις* που ανήκουν στην τελευταία αυτή κατηγορία που είναι σε έμμετρη μορφή και αποδόθηκαν στον Αριστοφάνη¹¹⁴.

---

¹¹⁰ Επίσης βλ. Zuntz (1963) 135/ Stevens (2009) 32.

¹¹¹ Pfeiffer (1972) 231.

¹¹² Stevens (2009) 31-32. Άλλος όρος που χρησιμοποιείται για να περιγράψει αυτή την ομάδα *υποθέσεων* είναι “plot summaries”. Ωστόσο, πάρα τις προτάσεις για αντικατάσταση ή ακόμα και ερμηνεία του αρχαίου όρου *υπόθεσις* δεν πρέπει αβασάνιστα να αποδεχτούμε και να το υιοθετήσουμε. Επιπλέον, ο Pfeiffer (1972) 232 υπογραμμίζει ότι οι υποθέσεις που περιλαμβάνονται σε αυτή την ομάδα είναι πλήρεις και σύντομες περιλήψεις του περιεχομένου ενός δράματος, γραμμένες σε διαυγές και ξηρό, δηλαδή χωρίς ζωντάνια και χάρη, ύφος.

¹¹³ Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται και για τις περιλήψεις (summaries) των ποιημάτων του Καλλίμαχου, όπως διασώθηκαν σε παπύρους, καθώς επίσης και για τις ομηρικές *υποθέσεις*, που έχουν φτάσει ως εμάς είτε μεμονωμένα είτε μέσω συλλογών *υποθέσεων*, με ή χωρίς γλωσσάρια, από σχολικά εγχειρίδια ή από κομψά και αυστηρώς επιμελημένα χειρόγραφα και ποικίλλουν ως προς το περιεχόμενό τους, το μήκος και το στυλ τους. Επιπλέον, στον Καλλίμαχο συγκεκριμένα, ο όρος προέρχεται από τον τίτλο που βρέθηκε σε πάπυρο (P MiLVogl. 1, 18= P 43 van Rossum- Steenbeek) «*Τῶν δ' Αιτίων Καλλιμάχου Διήγησις*», ο οποίος αναφέρεται σε ένα είδος περιλήψης που αναφέρει συνοπτικά τα περιεχόμενα των *Αιτίων*. Για ενδελεχή ανάλυση και των δύο περιπτώσεων και εξέταση των παπυρικών ευρημάτων βλ. van Rossum- Steenbeek (1998) 53-81. Επιπλέον για την περίπτωση των διηγήσεων του Καλλίμαχου βλ. Pfeiffer (1949/53) τόμ. II, xii και xxviii και για τις ομηρικές υποθέσεις βλ. Montanari (1995) 13 κ.ε.

¹¹⁴ Pfeiffer (1972) 233.

B. Οι υποθέσεις από τις «Διηγήσεις από τον Ευριπίδη».

Σύμφωνα με τον Zuntz (1963: 129-152)¹¹⁵, ο τελευταίος τύπος υπόθεσης που αφορά στα σωζόμενα έργα του Ευριπίδη, κινείται ανάμεσα στην έλλειψη της «εξαιρετικά πυκνής αλεξανδρινής πολυμάθειας και στην εξάλειψη της φλύαρης βυζαντινής σχολαστικότητας»¹¹⁶ είναι «ένας ενδιάμεσος τύπος υπόθεσης»¹¹⁷, αφού «στερείται της πολυμάθειας των υποθέσεων του Αριστοφάνη ταυτόχρονα όμως απαλλάσσεται από τα βυζαντινά παράδοξα». Οι υποθέσεις του τύπου αυτού είχαν αρχικά θεωρηθεί παραλλαγή των υποθέσεων του Αριστοφάνη του Βυζάντιου μέχρι το 1875 όταν ο Wilamowitz επιχειρηματολογώντας καθιέρωσε τις υποθέσεις αυτές ως ένα ξεχωριστό είδος.¹¹⁸

Τα κείμενα αυτά των υποθέσεων βρέθηκαν σε παπύρους¹¹⁹, οι οποίοι διασώζουν τους τίτλους της εργογραφίας του Ευριπίδη κατ' αλφαβητική σειρά, και χρονολογούνται μεταξύ του 1^{ου} έως τον 3^ο αι. μ. Χ. Καθώς επιδεικνύουν μια τυπική μορφή, κατά τον Zuntz προέρχονται από μία ενιαία αρχική συλλογή που ο ίδιος την ονόμασε «*Ευριπίδου Ιστορία*», και πιο εύστοχα ίσως ο Rusten «*Υποθέσεις τῶν Ευριπίδου μύθων*»¹²⁰, των οποίων οι αναγνώστες ενδιαφέρονταν μάλλον αποκλειστικά για τη μυθολογία παρά για την ποίηση.¹²¹ Η συλλογή αυτή περιείχε όλα

¹¹⁵ Η μελέτη αυτή του Zuntz θεωρείται κλασική, έχοντας καθιερώσει την επιστημονική κοινή γνώμη για το είδος αυτό των υποθέσεων. Στη σημερινή ωστόσο βιβλιογραφία χρησιμοποιείται κυρίως ο όρος “*narrative hypothesis*” που εισήγαγε ο Van Hemelryck το 1979- βλ. Verhasselt (2015) 609. Ο όρος αυτός υιοθετήθηκε και διαδόθηκε από τη van Rossum- Steenbeek (1998) 1-2, η οποία τον προτιμά κυρίως για δύο λόγους, όπως η ίδια αιτιολογεί. Καταρχάς ο όρος αυτός μπορεί να συμπεριλάβει όχι μόνο τις υποθέσεις που αφορούν στα έργα του Ευριπίδη αλλά και εκείνες που αφορούν στα έργα του Σοφοκλή και οι οποίες είναι σαφώς λιγότερες εξαιτίας της μειωμένης δημοτικότητας που παρουσίαζαν γενικότερα οι τραγωδίες του συγκριτικά με εκείνες του Ευριπίδη τη δεδομένη στιγμή. Ο δεύτερος λόγος έγκειται στο γεγονός ότι ο τίτλος “*narrative hypothesis*” περικλείει και την έκφραση *ή δὲ ὑπόθεσις* με την οποία εισάγονται αυτές οι περιλήψεις στους παπύρους αλλά κάνει φανερό και τον αφηγηματικό τους χαρακτήρα.

¹¹⁶ Zuntz (1963) 134.

¹¹⁷ Ένα χαρακτηριστικό παραδείγματα από τα έργα με σχόλια μπορεί να αποτελέσει η πρώτη υπόθεση του *Ὀρέστη* «*Ὀρέστης τὸν φόνον τοῦ πατρὸς μεταπορευόμενος ἀνείλεν Αἴγισθον καὶ Κλυταιμνήστραν....*». Για ολόκληρη την υπόθεση βλ. Dindorf (1863) τόμ. II, 3-4. Και από τα έργα χωρίς σχόλια η υπόθεση του *Ἰώνα* «*Κρέουσαν τὴν Ἐρεχθέως Ἀπόλλων φθείρας ἐγκυον ἐποίησεν ἐν Ἀθήναις· ἢ δὲ τὸ γεννηθὲν ὑπὸ τὴν ἀκρόπολιν ἐξέθηκε, τὸν αὐτὸν τόπον καὶ τοῦ ἀδικήματος καὶ τῆς λοχείας μάρτυρα λαβοῦσα....*», για ολόκληρη την υπόθεση βλ. Diggle (1981) 306.

¹¹⁸ Budé (1977) 48. Παρουσιάζεται συνοπτικά διατυπωμένη και με ευκρίνεια η θεωρία του Wilamowitz.

¹¹⁹ Turner (1962) *P. Oxy.* 2455 και 2457.

¹²⁰ Rusten (1982) 366.

¹²¹ Zuntz (1963) 134, 136. Ο χαρακτηρισμός “*Tales from Euripides*” επινοήθηκε από τον Zuntz, ο οποίος πιθανόν να εμπνεύστηκε από τις “*Tales from Shakespeare*” των Charles και Mary Lamb, βλ. Bing (2011) 205-206. Ενώ λίγο παρακάτω, σελ. 138, ο Zuntz τονίζει ότι «οι συγγραφείς των *Ιστοριῶν* μεταχειρίζονται το ποιητικό πρωτότυπο ως απλό περιεχόμενο το οποίο πρόκειται να συντημηθεί. Δεν

τα σωζόμενα αλφαβητικά έργα του Ευριπίδη που περιλαμβάνονται χωρίς σχόλια στον μεσαιωνικό κώδικα L,¹²² από τον οποίο προέρχεται όπως έχει αποδείξει οριστικά ο Zuntz (1965: 13-15, 150), ο κώδικας P. Σύμφωνα με γλωσσικά στοιχεία και τεχνολογικά χαρακτηριστικά, η συλλογή αυτή χρονικά τοποθετείται μεταξύ του 2^{ου} αι. π.Χ. και του 1^{ου} αι. μ. Χ.¹²³ και όπως είχε προβλέψει ο Wilamowitz πολύ πριν ανακαλυφθούν οι πάπυροι που ενισχύουν αυτή την τοποθέτηση, πρέπει να κυκλοφόρησε αρχικά ως μια ξεχωριστή συλλογή και μόνο αργότερα οι υποθέσεις να ενσωματώθηκαν στο τραγικό κείμενο προλογίζοντάς το¹²⁴.

είναι ιστορικοί της φιλολογίας: η συμπεριφορά τους προσιδιάζει σ' αυτή του μυθογράφου». Η άποψη αυτή που βλέπει τα κείμενα των υποθέσεων ως μυθογραφική σύνθεση έχει υιοθετηθεί από την πλειοψηφία των φιλολόγων. Στη μελέτη του Hamilton (1976) 67-70 γίνεται αντιληπτός ο μυθολογικός τους χαρακτήρας από την αδυναμία της ανασύστασης του περιεχομένου των χαμένων έργων του Ευριπίδη μόνο και μόνο από τις υποθέσεις τους που έχουν σωθεί. Ο Budé (1977) 48, όπου παρουσιάζει τη θεωρία του Wilamowitz, συγκρίνει ρητώς τις υποθέσεις αυτές με τον ψευδο- Απολλόδωρο και τον Υγίνο. Επίσης, η μυθολογική χροιά των υποθέσεων αυτών αντανακλάται και στη μελέτη του Rusten (1982) 358: «σκοπός των αφηγήσεων αυτών ήταν αποκλειστικά να συνοψίσουν την πλοκή, χωρίς να περιέχουν κανένα κριτικό σχόλιο ή διδασκαλικές πληροφορίες. Συνεπώς, ήταν σχεδιασμένες αφενός για αναγνώστες που επιθυμούσαν απλώς να εξοικειωθούν με τα έργα του Ευριπίδη χωρίς να διαβάσουν οι ίδιοι τα ποιητικά κείμενα και αφετέρου δεν ανήκαν στον χώρο της φιλολογίας αλλά της μυθογραφίας». Τέλος, η van Rossum- Steenbeek (1998) 159 και 161, κάπως αντιφατικά μεν- όπως πολύ εύστοχα εντοπίζει ο Bing (2011) 202- τονίζει από τη μια ότι αυτές οι αφηγηματικές υποθέσεις είναι ανεξάρτητες επαναλήψεις των τραγωδιών που διαβάζονταν χωρίς ή αντί των ίδιων των τραγικών κειμένων από την άλλη όμως διαπιστώνει ότι αυτοί οι λογοτεχνικοί πάπυροι με τις υποθέσεις έχουν ένα επικουρικό ή και εισαγωγικό χαρακτήρα, καθώς πολλές φορές βοηθούν τον αναγνώστη να εισαχθεί στο τραγικό κείμενο.

¹²² Zuntz (1963) 135 και Page (2009) 59. Ο κώδικας L (Laurentianus xxxii. 2.) χρονολογείται στα τέλη του 13^{ου} αι ή στις αρχές του 14^{ου} αιώνα και βρίσκεται στη Λαυρεντιανή βιβλιοθήκη στη Φλωρεντία. Σε αυτόν υπάρχουν όλα τα σωζόμενα έργα του Ευριπίδη- εκτός των *Τρωάδων*, χωρίς καθόλου σχόλια. Οι ερευνητές διακρίνουν επεμβάσεις από δύο χέρια και γι' αυτό διακρίνουμε τον κώδικα σε L¹ και L². Από το χέρι του γραφέα του L² προέρχονται τα έργα *Πήσος*, *Ίων*, *Ιφιγένεια εν Ταύροις* και *Ιφιγένεια εν Αύλιδι* ενώ από τον γραφέα του L¹ όλα τα υπόλοιπα. Ο κώδικας P (Palatinus 287 και Laurentianus conp. Sorpr. 172) χρονολογείται και αυτός γύρω στα τέλη του 14^{ου} αιώνα και περιέχει και αυτός όλα τα σωζόμενα έργα του Ευριπίδη, συμπεριλαμβανομένου και των *Τρωάδων*. Σε ένα μέρος του P υπάρχουν έργα με σχόλια- *Τρωάδες*, *Εκάβη*, *Ορέστης*, *Φοίνισσαι*, *Μήδεια*, *Ίππόλυτος*, *Άλκηστις*, *Άγρομάχη*, *Πήσος* και *Βάκχαι*, αν και το τελευταίο εντάσσεται σε αυτή την κατηγορία από λάθος της παράδοσης- και σε ένα άλλο μέρος δεν υπάρχουν σχόλια. Η άποψη ότι στα χωρίς σχόλια εννιά αλφαβητικά έργα ο P είναι ουσιαστικά ένα αντίγραφο του L ενώ στα δέκα κατ' επιλογή έργα είναι πιο πολύπλοκο το θέμα είναι γενικά αποδεκτή. Βλ. Zuntz (1965) 13-15. Επίσης, η ιδιαίτερη αξία του κώδικα P εντοπίζεται στις περιπτώσεις εκείνες που η γραφή στον κώδικα L είναι δυσανάγνωστη, εξαιτίας των μεταγενέστερων τροποποιήσεων που υπέστη από τον βυζαντινό λόγιο Δημ. Τρικλίνιο. Για αναλυτική μελέτη της σχέσης L και P βλ. Zuntz (1965) 1 κ.ε.

¹²³ Συμπέρασμα στο οποίο έχει καταλήξει ο Diggle (2005) 66-67. Ο ερευνητής βασίζει το επιχείρημά του στο ρυθμικό σχήμα της *clausula* που επιλέγει να χρησιμοποιεί ο συγγραφέας των *Ιστοριών*,- το ίδιο που αρεσκόταν να χρησιμοποιεί και ο Κικέρωνας- ο οποίος φαίνεται να ήταν θιασώτης της Ασιατικής σχολής ρητορικής, που οι ρίζες της ανάγονται στον Ήγησία από τη Μαγνησία τον 3^ο αι. π.Χ. Και παλαιότερα ο Zuntz (1965) 138-139, συγκεκριμενοποιεί στον 1^ο αι. π.Χ. «καθώς η περίοδος αυτή είναι πιο πιθανό να έχει γεννήσει τον όγκο αυτής της φιλολογίας, και μαζί με αυτή και τις *Ιστορίες*,... αν και κάποιος λογικά σκεπτόμενος δεν θα απέδιδε μια τόσο μη εμπνευσμένη δουλειά στη δημιουργική περίοδο της ελληνιστικής φιλολογίας». Από την άλλη ο Rusten (1982) 366, τοποθετεί τη συλλογή αυτή μεταξύ του 1^{ου} και 2^{ου} αι. μ.Χ. καθώς εντάσσει τις «Υποθέσεις τῶν Εὐριπίδου μύθων» στα μυθογραφικά έργα, δείγμα αποτελεί η *Βιβλιοθήκη* του Απολλόδωρου που φαίνεται να συντέθηκε τον 1^ο αι μ.Χ.

¹²⁴ Verhasselt, *GRBS* 55 (2015) 609 και υποσ. 4/ Pfeiffer (1972) 234.

Μεταξύ των αναγραφόμενων έργων στον κώδικα L υπάρχει ένα κενό, ένας συγκεκριμένος χώρος που καταλάμβανε η εκάστοτε υπόθεση του έργου, η οποία παρεμπιπτόντως είτε προερχόταν κυρίως από παλαιότερες πηγές ή κάποιες λίγες ήταν δημιούργημα του γραφέα, και υπήρχαν όλες στον κώδικα L όταν αντιγράφηκε από αυτόν ο P. Ωστόσο, στον L, και όχι απαραίτητα και στον P, για διάφορους λόγους,¹²⁵ απουσιάζουν οι υποθέσεις των *Βακχῶν*, *Ἑλένης*, *Ἰφιγένειας ἐν Αὐλίδι*, *Ἴππολύτου*, *Ἐκάβης*, *Ὀρέστη*, *Φοῖνισσαι* και της *Ἡλέκτρας*. Συνολικά σώζονται δέκα υποθέσεις.

Ἡ συλλογή αυτή των υποθέσεων, η οποία στοχεύει στο να συνοψίσει τη δράση στο τραγικό έργο, παρουσιάζει συγκεκριμένη δομή και ορισμένα τυπικά χαρακτηριστικά. Καταρχάς, τον τίτλο του έργου ακολουθεί στην πρώτη γραμμή η φόρμουλα *οὗ/ ἤς/ ὧν ἀρχή*, εισαγωγική φόρμουλα που είναι παρμένη από τους *Πίνακες* του Καλλιμάχου¹²⁶. Στη δεύτερη γραμμή πραγματοποιείται μνεία του πρώτου στίχου, έπειτα ακολουθεί μετά από μια εσοχή, όπως συμβαίνει και με τον τίτλο του έργου, η έκφραση *ἡ δὲ ὑπόθεσις* και τέλος η υπόθεση, η οποία είναι ουσιαστικά μια σύντομη περίληψη σε πεζό λόγο του περιεχομένου του τραγικού έργου χωρίς καμία άλλη διευκρίνιση σχετικά με τον συγγραφέα, τον χρόνο διδασκαλίας του κλπ.- γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με τις υποθέσεις που αποδίδονται στον Αριστοφάνη. Τα γεγονότα που περιγράφονται είναι τοποθετημένα σε χρονολογική σειρά ενώ απουσιάζουν οι μακροσκελείς και φλύαρες περιγραφές, ο σχολιασμός του αφηγητή και οι άμεσες παρεμβολές των ηθοποιών. Τέλος, η συλλογή δεν περιελάμβανε υποθέσεις που ήταν ήδη χαμένες την περίοδο εκείνη στην Αλεξάνδρεια, όπως για παράδειγμα το σατυρικό δράμα του Ευριπίδη *Θερισταί*, που έκλεινε την τετραλογία στην οποία περιλαμβανόταν και η *Μήδεια*, ενώ περιείχε πλαστά έργα, όπως ο *Ρήσος*, η γνησιότητα του οποίου αμφισβητήθηκε ήδη από την αρχαιότητα και συχνά αμφισβητείται και σήμερα.¹²⁷

¹²⁵ Zuntz (1963) 129-130.

¹²⁶ Ο Αθήναιος διασώζει το σχετικό χωρίο από τους *Πίνακες* (fr. 436 Pfeiffer) «ὅτι Ἀρχέστρατος ὁ Συρακούσιος ἢ Γελῶς ἐν τῇ ὡς Χρῦσιππος ἐπιγράφει *Γαστρονομία*, ὡς δὲ *Λυγκεὺς* καὶ *Καλλιμάχος Ἡδυπαθεία*,...ἐπικὸν δὲ τὸ ποίημα, οὗ ἢ ἀρχή· ‘Ἱστορίας ἐπίδειγμα...’». Πρβλ. επίσης και τα αποσπάσματα των *Πινάκων* fr. 433 και 434/ fr. 443/ fr. 444/ fr. 449 Pfeiffer. Από τον Καλλιμάχο και ύστερα ο συγκεκριμένος τύπος εισαγωγής απέκτησε πιο ευρεία χρήση. Προγενέστερα, η εισαγωγή *οὗ ἢ ἀρχή* απαντάται στη *Ῥητορική* του Αριστοτέλη 3, 17, 1418 b 30-31 «καὶ τὸν Χάρωνα τὸν τέκτονα ἐν τῷ *ἰάμβω*, οὗ (ἢ) ἀρχή· οὐ μὴ τὰ *Γύγεω*.». Μια επισήμανση είναι ότι ο συγκεκριμένος αυτός εισαγωγικός τύπος *οὗ/ ἤς/ ὧν ἀρχή*, από τις διασωθείσες υποθέσεις δεν παρατηρεῖται μόνο στην υπόθεση του απολεσθέντος έργου *Αὖγη*, στο οποίο απλῶς παρατηρεῖται η προσθήκη του άρθρου *ἡ*, και είναι ως εξής *οὗ ἢ ἀρχή*. Βλ. Haslam, *GRBS* 16 (1975) 151 υποσ. 6.

¹²⁷ Ο Αριστοφάνης ο Βυζάντιος δηλώνει στη *ἸΙ ὑπόθεσις* της *Μήδειας* ότι «*Θερισταῖς σατύροις. οὐ σώζεται*» (υπόθεση II Dindorf (1863) v. IV, 3-4/ υπόθεση II Murray, 1966, v. I.).

Είναι γενικά αποδεκτή η άποψη ότι οι περισσότερες υποθέσεις που περιέχονται στους παπύρους προέρχονται από μία συλλογή, η οποία είναι γραμμένη από έναν συγγραφέα. Πρώτος ο Gallavotti προτείνει για συγγραφέα αυτής της συλλογής έναν μαθητή του Αριστοτέλη, τον Δικαίαρχο¹²⁸ από τη Μεσσήνη. Την άποψη αυτή συμμερίζονται αργότερα και άλλοι ερευνητές όπως ο Luppe και ο Haslam, που με πειστικά επιχειρήματα ο τελευταίος ταυτίζει τις *Ιστορίες* με μια συλλογή υποθέσεων του Δικαίαρχου επικαλούμενος και ερμηνεύοντας αρχαίες πηγές¹²⁹. Στον Δικαίαρχο εκτός από την πρώτη υπόθεση της *Αλκήσιδος* (fr. 115A Fortenbaugh και Schütrumpf) που με ασφάλεια του αποδίδεται πιθανολογείται να είναι και ο συντάκτης της πρώτης υπόθεσης της *Μήδειας* (fr. 62 Fortenbaugh και Schütrumpf) καθώς και του *Ψήσου* (fr. 114 Fortenbaugh και Schütrumpf)- πρώτος που υποστήριξε τη συγγραφή της υπόθεσης του προβληματικού αυτού έργου από τον Δικαίαρχο είναι ο Nauck (1963: 254). Τέλος, υπάρχει και η μαρτυρία για τον *Αΐαντα* του Σοφοκλή (fr. 113 Fortenbaugh και Schütrumpf), τον οποίο ο Δικαίαρχος τιτλοφορεί *Αΐαντος θάνατος*, τίτλος που πιθανώς να προέρχεται από μια συλλογή υποθέσεων που ο Δικαίαρχος συνέγραψε για τα έργα του Σοφοκλή.

Άλλοι μελετητές όπως ο Schrader, του οποίου την άποψη αποδέχεται και ο Wilamowitz, θεωρούν ότι είναι αδύνατον να αποδοθεί η πατρότητα των *Ιστοριῶν* στον Δικαίαρχο, αφού ο ίδιος δεν έγραψε περιλήψεις των έργων αλλά απλώς μελέτησε τους μύθους και την αξιοποίησή τους από τους ποιητές¹³⁰. Βέβαια, αυτή η άποψη συνεπάγεται και την απόρριψη της κατοχυρωμένης στο όνομά του υπόθεσης της *Αλκήσιδος*. Ο εν λόγω ερευνητής στήριξε το πόρισμά του αυτό στην ερμηνεία ενός χωρίου από το έργο του Σέξτου Εμπειρικού *Πρὸς Μαθηματικούς* 3.3 (fr. 112 Fortenbaugh και Schütrumpf). Το χωρίο έχει ως εξής:

Πολλαχῶς μὲν καὶ ἄλλως ὑπόθεσις προσαγορεύεται, τὰ νῦν δὲ ἀπαρκέσει τριχῶς λέγεσθαι. καθ' ἓνα μὲν τρόπον ἢ δραματικὴ περιπέτεια, καθὸ καὶ τραγικὴν καὶ κωμικὴν

¹²⁸ Πολυμαθής και παραγωγικός περιπατητικός φιλόσοφος, σύγχρονος του Αριστόξενου (fr. 2 και fr. 3). Έγραψε μελέτες για το δράμα, τον Όμηρο και τον Ευριπίδη (fr. 92) αλλά και για άλλα θέματα. Ωστόσο, οι τέσσερις αναφορές (fr. 112- 115B) που έχουν σωθεί σχετικά με τις υποθέσεις που έχει συγγράψει έχουν γίνει αφορμή για πλήθος συζητήσεων. Η πιο πρόσφατη έκδοση των αποσπασμάτων του Δικαίαρχου, από την οποία έγιναν και οι παραπάνω παραπομπές στα σχετικά αποσπάσματα, έγινε από τους W. W. Fortenbaugh και E. Schütrumpf (2001): *Dicaearchus of Messana. Text, Translation, and Discussion*, New Brunswick. Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον Δικαίαρχο βλ. Howatson (1996) 215-216 και κυρίως στο Hornblower- Spawfort (επιμ.) (2003³) 464.

¹²⁹ Haslam, *GRBS* 16 (1975) 149-174, ειδικότερα στις σελ.152-156 και Luppe, *Philologus* 126 (1982) 10-18, και πιο συγκεκριμένα σελ. 16. Για επιπλέον σχετική βιβλιογραφία βλ. Verhasselt, *GRBS* 55 (2015) 620 υποσ. 47.

¹³⁰ Zuntz (1963) 143.

υπόθεσιν εἶναι λέγομεν καὶ Δικαιάρχου τινὰς ὑποθέσεις τῶν Εὐριπίδου καὶ Σοφοκλέους μύθων, οὐκ ἄλλο τι καλοῦντες ὑπόθεσιν ἢ τὴν τοῦ δράματος περιπέτειαν.

Ο Zuntz (1963: 144- 146), ανασκευάζοντας πειστικά τις παραπάνω τοποθετήσεις, υποστηρίζει, συγκρίνοντας την τραχύτητα που παρουσιάζει η πρώτη υπόθεση της *Ἀλκήστιδος* με το συνολικό corpus των *Ἱστοριῶν*, το οποίο χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένα δομικά στοιχεία με εκλεπτυσμένη μορφή, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ως αναγνώστης δεν μπορεί να αποδώσει στον ίδιο συγγραφέα την πατρότητα των δύο αυτών διαφορετικών τύπων υποθέσεων. Επίσης, βάση της προαναφερθείσας μαρτυρίας του Σέξτου Εμπειρικού περί «*Δικαιάρχου τινὰς ὑποθέσεις τῶν Εὐριπίδου καὶ Σοφοκλέους μύθων*»¹³¹, όπου *ὑπόθεσις* σημαίνει την πλοκή του μύθου και όχι ξερές περιλήψεις, σαν αυτές που απαρτίζουν τις *Ἱστορίες*, είναι εξαιρετικά απίθανο να μην έχει συνθέσει υποθέσεις για τουλάχιστον κάποια από τα δραματικά έργα, εκ των οποίων μία από αυτές, η υπόθεση της *Ἀλκήστιδος*, να έχει επιβιώσει. Ωστόσο, η μεσολάβηση της εκδοτικής δουλειάς τους Αριστοφάνη, ο οποίος αντικαθιστά τις υποθέσεις του Δικαιάρχου με τις δικές του, αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα της διάδοσης του έργου του τελευταίου. Σχετικά με την πατρότητα των *Ἱστοριῶν*, η οποία προϋποθέτει ολοκληρωμένη έκδοση ευριπίδειων έργων καθώς και την αλφαβητική τους τοποθέτηση, η οποία ανάγεται στους πίνακες του Καλλιμάχου¹³², σε συνδυασμό και με την υφολογική ιδιαιτερότητα της *Ἀλκήστιδος*, αναλαμβάνει κανείς μεγάλο ρίσκο κατά τον Zuntz (1963: 146), στο να καταλήξει στο συμπέρασμα της αναγωγής στον ίδιο συγγραφέα, δηλαδή στον Δικαίαρχο. Στο μόνο ασφαλές συμπέρασμα που μπορεί να καταλήξει κανείς είναι ότι πρώτον οι υποθέσεις του Δικαιάρχου αποτέλεσαν το προπαρασκευαστικό στάδιο της δουλειάς του Αριστοφάνη του Βυζάντιου¹³³ και δεύτερον, οι *Ἱστορίες* οι οποίες είναι λογικά αδύνατο να αποδοθούν στον Δικαίαρχο, καταδεικνύουν απλώς τη δυσκολία με την οποία έρχεται αντιμέτωπος ένας μελετητής των κλασικών πρωτοτύπων.¹³⁴

---

¹³¹ Pfeiffer (1972) 230.

¹³² Pfeiffer (1972) 233.

¹³³ Βουρβέρης (1975) 155.

¹³⁴ Zuntz (1963) 146.

Γ. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗ ΣΤΗ ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΩΝ ΤΡΑΓΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Υποθέσεις¹³⁵ είναι οι συμπυκνωμένες εισαγωγικές πληροφορίες που προτάσσονται στις τραγωδίες, οι οποίες περιλαμβάνονταν στην έκδοση των σωζόμενων έργων των καθιερωμένων πλέον τριών μεγάλων τραγικών που επιτέλεσε ο Αριστοφάνης ο Βυζάντιος, συγκεντρώνοντας ένα corpus τριακοσίων δραμάτων. Στην έκδοση αυτή, η οποία αποτελεί μία προσπάθεια σοβαρής κριτικής αποκατάστασης των κειμένων, η καινοτομία έγκειται κυρίως στην καταγραφή των λυρικών στίχων των τραγωδιών σε *κῶλα*, σύμφωνα με τις επιταγές του μέτρου, ώστε να αποδίδεται η μετρική μορφή (κωλομετρία)¹³⁶ και σε συδυασμό με τη βελτιωμένη χρήση του τονισμού και των σημείων στίξης τα κείμενα έγιναν προσπελάσιμα. Στο σημείο αυτό, είναι χρήσιμο να γίνει μία *έκβολή τοῦ λόγου* (Θουκ. Ι 97.2) σχετικά με την προσπάθεια του Αριστοφάνη να συγκροτήσει ένα ολοκληρωμένο και, όσο το δυνατόν ακριβές, κείμενο των μεγάλων τραγωδιογράφων του 5^{ου} αι. π.Χ.

Ο Αριστοφάνης δεν είναι ο πρώτος από τους Αλεξανδρινούς φιλόλογους του Μουσείου που καταπιάστηκε με την τραγωδία και δίκαια ο Lesky (2001⁴: 128) επισημαίνει το άτοπο της βεβαιότητας του Wilamowitz ότι πριν τον Αριστοφάνη, κανείς αλεξανδρινός δεν ασχολήθηκε με δραματικά κείμενα. Η γενίκευση αυτή αναιρείται τόσο από την έλλειψη άμεσων πηγών της περιόδου όσο και από την περίπτωση των δύο συνεργατών του Ζηνοδότου, του πρώτου διευθυντή της Βιβλιοθήκης, οι οποίοι επί βασιλείας Πτολεμαίου του Φιλάδελφου (286- 246π.Χ.), επιμελήθηκαν κριτικές εκδόσεις δραματικών έργων. Ο Λυκόφρων ο Χαλκιδεύς *διόρθωσε* κωμωδία ενώ ο Αλέξανδρος ο Αιτωλός τραγωδία.¹³⁷ Και ενώ το έργο του

¹³⁵ Hornblower- Spawfort (επιμ.) (2003³) 737-738.

¹³⁶ Wilson (2005³) 95 και Mastronarde (2006) 114 και Kovacs (2010) 536: Η καινοτομία αυτή ωστόσο έχει εν μέρει αμφισβητηθεί εφόσον- αν και δεν έχει βρεθεί κανένας προγενέστερος του Αριστοφάνη πάπυρος με κείμενο τραγωδίας, στον οποίο να εφαρμόζεται η οικεία σε εμάς κωλομετρία- εξαιτίας της ανεύρεσης ενός παπύρου του Στησίχορου, τον οποίο οι ειδικοί χρονολογούν περί το 250 π.Χ. και σίγουρα πάντως πριν τη δράση του Αριστοφάνη, το κείμενο φαίνεται να είναι χωρισμένο σε μετρικά *κῶλα*.

¹³⁷ Pfeiffer (1972) 140-141. Ο Τζέτζης στα *Προλεγόμενα* του (XIa prooemium I, σελ 22- 23 Koster) αναφέρει «*Ἀλέξανδρος ὁ Αἰτωλὸς καὶ Λυκόφρων ὁ Χαλκιδεὺς μεγαλοδωρίαις βασιλικαῖς προτραπέντες Πτολεμαίῳ τῷ Φιλαδέλφῳ τὰς σκηνικὰς διωρθώσαντο βίβλους, τὰς τῆς κωμωδίας καὶ τραγωδίας καὶ τὰς τῶν σατύρων φημί, συμπάροντος αὐτοῖς καὶ συνανορθοῦντος καὶ τοῦ τοιοῦτου βιβλιοφύλακος τῆς τσαυτῆς βιβλιοθήκης Ἐρατοσθένους... Ἀλέξανδρος ὄρθου τὰ τραγικὰ, Λυκόφρων τὰ κωμικὰ· νεανίαι ἦσαν Καλλιμάχος καὶ Ἐρατοσθένης. οὗτοι μὲν τὰς σκηνικὰς διωρθώσαντο βίβλους.....*» και λίγο παρακάτω επαναλαμβάνεται με ελάχιστες διαφορές (XIa prooemium II, σελ 31- 32 Koster). Βλ. επίσης και Anonymus Cramerii II XIc 43 Koster. Σε αυτά τα χωρία η επανάληψη των τεχνικών όρων *διωρθοῦν* και *διόρθωσις* καταδεικνύει τη σπουδαιότητα της δουλειάς των δύο ποιητών- φιλόλογων. Ωστόσο,

Λυκόφρονος βρήκε αμέσως συνεχιστές, με κορυφαία προσωπικότητα τον Ερατοσθένη, δεν συνέβη το ίδιο και στην περίπτωση του Αλέξανδρου του Αιτωλού¹³⁸. Ωστόσο, το έργο των δύο αυτών φιλολόγων δεν έχει σωθεί και η γνώση μας για τη συμβολή τους είναι ελάχιστη (από σχόλια που έχουν σωθεί για τους τραγικούς) έως ανύπαρκτη¹³⁹. Αργότερα, ο Καλλίμαχος¹⁴⁰ στο μνημειώδες έργο του «*Πίναξ τῶν ἐν πάσῃ παιδείᾳ διαλαμψάντων καὶ ὧν συνέγραψαν*»¹⁴¹ θα περιέλαβε όλους τους τραγικούς ποιητές και τα έργα τους που πιθανόν να συγκαταλέγονταν στη Βιβλιοθήκη ή που απλώς ήταν γνωστοί οι τίτλοι τους. Επίσης, ο εξειδικευμένος του πίνακας που αφορά στο δράμα «*Πίναξ καὶ ἀναγραφή τῶν κατὰ χρόνους καὶ ἀπ' ἀρχῆς γενομένων διδασκάλων*»¹⁴² (fr. 454- 456 Pfeiffer) είναι βασισμένος αφενός στο έργο του Αριστοτέλη «*Διδασκαλῖαι*», το οποίο αποτελούσε ένα χρήσιμο συμπίλημα των κρατικών αρχείων της Αθήνας που αφορούσαν στα δραματικά έργα¹⁴³ και αφετέρου

έχουν δοθεί πολλές και διαφορετικές ερμηνείες των όρων, με αποτέλεσμα η δραστηριότητα των δύο λογίων να μην είναι πλήρως αποσαφηνισμένη. Ορθώς οι Fantuzzi- Hunter (2005: 614 και υποσ. 90) τοποθετούνται επιφυλακτικά στο ζήτημα: «Ποιο ακριβώς ήταν το αντικείμενο της εργασίας αυτών των φιλολόγων παραμένει ανεξακρίβωτο, καθώς η σημασία της λέξης που χρησιμοποιεί ο Τζέτζης για να το περιγράψει, *διορθοῦν*, έχει προκαλέσει σημαντικές αντιπαραθέσεις». Για ανάλυση των διάφορων απόψεων για την ερμηνεία του όρου *διόρθωσις* στα άνωθι χωρία βλ. Ματθαίος (2008) 587- 588, υποσ. 114. Σχετικά με το ρ. *διορθῶνω* βλ. επίσης και Pfeiffer (1972) 124- 126, 142/ Fraser (1972) τομ. II b- III 647, σημ. 3/ Kovacs (2010) 534 και Ματθαίος (2008) 583- 584, υποσ. 120 με σχετική βιβλιογραφία. Σχετικά με τον Αλέξανδρο τον Αιτωλό και τον Λυκόφρονα- και οι δύο ανήκουν στην Πλειάδα των τραγικών ποιητών της ελληνιστικής εποχής- βλ. Σούδα α 1127 και λ 827 Adler και Hornblower- Spawforth (επιμ.) (2003³) 60, 8950 αντίστοιχα.

¹³⁸ Pfeiffer (1972) 190.

¹³⁹ Kovacs (2010) 534-535.

¹⁴⁰ Σχετικά με τον Καλλίμαχο βλ. Hornblower- Spawforth (επιμ.) (2003³) 276-277/ Σούδα κ 227 Adler (= μαρτ. 1 Pf.) και το αυτοβιογραφικό επίγραμμα 21 Pfeiffer. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν κάποιες αρνητικές κρίσεις από ομοτέχνους του για παράδειγμα βλ. *ΠΑ* 11.275, 11.321, 322, 347 και για θετική κριτική *ΠΑ* 7.41, 7.42, 9.545, 11.130.

¹⁴¹ Οι *Πίνακες* είναι το πιο σημαντικό πεζό έργο του Καλλιμάχου. Δεν περιοριζόταν σε μια απλή καταγραφή του περιεχομένου της Βιβλιοθήκης αλλά περιείχε συνάμα και μια κριτική επισκόπηση. Έργο αξεπέραστης αξίας εφόσον σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αθήναιου, στο fr. 439 Pfeiffer, παραθέτει πρώτα τον Καλλίμαχο και σε περίπτωση που δεν βρει κάτι εκεί ανατρέχει στον Αριστοφάνη και μετά στους περγαμηνούς πίνακες. Βλ. Wilson (2005³) 94 και Pfeiffer (1972) 159. Είναι γνωστό ότι ο Αριστοφάνης δημοσίευσε ένα έργο με τίτλο *Πρὸς τοὺς Καλλιμάχους Πίνακας*, το οποίο σύμφωνα με τον Pfeiffer (1972) 158 πιθανόν να αποτελούσε συμπλήρωμα στο έργο του Καλλιμάχου. Βλ. επίσης Lesky (2006³) 972 και Στάικο (2002) τόμ. I, 182. Ενώ η άποψη που αντιλαμβάνεται το *πρὸς* ως *ἐναντίον*, βλ. Fraser (1972), τόμ. I, 460, και τόμ. II b- III 653, 665, 673, Βουρβέρης (1975) 164 και Παπανικολάου (1992) 47, είναι λιγότερο βάσιμη. Πρβλ. το σχετικό κεφ. της παρούσης εργασίας σελ. 64 κ.ε..

¹⁴² Για τη συγκρότηση των *Πινάκων* αυτών εικάζεται ότι ο Καλλίμαχος στηρίχθηκε στην προγενέστερη εκδοτική δουλειά των τραγικών και κωμικών ποιητών από τους Αλέξανδρο Αιτωλό και Λυκόφρονα αντίστοιχα. Ματθαίος (2008) 599. Βλ. επίσης πληροφορίες για το συγκεκριμένο *Πίνακα* και Pfeiffer (1972) 156- 157/ Blum (1991) 198- 208 και Bagordo (1998) 36-37.

¹⁴³ Kovacs (2010) 530. Είναι επίσης πιθανό κατά τον Kovacs, ο *ἄρχων*, εκτός από το αρχείο με τους τίτλους των έργων του κάθε διαγωνιζομένου να κρατούσε και ένα αντίγραφο των έργων των ιδίων, κάτι το οποίο έχει αμφισβητηθεί από άλλους μελετητές, όπως ο Griffith (1977) 232 και ο Mastrorarde (1994) 40, υποσ. 1. Για τις *Διδασκαλῖες* του Αριστοτέλη (fr. 618- 630 Rose) βλ. Pfeiffer (1972) 96 και Blum (1991) 50- 92.

στον μαθητή του Αριστοτέλη Δικαίαρχο¹⁴⁴, ο οποίος επιδόθηκε κυρίως στη μελέτη των υποθέσεων των έργων του Ευριπίδη και του Σοφοκλή¹⁴⁵. Οι *Πίνακες* αυτοί συμπλήρωσαν και επέκτειναν την προγενέστερη οργανωτική προσπάθεια στο δράμα. Το μόνο βέβαιο είναι πάντως ότι η επίσημη καταγραφή των θεατρικών έργων συνέβη τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.

Σε όλη αυτή την προηγούμενη παράδοση στηρίχτηκε ο Αριστοφάνης για να συνθέσει τις *υποθέσεις*, οι οποίες όπως, πολύ εύστοχα αναφέρει ο Pfeiffer (1972: 230), ουσιαστικά αποτελούν ένα συγκερασμό της περιπατητικής παράδοσης και της αλεξανδρινής φιλολογίας.¹⁴⁶ Σύμφωνα με τον Kovacs (2010: 535), δεν γνωρίζουμε αν οι *υποθέσεις* περιλαμβάνονταν στην έκδοση του κάθε έργου ή στον ξεχωριστό τόμο, αν υπήρξε, με το υπόμνημα.¹⁴⁷

Η έκδοση αυτή στηρίχτηκε στο επίσημο έγγραφο, το οποίο είχε φροντίσει να συγκροτήσει η αθηναϊκή πολιτεία τον 4^ο αι. π.Χ. σε μια προσπάθεια διασφάλισης των δραματικών έργων από τη διαρκώς αυξανόμενη φθορά τους, εξαιτίας των παρεμβολών των ηθοποιών¹⁴⁸ στα τραγικά κείμενα. Με το νομοθέτημα του Λυκούργου (περίπου 338- 326 π.Χ.) στο εξής όλοι οι υποκριτές υποχρεούνταν να ακολουθούν το επίσημο αντίγραφο των έργων των τριών μεγάλων τραγικών. Όμως η προσπάθεια αυτή, η οποία αν και αποτελεί σταθμό στη διάσωση των τραγωδιών, δεν πρέπει να αποτέλεσε εγγύηση για τη μη παρείσφρηση γλωσσικών παρεμβάσεων.¹⁴⁹

---

¹⁴⁴ Zuntz (1963) 143: αν και έχει αμφισβητηθεί, ωστόσο από τον κώδικα L αποδίδεται σαφώς η υπόθεση της *Αλκίστιδος* στον Δικαίαρχο. Βλ. επίσης σχετικά με τις μελέτες του Δικαίαρχου για το δράμα Bagordo (1998) 24- 26.

¹⁴⁵ Pfeiffer (1972) 230 και Wilson (2005³) 93.

¹⁴⁶ Βλ. και Ελ. Αμπαντί (1998) 127. Και στο *EM* 672, 23 στο λήμμα *Πίναξ* διαβάζουμε «...ὁ δὲ Χοιροβοσκὸς εἰς τὸ ἀνεκφώνητον λέγει, Πίνακας φησὶν ἐν οἷς αἱ ἀναγραφαὶ ἦσαν τῶν δραμάτων. Ὁ οὖν Καλλιμαχος [ὁ γραμματικὸς] ἐποίησε πίνακας ἐν οἷς ἦσαν αἱ ἀναγραφαὶ παρὰ τῶν ἀρχαίων· οἷς ἐντυχὼν ὁ (Αριστοφάνης) γραμματικὸς, ἐποίησεν τὰς ὑποθέσεις τῶν δραμάτων.»

¹⁴⁷ Για το εάν ο Αριστοφάνης έγραψε *υπομνήματα* για τα έργα που εξέδωσε είναι ένα αμφιλεγόμενο θέμα. Μερικοί μελετητές, όπως ο Lesky, ο Page και ο Kovacs υποθέτουν ότι πρέπει να «αποδοθεί με βεβαιότητα υπομνηματισμός των (τραγικών) έργων (στον Αριστοφάνη)». Lesky (2001⁴) 129 και Kovacs (2010) 535 και Page (2009) 50. Ενώ άλλοι, όπως ο Pfeiffer (1972) 227, αποφαινόμενοι ότι δεν είναι απαραίτητο να υποθεθεί ότι ο Αριστοφάνης έγραψε υπομνήματα στα έργα που εξέδωσε και ο Γ. Μαρκαντωνάτος (2004) 16, παραπέμποντας στον Pearson, συμφωνεί και τονίζει ότι ενώ δεν υπάρχει καμία μαρτυρία ότι ο Αριστοφάνης ενδιαφέρθηκε για τον σχολιασμό του σοφοκλείου κειμένου, όχι μόνο δεν μπορεί να αποκλειστεί το γεγονός αλλά είναι και το πιο πιθανό ότι πολλά από τα σχόλια-υπομνήματα που συνέθεσε ο Καλλίστρατος συμπεριλαμβάνει τις γνώσεις του Αριστοφάνη. Ο Barret (1964) 47, σημ. 1 και 57, σημ. 2 αμφιταλαντεύεται διατυπώνοντας την άποψη ότι ίσως να έγραψε κάποια *υπομνήματα* σε κάποια μέρη των έργων.

¹⁴⁸ Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1403b31 «...καὶ καθάπερ ἐκεῖ μεῖζον δύνανται νῦν τῶν ποιητῶν οἱ ὑποκριταί.» Βλ. και Kovacs (2010) 530. Το θέμα των παρεμβολών και της φθοράς των τραγικών κειμένων αναλύει ο D. Page στο *Actors' Interpolations in Greek Tragedy* (Oxford, 1934).

¹⁴⁹ Barret (1964) 46 και Reeve, *GRBS* 13 (1972) 252.

Το επίσημο αυτό κρατικό αρχείο (το πρωτότυπο και όχι το αντίγραφο που φιλοτεχνήθηκε) περιήλθε επί Πτολεμαίου Γ΄ του Ευεργέτη (247- 221 π.Χ.) προς επίρρωση πνευματικού κύρους στη νεοσύστατη αλεξανδρινή βιβλιοθήκη¹⁵⁰ με αμφίβολα μέσα¹⁵¹. Το χειρόγραφο αυτό θα χρησιμοποίησε ο Αριστοφάνης αντιπαραβάλλοντάς το (*collatio*) με άλλα που θα διέθετε η Βιβλιοθήκη, καταλήγοντας στην αποδοχή και στη συγκρότηση τελικά ενός κειμένου, το οποίο θεωρήθηκε θέσφατο ασκώντας ισχυρή επιρροή στη μετέπειτα εκδοτική δραστηριότητα¹⁵², γεγονός όμως, σύμφωνα με τον Barret (1964: 47), μη δικαιολογημένο, αφού δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να πιστοποιεί ότι οι επιλογές των γραφών που έκανε ο Αριστοφάνης είναι ακριβείς και δικαιολογημένες.¹⁵³ Ο ίδιος μελετητής αμφισβητεί επίσης ότι μια τέτοια επιρροή αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για την επισκίαση και την εν τέλει εξαφάνιση των προ-αλεξανδρινών κειμένων.¹⁵⁴

Αντίθετα, ο Page (2009: 63- 64) διαπιστώνει ότι οι προ-αλεξανδρινές γραφές εξαλείφθηκαν σχεδόν ολοκληρωτικά, με αποτέλεσμα η προσέγγιση του αρχετύπου του 5^{ου} αι. να είναι αδύνατη. Αυτό τεκμηριώνεται, με την εικόνα που δίνουν οι πάπυροι. Τα προ-αλεξανδρινά κείμενα διέφεραν σημαντικά από τα χειρόγραφα μας ενώ τα μετα-αλεξανδρινά διαφέρουν ελάχιστα, αφού σπανίως συναντούμε αποκλίνουσες γραφές.¹⁵⁵ Επομένως, μπορούμε να πλησιάσουμε το αλεξανδρινό κείμενο, στο οποίο, μετά τον Αριστοφάνη, οι παρεμβολές των ηθοποιών περιορίστηκαν στο ελάχιστο, καθιστώντας το κείμενο αρκετά ανθεκτικό απέναντι στη φθορά και στην αλλοίωση.¹⁵⁶ Δεν γνωρίζουμε για την έκδοση αυτή του Αριστοφάνη λεπτομέρειες, σίγουρα όμως διαφέρει από τις σημερινές. Δεν μπορεί να υπάρχει αμφιβολία ακόμα, σύμφωνα με τον Barret (1964: 47), ότι στο κείμενό του ο Αριστοφάνης θα διατηρούσε στίχους, τους οποίους δεν θεωρούσε γνήσιους,

---

¹⁵⁰ Kovacs (2010) 534.

¹⁵¹ Barret (1964) 47 και Reynolds- Wilson (1989²) 22.

¹⁵² Zuntz (1965) 249 και Reeve, *GRBS* 13 (1972) 252.

¹⁵³ Barret (1964) 47: Αυτό γιατί τόσο το κείμενο του Λυκούργου, το οποίο συγκροτήθηκε έναν αιώνα μετά τη σύνθεση των πρωτοτύπων και που αποτέλεσε τη βάση για την έκδοση του Αριστοφάνη, παγίωσε κάποιες τροποποιήσεις που θα είχαν συμβεί από τους ηθοποιούς, όσο και από το ότι τα αρχαία σχόλια παραδίδουν διορθώσεις που ο ίδιος ο Αριστοφάνης έκανε, οι οποίες όμως ανασκευάζονται με πειστικά επιχειρήματα από τον Δίδυμο.

¹⁵⁴ Barret (1964) 56/ Stevens (2009) 28.

¹⁵⁵ Page (2009) 63-64.

¹⁵⁶ Page (2009) 51.

σημαδεύοντάς τους, με έναν οβελό¹⁵⁷ ή σημειώνοντας στο περιθώριο τις διάφορες παραδεδομένες παραλλαγές γραφών.

Δ. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΥ ΥΠΟΘΕΣΙΣ.

Το πιο σαφές δείγμα της εκδοτικής δουλειάς του Αριστοφάνη είναι οι *υποθέσεις*, οι οποίες αναφέρουν χρήσιμες πληροφορίες για το έργο. Για παράδειγμα από την υπόθεση του *Ιππόλυτου*, πληροφορούμαστε ότι το συγκεκριμένο δράμα διδάχτηκε το 428 π.Χ., λίγο μετά τον θάνατο του Περικλή, και κέρδισε την πρώτη νίκη. Αναφέρονται επίσης και τα ονόματα των δύο άλλων τραγουδοποιών που διακρίθηκαν, για τους οποίους όμως δυστυχώς δεν έχουμε πληροφορίες. Το πιο αξιοπρόσεχτο όμως είναι η αποκάλυψη ότι ο *Ιππόλυτος* είναι το δεύτερο ομότιτλο έργο του Ευριπίδη γνωστός ως *Ιππόλυτος στεφανίας* ή *σεαφανηφόρος* (εξαιτίας του στεφανιού που κρατάει όταν παρουσιάζεται για πρώτη φορά). Το πρώτο δραματικό έργο ονομάστηκε *Ιππόλυτος καλυπτόμενος*. Το επίθετο αυτό το οφείλει στη χαρακτηριστική σκηνή, όπου ο Ιππόλυτος, εξαιτίας της ερωτικής εξομολόγησης της Φαίδρας, σκέπαζε από ντροπή το πρόσωπό του. Επειδή το δράμα αυτό όμως, όπως μας πληροφορεί ο Αριστοφάνης, υπήρξε *ἀπρεπές και κατηγορίας ἄξιον* η αποτυχία του ήταν δεδομένη και η διόρθωση του δράματος επιβεβλημένη (*διώρθωται*). Το γεγονός αυτό αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα που ένας τραγικός συγγραφέας ξαναγράφει το έργο.¹⁵⁸

Μια άλλη υπόθεση που αποδίδεται στον Αριστοφάνη είναι αυτή της *Ἀντιγόνης* του Σοφοκλή. Το σπουδαίο και καθοριστικό για τη χρονολόγηση της τραγωδίας στοιχείο που αντλούμε είναι το εξής: *φασὶ δὲ τὸν Σοφοκλέα ἠξιώσθαι τῆς ἐν Σάμῳ στρατηγίας, εὐδοκίμησαντα ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῆς Ἀντιγόνης*. Έτσι, σύμφωνα με την παραπάνω πληροφορία, ο Σοφοκλής χάρη στην *Ἀντιγόνη* αξιώθηκε να εκλεγεί στρατηγός- μαζί με τον Περικλή- στην εκστρατεία των Αθηναίων εναντίον της Σάμου, τον Απρίλιο του 441 π.Χ. (ημερομηνία που γνωρίζουμε από άλλες πηγές). Αυτό συνεπάγεται ότι η *Ἀντιγόνη* θα πρέπει να διδάχτηκε πιθανότατα στους δραματικούς αγώνες του προηγούμενου έτους, όταν ο ποιητής ήταν περίπου 53

¹⁵⁷ Pfeiffer (1972) 213/ Παπανικολάου (1992) 45.

¹⁵⁸ Halleran (2004³) 24-25.

χρονών (σύμφωνα με το Πάριο Χρονικό).¹⁵⁹ Μία άλλη διαπίστωση που μπορούμε να κάνουμε, αφορά τη χρονολόγηση των υπόλοιπων έργων του Σοφοκλή. Στο τέλος της υπόθεσης ο Αριστοφάνης αναφέρει ότι: *λέλεκται δὲ τὸ δράμα τοῦτο τριακοστὸν δεύτερον*, δηλαδή το έργο αυτό (*Αντιγόνη*) είναι το τριακοστό δεύτερο του ποιητή. Αυτό σημαίνει ότι από τα 123 δράματα, σύμφωνα με τον Αριστοφάνη, που έχει γράψει ο Σοφοκλής, τα 91 γράφτηκαν μετά τον 441 π.Χ. και μετά τα 53 χρόνια του ποιητή.

Λίγες όμως από αυτές τις υποθέσεις που σώζονται από τους παπύρους ή από τη χειρόγραφη παράδοση αποδίδονται ρητώς στον ίδιο ενώ υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός ανώνυμων υποθέσεων, οι οποίες ανήκουν σε μεταγενέστερη εποχή, και επειδή παρουσιάζουν την ίδια τυπική μορφή εύλογα ανάγονται, αν και ψευδώς, από μερικούς μελετητές στον Αριστοφάνη. Πριν από κάθε έργο, όπως αναφέρθηκε, προέτασσε μία όχι εκτενής εισαγωγή συντεθειμένη με συγκεκριμένη μορφή δίνοντας κάποιες βασικές πληροφορίες για αυτό με το να θίγει κάποια συγκεκριμένα σημεία, όπως μπορούμε να εικάσουμε από τη μελέτη των υπολειμμάτων του έργου του καθώς και από όσες ανάγονται σε αυτό. Η *υπόθεσις* συγκροτείται ως εξής¹⁶⁰:

- Σύντομη περίληψη της πλοκής, αν και οι μεταγενέστερες είναι εκτενέστερες, σε δύο ή τρεις γραμμές.
- Δήλωση από ποιον άλλον δραματικό ποιητή του 5^{ου} αι. π.Χ. έχει πραγματευτεί ο ίδιος μύθος. Για παράδειγμα, στην υπόθεση της *Αντιγόνης* διαβάζουμε «*Κεῖται ἡ μυθοποιία καὶ παρ' Εὐριπίδῃ ἐν Ἀντιγόῃ· πλὴν ἐκεῖ φωραθεῖσα μετὰ τοῦ Αἴμονος δίδοται πρὸς γάμου κοινωνίαν καὶ τέκνον τίκει τὸν Αἴμονα.*». Ἡ στην υπόθεση των *Εὐμενίδων* αναφέρεται ότι «*παρ' οὐδετέρῳ κεῖται ἡ μυθοποιία.*». Και στην υπόθεση του *Φιλοκτήτη* «*κεῖται καὶ παρ' Αἰσχύλῳ ἡ μυθοποιία.*».
- Αναφορά της τοποθεσίας- σκηνής που παριστάνεται το δράμα, της ταυτότητας του χορού και του προλογίζοντος προσώπου. Στην *Αντιγόνη* διαβάζουμε «*ἡ μὲν σκηνὴ τοῦ δράματος ὑπόκειται ἐν Θήβαις ταῖς Βοιωτικαῖς. Ὁ δὲ χορὸς συνέστηκεν ἐξ ἐπιχωρίων γερόντων. Προλογίζει ἡ Ἀντιγόνη.*». Και στην *Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις* «*ἡ μὲν σκηνὴ τοῦ δράματος ὑπόκειται ἐν Ταύροις τῆς*

¹⁵⁹ Lesky (2006⁵) 389-390.

¹⁶⁰ Page (2009) 65-66/ Barret (1964) 153/ Pfeiffer (1972) 231/ Βουρβέρης (1975) 163-164 και Παπανικολάου (1992) 46.

Σκυθίας · ὁ δὲ χορὸς συνέστηκεν ἐξ Ἑλληνίδων γυναικῶν, θερααινίδων τῆς Ἰφιγενείας. Προλογίζει δὲ Ἰφιγένεια».

- Χρονολογία (συνήθως της πρώτης παράστασης) του έργου, το αποτέλεσμα του δραματικού αγώνα και τα ονόματα των τεσσάρων έργων με τα οποία ο τραγωδός πήρε μέρος. Σπανίως αναφέρεται και το όνομα του χορηγού. Στη δεύτερη υπόθεση του *Φιλοκτήτη* «ἐδιδάχθη ἐπὶ Γλαυκίππου· πρῶτος ἦν Σοφοκλῆς». Στους *Ἑπτὰ* «ἐδιδάχθη ἐπὶ Θεαγενίδου Ὀλυμπιάδι οἴῳ. Ἐνίκα Αἰσχύλου Λαῖῳ Οἰδίποδι Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας Σφίγγι σατυρικῇ, δεύτερος Ἀριστίας..., τρίτος Πολυφράσμων Λυκουργεῖα τετραλογία». Όλα τα παραπάνω στοιχεία, που αναφέρονται στη διδασκαλία του δράματος, ο Αριστοφάνης τα έλαβε από τους Περιπατητικούς¹⁶¹.
- Παράθεση κάποιας αισθητικής άποψης ή κριτικής αξιολόγησης.¹⁶² Για παράδειγμα στον *Ὀρέστη* ο Αριστοφάνης αποφαινεται «τὸ δρᾶμα τῶν ἐπὶ σκηνῆς εὐδοκίμούντων, χεῖριστον δὲ τοῖς ἤθεσι· πλὴν γὰρ Πυλάδου πάντες φαῦλοί εἰσιν». Και στη δεύτερη υπόθεση του *Ἰπολύτου* «τὸ δὲ δρᾶμα τῶν πρῶτων». Ενώ στην *Ἄνδρομάχη* «τὸ δὲ δρᾶμα τῶν δευτέρων.».

Οι υποθέσεις του Αριστοφάνη που περιλαμβάνονταν στην έκδοση των τραγικῶν ποιητῶν υπέστησαν συρρίκνωση γύρω στο 250 μ.Χ., ημερομηνία που συνέβαλε αποφασιστικά στην απώλεια του έργου του.

Η διαδικασία που οδήγησε στην αυστηρή επιλογή των εφτά έργων του Αισχύλου, εφτά του Σοφοκλή, των εννέα έργων του Ευριπίδη με σχόλια και των άλλων δέκα χωρίς σχόλια, ίσως οφείλεται στη δημοτικότητα των έργων και όχι μόνο σε εκπαιδευτικούς σκοπούς.¹⁶³ Αργότερα, με την επεξεργασία των βυζαντινῶν φιλολόγων οι ήδη πληγέντες αλλά πολύτιμοι αριστοφανικοί πρόλογοι ή δεν σώζονται καθόλου (στην πλειοψηφία τους) ή έχουν αλλοιωθεῖ αισθητά. Οι λόγιοι γραμματικοί της Βυζαντινῆς περιόδου, όπως ο Θωμάς Μάγγιστρος παράλλαξαν τις υποθέσεις.¹⁶⁴ Τη μεγαλύτερη αλλοίωση υπέστησαν οι υποθέσεις των τραγωδιῶν του Αισχύλου¹⁶⁵ ενώ για τον Σοφοκλή τα πράγματα είναι πιο ασαφή¹⁶⁶. Μόνο για τα εννέα

¹⁶¹ Pfeiffer (1972) 96/ Βουρβέρης (1975) 164.

¹⁶² Stevens (2009) 33: ενδιαφέρουσα τεκμηρίωση της αξιολογικής εκτίμησης των φράσεων που περιλαμβάνονται στις υποθέσεις όπως «τὸ δὲ δρᾶμα τῶν δευτέρων».

¹⁶³ Barret (1964) 59/ Kovacs (2010) 538-539.

¹⁶⁴ Zuntz (1963) 140.

¹⁶⁵ Zuntz (1963) 140-141/ Pfeiffer (1972) 232.

¹⁶⁶ Μαρκαντωνάτος (2004) 16 / Zuntz (1965) 140: από την αλεξανδρινή υπόθεση του *Αἴαντα*, ελάχιστα υπολείμματα είναι στη διάθεσή μας.

αλφαβητικά και για τα δέκα επιλογής έργα του Ευριπίδη ο χρόνος υπήρξε πιο ευνοϊκός. Ως εκ τούτου το ενδιαφέρον των ερευνητών έχει εστιάσει στην πηγή που παρέχει πιο πλούσιο υλικό¹⁶⁷. Ο Nauck (1964: 252- 263) αρνείται να αναγνωρίσει ως γνήσιες τις υποθέσεις των εξής έργων του Ευριπίδη: *Όρέστη*, *Φοίνισσαι*, *Βάκχαι* και *Ρήσου*. Είναι γεγονός όμως όσον αφορά στις υποθέσεις των έργων του Ευριπίδη, τα περισσότερα από τα «επιλεγμένα» έργα, δεν συμβαίνει το ίδιο και με τα «αλφαβητικά», αποδίδονται στο Αριστοφάνη το Βυζάντιο¹⁶⁸ και ανήκουν στον πρώτο τύπο υποθέσεων, όπως τις διακρίνει ο Zuntz (1963: 131).

---

¹⁶⁷ Pfeiffer (1972) 231.

¹⁶⁸ Dodds (2004) xcix.

ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΛΟΓΙΑ

Στον τομέα της γραμματικής¹⁶⁹, όρος που πλέον χρησιμοποιείται με ασφάλεια για να δηλώσει τον ξεχωριστό κλάδο της φιλολογίας¹⁷⁰, ο Αριστοφάνης συνέβαλε σε ένα βασικό φιλολογικό πρόβλημα που αφορά στην κλίση των λέξεων. Παρατήρησε ότι στο ελληνικό κλιτικό σύστημα υπάρχουν τύποι που επανεμφανίζονται και διατύπωσε κάποιους γενικούς κανόνες της ομαλής κλίσης. Πρόκειται για την αρχή της *ἀναλογίας*¹⁷¹. Πρέπει να σημειωθεί ότι η λέξη αυτή δεν εμφανίζεται πουθενά

¹⁶⁹Η συστηματική γραμματική αποτελεί αποκλειστικό επίτευγμα της ελληνιστικής φιλολογικής ενασχόλησης φτάνοντας στο αποκορύφωμά της κατά τη δεύτερη γενιά μετά τον Αριστοφάνη με την *Τέχνη Γραμματική* του Διονυσίου του Θράκα, μαθητή του Αριστάρχου. Συνεπώς, ξεχωριστός κλάδος γραμματικής μέχρι και τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. δεν υφίστατο, καθότι η γλώσσα θεωρούνταν απλώς και μόνο ένα βοηθητικό εργαλείο από τους ποιητές για την *κριτική* και *ερμηνεία* του κειμένου. Βλ. Pfeiffer (1972) 90, 324. Κλασικός ορισμός της γραμματικής, ο οποίος συνάδει με την αλεξανδρινή παράδοση, δόθηκε από τον Διονύσιο τον Θράκα τον 1^ο αι. π. Χ. στην αρχή του συγγράμματός του *Τέχνη Γραμματική*, 1: «Γραμματική ἐστὶν ἐμπειρία τῶν παρὰ ποιηταῖς τε καὶ συγγραφεῦσιν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ λεγομένων». Ακριβώς τον ίδιο ορισμό- με τη διαφορά αντί του «ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ» του Διονυσίου «ἐπὶ τὸ πλεῖστον»- αναφέρει και ο Σέξτος Εμπειρικός, *Πρὸς Μαθηματικούς*, 1,57 χωρίζοντας μάλιστα τη γραμματική σε ἑξὶ μέρη: «Μέρη δε, αὐτῆς ἐστὶν ἕξ· πρῶτον ἀνάγνωσις ἐντριβῆς κατὰ προσῳδίαν, δεύτερον ἐξήγησις κατὰ τοὺς ἐνυπάρχοντας ποιητικοὺς τρόπους, τρίτον, γλωσσῶν τε καὶ ἱστοριῶν ἀπόδοσις, τέταρτον ἐτυμολογίας εὑρεσις, πέμπτον ἀναλογίας ἐκλογισμὸς, ἕκτον κρίσις ποιημάτων, ὃ δὴ κάλλιστον ἐστὶ πάντων τῶν ἐν τῇ τέχνῃ». Βλ. Pfeiffer (1972) 320 και αναλυτικά βλ. Μαγουλάς, *Γλωσσολογία* 9- 10 (1990- 1991) 243- 257. Προγενέστερος ορισμός αποτελεί αυτός του Ερατοσθένη «ὄθεν οὐκ ἀπὸ σκοποῦ καὶ Ἐρατοσθένης ἔφη ὅτι γραμματικὴ ἐστὶν ἕξις παντελῆς ἐν γράμμασι, γράμματα καλῶν τὰ συγγράμματα», βλ. *Σχόλια στη Διονυσίου Θρακός, Τέχνη Γραμματική*, σελ. 160.10 Hilgard. Πρβλ. την κατατοπιστική μελέτη Matthaios (2011) 55-85. Μετά τον Διονύσιο, θα δοθούν διαφορετικοί ορισμοί, τους οποίους διασώζει ο Σέξτος Εμπειρικός, εις ἐνδειξὴ δὴλωσης ἀντίθεσης ἀπὸ τοὺς διάφορους μαθητῆς του, γεγονός που δείχνει ὅτι ο τομέας αὐτός εἶχε γίνεῖ ιδιαίτερα ἐριστικός. Βλ. Σέξτος Εμπειρικός, *Πρὸς Μαθηματικούς* 1,57- 1,90 το κεφάλαιο «τί ἐστὶ γραμματικὴ» και συγκεκριμένα για τον ορισμό του Πτολεμαίου περιπατητικού 1, 61, για του Ασκληπιάδη 1, 72, για τον ορισμό του Χάρη 1, 76 κ.ε. και για τον ορισμό του Δημητρίου Χλωροῦ και ἄλλων *γραμματικῶν* 1, 84 κ.ε. Για σχετικὰ συνοπτικὸ σχολιασμὸ βλ. Blank (1994) 155-156. Για τον Σέξτο Εμπειρικό βλ. Kroh (1996) 416-7.

¹⁷⁰Σέξτος Εμπειρικός 1,44 (= fr. 370 Slater= σελ. 268 Nauck): «Γραμματικὴ τοίνυν λέγεται κατὰ ὁμωνυμίαν κοινῶς τε καὶ ἰδίως, καὶ κοινῶς μὲν....., ἰδιαίτερον δὲ ἢ ἐντελῆς καὶ τοῖς περὶ Κράτητα τὸν Μαλλώτην (fr. 16 Mette) Αἰριστοφάνην τε καὶ Αἰρίσταρχον ἐκπονηθεῖσα». Βλ. και Pfeiffer (1972) 343. Και ο Βουρβέρης (1975) 165 θεωρεῖ τον Αἰριστοφάνη τον Βυζάντιο ως ἰδρυτὴ της γραμματικῆς ἐπιστήμης ως ξεχωριστοῦ τομέα της φιλολογίας.

¹⁷¹ Αξίζει να σημειωθεί ὅτι ὁ ὅρος *ἀναλογία* προέρχεται ἀπὸ τα μαθηματικά και δείχνει τη διαδικασία της μαθηματικῆς ἀναλογίας, ἡ οποία βασίζεται στην αρχὴ της ομοιότητας. Ο Ἦρων 134, 12 αναφέρει «Ἀναλογία ἐστὶν ἢ τῶν λόγων ὁμοιότης». Στα *Στοιχεῖα* (βιβλία V και VII) του Ευκλείδη συναντᾶμε την πιο λεπτομερῆ ἀνάλυση της θεωρίας της ἀναλογίας. Ενδεικτικὸ χωρίο εἶναι ἀπὸ το βιβλίο VII, 20 «Ἀριθμοὶ ἀνάλογόν εἰσιν, ὅταν ὁ πρῶτος τοῦ δευτέρου καὶ ὁ τρίτος τοῦ τετάρτου ἰσάκις ἢ πολλαπλάσιος ἢ τὸ αὐτὸ μέρος ἢ τὰ αὐτὰ μέρη ὦσιν», βλ. μετάφρ. του Heath (1956²) τόμ. 2, 278. Τη μαθηματικὴ ἔννοια της ἀναλογίας παρέλαβε ο Αἰριστοφάνης και κατόπιν ο Αἰρίσταρχος, οἱ οποίοι την ἐφάρμοσαν με σκοπὸ να προχωρήσουν στον καθορισμὸ σωστῶν μορφολογικῶν τύπων. Προκειμένου να προσδιοριστεῖ ἕνας τύπος μορφολογικῶν εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ἀναφορὰ σε ἕναν ἄλλο μορφολογικῶν παρόμοιο με τον ὑπὸ ἐξέταση τύπο και μέσω μιας μαθηματικῆς διαδικασίας να τεκμηριωθοῦν και οἱ ὑπόλοιπες μορφές. Παράδειγμα ἐφαρμογῆς μας παραδίδουν τα Σχόλ. Α στο Δ 235 α¹ (Ἡρωδ.) ὅπου ο Αἰρίσταρχος φαίνεται να ἐπιλέγει τη γραφὴ *ψευδέσσι* ὡς *σαφέσσι* ἐναντι της γραφῆς *ψεύδεσσι* για να

άμεσα στον Αριστοφάνη. Έμμεσα μόνο συναντάμε στον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης 316, 12 (= fr. 224- 227 Slater) το επίθετο από το οποίο παράγεται «..τηθίς δὲ ἀνάλογόν τι τῷ θείῳ...»¹⁷². Υπήρξε πρόδρομος της φιλολογικής έριδας που αναπτύχθηκε αργότερα, όπως πληροφορούμαστε αποκλειστικά από λατινικές πηγές, μεταξύ του μαθητή του Αριστάρχου και των επιγόνων του και του ομόλογού του Κράτη της Περγάμου, την έναρξη της οποίας σηματοδοτεί η υιοθέτηση δύο διαφορετικών τρόπων γραμματικής προσέγγισης.¹⁷³ Ωστόσο, ο ίδιος ο Αριστοφάνης δεν σχετίζεται με κανέναν τρόπο με την διαμάχη αυτή.

Η άποψη, που καθιερώθηκε από τον Nauck¹⁷⁴ στην σχετική συλλογή των αποσπασμάτων του, ότι ο Αριστοφάνης έγραψε μια αυτόνομη μονογραφία με τίτλο «Περὶ ἀναλογίας», συνηγορώντας σε μια αναλογικότητα στην κλίση, διατυπώνοντας

συμπληρώσει το ομηρικό κείμενο. Βλ. Schironi (2007) 231-232. Επίσης, γενικά για την αναλογία βλ. Blank (1982) 11-12, 24-28.

¹⁷² Ο Nauck (1963) 141 τοποθετεί σε παρένθεση τις λέξεις αυτές «*quae tamen apud Eustathium nunc prostant verba adeo luxata sunt, ut ... videantur esse recentioris originis*». Ωστόσο ένα άλλο στοιχείο που προέκυψε από τη νέα έκδοση του Ευσταθίου κάνει την αριστοφανική προέλευση πολύ πιθανή. Βλ. Callanan (1987) 48 υποσ. 42, 107.

¹⁷³ Πρόκειται για την αρχή της *ἀναλογίας*, την οποία υπερασπίστηκε ο Αρίσταρχος δεχόμενος την επιρροή του δασκάλου του Αριστοφάνη και την αρχή της *ἀνωμαλίας* με σθεναρό υπέρμαχο τον Κράτητα τον Μαλλώτη, που ακολούθησε και επέκτεινε τη διδασκαλία του Χρυσίππου. Και οι δύο εφάρμοσαν τις γραμματικές θεωρίες που υιοθέτησαν στην ερμηνεία και κριτική κυρίως του ομηρικού κειμένου. Πληροφορίες για τη διαμάχη τους διασώζει ο Βάρρων στο έργο του *De lingua Latina* (κυρίως από §8,63 κ.ε.), ο οποίος αξίζει να σημειωθεί ότι στο 9, 1 μέμφεται τον Κράτητα ότι κατενόησε λάθος τόσο τη γραμματική ανωμαλία του Χρυσίππου όσο και την αντίληψη περί αναλογίας του Αριστάρχου. Βλ. Callanan (1987) 108. Πρβλ. και Schironi (2016) 5. Βέβαια υπάρχουν σοβαρές αμφιβολίες για το κατά πόσο ο Βάρρων είναι έγκυρη πηγή, βλ. Ax (2000) 172- 175, όπου συνοψίζει και σχολιάζει και γνώμες άλλων ερευνητών καταλήγοντας ότι όντως υπήρξε διαμάχη, ακόμα και εάν δεν είμαστε στη θέση να την αποκαταστήσουμε σε όλη της τη διάσταση. Πρβλ. και Διονυσοπούλου, *Πλάτων* 61 (2016- 2017) 147, υποσ. 11. Για τη διαφορά του Κράτητος με τον Αρίσταρχο βλ. την πρόσφατη και εμπειριστατωμένη μελέτη της Διονυσοπούλου, *Πλάτων* 61 (2016-2017) 150-156. Για σύντομη ανάλυση των όρων βλ. Hornblower- Spawforth (επιμ.) (2003³) 81: το ζήτημα αναπτύχθηκε αρχικά στον ελληνικό κόσμο κατά την ελληνιστική περίοδο και αργότερα απασχόλησε και τους διανοητές της ρωμαϊκής περιόδου, όπως αποδεικνύει το απολεσθέν σύγγραμμα του Καίσαρα *De analogia* καθώς και η προαναφερθείσα πραγματεία του Βάρρωνα (κυρίως τα βιβλία 8, 9 και 10), στην οποία παρουσιάζονται σε ξεχωριστές ενότητες και οι δύο γλωσσικές προσεγγίσεις. Εξάλλου, και ο ίδιος ο Βάρρων στο 8, 23 βεβαιώνει ότι «*de eo Graeci Latine libros fecerunt multos*». Το πώς οι Λατίνοι γραμματικοί αξιοποίησαν τον ελληνικό όρο *ἀναλογία*- που από τον 1^ο αι. π.Χ. που εισήχθη στη λατινική γραμματική αποτέλεσε το βασικό κριτήριο επεξεργασίας γραμματικών κανόνων- και πως τον μετέφρασαν στα λατινικά μελετάει διεξοδικά η Schironi (2007) 321-338. Η *ἀναλογία* και η *ἀνωμαλία* σχετίζονται με τη φυσική ή συμβατική προέλευση της γλώσσας, εφόσον το ερώτημα έγκειται στο κατά πόσο μπορεί η κανονικότητα (*ἀναλογία*) να αναγνωριστεί σε κανόνες και σε κλίσεις και κατά πόσο είναι εφικτό να γίνουν αποδεκτές οι εξαιρέσεις (*ἀνωμαλία*). Για παράδειγμα, ο Σέξτος Εμπειρικός (1, 154) που εξετάζει το ζήτημα, καταγράφει παραδείγματα γραμματικής ανωμαλίας, εφόσον ο πληθυντικός *Ἀθηναί* χρησιμοποιείται για να κατονομάσει μία και μοναδική πόλη, το ίδιο συμβαίνει και με τη λέξη *Πλαταιαί* ενώ οι λέξεις *Θήβαι* και *Μυκῆναι* έχουν και τους λιγότερο εύχρηστους τύπους στον ενικό αριθμό *Θήβη* και *Μυκῆνη* αντίστοιχα. Τέλος, κατατοπιστικότερο και εισαγωγικό για το θέμα της *διαμάχης*, της οποίας μάλλον το ενδιαφέρον έγκειται στο πνεύμα στο οποίο αυτή διεξήχθη, αποτελεί το άρθρο του Colson, *C.Q.* 13, 1 (1919) 24-36.

¹⁷⁴ Nauck (1963) 264- 271. Άποψη την οποία φαίνεται διστακτικά να υιοθετεί και ο Sandys (1964) 129.

και προϋποθέσεις για την εύρεση αναλογικών μορφών κλίσεως, καταρρίπτεται από τη μετέπειτα έρευνα, καθώς δεν την επιβεβαιώνει κανένα από τα διασωθέντα αποσπάσματα. Ο Nauck οδηγήθηκε σε αυτό το συμπέρασμα, εσφαλμένα βέβαια, όπως κατέδειξε αρχικά ο Steintal¹⁷⁵, στηριζόμενος στη μαρτυρία του Romanus-Charisius 149, 26ff. Barwick (= fr. 375 Slater), ο οποίος ωστόσο δεν αναφέρει τίποτα για σχετική πραγματεία, και πολύ περισσότερο στη μαρτυρία του Βάρρωνα *De lingua Latina* 10, 68 (= fr. 373 Slater)¹⁷⁶. Ειδικότερα σε ό τι αφορά τη δεύτερη μαρτυρία η χρήση του ρήματος *scripserunt* από τον Βάρρωνα δεν αποδεικνύει ύπαρξη βιβλίου, την οποία θα έπρεπε ουσιαστικά να λάβουμε ως a priori προϋπόθεση προκειμένου να κατανοήσουμε τον Nauck. Συνεπώς, ορθώς ο Slater στην έκδοσή του συμπεριλαμβάνει τα αποσπάσματα fr. 370- 375 στο έβδομο κεφάλαιο υπό τον μη αναγνωρισμένο οριστικώς τίτλο <Περὶ ἀναλογίας>.

Εξίσου αδύνατο να αποδειχτεί είναι η υπόθεση ότι ο Αριστοφάνης συνέγραψε αυτή τη μονογραφία με σκοπό την ανασκευή των επιχειρημάτων του στωικού φιλοσόφου Χρύσιππου του Σολέα¹⁷⁷, ο οποίος συνέγραψε τρία βιβλία με τίτλο «Περὶ τῆς κατὰ τὰς λέξεις ἀνωμαλίας»¹⁷⁸, καθώς ουδεμία διαμάχη υπήρξε μεταξύ του Αριστοφάνη και του Χρύσιππου¹⁷⁹. Ο τελευταίος, εστίασε στην

¹⁷⁵ Η άποψη αυτή αρχικά έχει απορριφθεί από τον Steintal (1891), τόμ. II 81 * και κατόπιν από τους περισσότερους, μεταξύ των οποίων και ο Pfeiffer (1972) 242. Βλ. για περαιτέρω ανάλυση Callanan (1987) 107 και Ax (2000) 122- 123.

¹⁷⁶ Το απόσπασμα έχει ως εξής: «*tertium genus est illud duplex quod dixi, in quo et res et voces similiter pro portione dicuntur, ut bonus malus, boni mali, de quorum analogia et Aristophanes et alii scripserunt*». Βλ. και Nauck (1963) 267 «*peculiari libro hoc de argument [scil. Aristophanem] commentatum fuisse indicat opinor Varro*». Όπως εξηγεί όμως ο Steintal, ο Βάρρων με το ρήμα *scripserunt* δεν εννοεί ότι ο Αριστοφάνης και άλλοι συνέγραψαν αυτόνομο βιβλίο για την αναλογία. Βλ. επίσης μια άλλη περίπτωση της χαλαρής χρήσης του *scribere* στον Βάρρωνα Callanan (1987) 98. Παρεμπιπτόντως ο Steintal (1891) τόμ. II 82, ανεδαφικά και απρόσεχτα όπως σημειώνει ο Callanan (1987) 109, σχολιάζοντας τα παραδείγματα *bonus malus, boni mali* που διασώζει ο Βάρρων για την αναλογία του Αριστοφάνη, προτείνει την εξήγηση ότι ο Αριστοφάνης «*θα υπέθεσε ότι τα δυο πιο γενικά ηθικά αντικείμενα έχουν και γλωσσικά την ίδια μορφή ενώ άμεσα παρατηρείται επίσης ότι με την ίδια αυτή μορφή είναι συνδεδεμένη η ίδια κλίση και η ίδια προφορά*».

¹⁷⁷ Τόσο σπουδαίος ήταν ο φιλόσοφος που ο Διογένης Λαέρτιος υπερθεματίζει 7, 183 «*Εἰ μὴ γὰρ ἦν Χρύσιππος, οὐκ ἂν ἦν Στοά*». Για περαιτέρω πληροφορίες βλ. Σούδα χ 568 «*Χρύσιππος, Ἀπολλωνίδου, Σολεὺς ἢ Ταρσεύς, φιλόσοφος, μαθητὴς Κλεάνθου, καθηγησάμενος τῆς Στωικῆς σχολῆς μετὰ Κλεάνθου...*», Διογένης Λαέρτιος «*Φιλοσόφων βίοι καὶ δογμάτων συναγωγή*» 7,5,179- 189 και Hornblower- Spawforth (επιμ.) (2003³) 329.

¹⁷⁸ Υπάρχει μια ασάφεια σχετικά με τον ακριβή τίτλο του συγγράμματος του Χρύσιππου, καθώς οι πηγές που μας τον διασώζουν είναι ο Βάρρων στο *De Lingua Latina*, 9, 1 (=SVF II 151) και ο Διογένης ο Λαέρτιος 7, 189 (=SVF II 14). Ο πρώτος αναφέρει τον τίτλο «*περὶ ἀνωμαλίας*» ενώ ο δεύτερος «*Περὶ τῆς κατὰ τὰς λέξεις ἀνωμαλίας πρὸς Δίωνα α'β'γ'δ'*».

¹⁷⁹ Dahlmann (1932) 54, Pfeiffer (1972) 242 και Ax (2000) 123. Ο Βουρβέρης (1975) 164-165 και ο Παπανικολάου (1992) 47, αντιθέτως, θεωρούν ότι ο Αριστοφάνης στρέφεται κατά του έργου του Χρύσιππου, ενώ ο Sandys (1964) 129 με ουδέτερη διάθεση κάνει λόγο για αντιπαραβολή με τη γραμματική ανωμαλία. Στα παραδομένα αποσπάσματα όμως δεν εξακριβώνεται τίποτα με σιγουριά. Και ο Callanan (1987) 122, στο τέλος της έρευνάς του καταλήγει ως εξής: «*πρέπει η συνηθισμένη*

ασυνέπεια της γλώσσας, καθώς υπάρχουν περιπτώσεις λέξεων που το άκουσμα και η μορφολογία τους δεν αντιστοιχούν ακριβώς με τα αντικείμενα στα οποία αναφέρονται. Παρατήρησε το γεγονός ότι όμοια πράγματα υποδηλώνονται από φθογγικά και μορφολογικά ανόμοιες λέξεις και ανόμοια πράγματα υποδηλώνονται με όμοιες λέξεις¹⁸⁰. Για παράδειγμα, δεν είναι λογικό αρσενικός τύπος να δηλώνει θηλυκή έννοια, ο πληθυντικός αριθμός ένα μόνο πράγμα ή ο ενικός αριθμός να αναπαριστά το σύνολο πολλών πραγμάτων¹⁸¹. Επίσης, υπογραμμίζει την ύπαρξη πολλών λέξεων που δηλώνουν στέρηση στις οποίες ωστόσο απουσιάζει το στερητικό α, ενώ πολλές που δεν δηλώνουν στέρηση διαθέτουν το στερητικό α¹⁸². Τέλος, ανωμαλίες εντοπίζει και στο γένος (π. χ. *παιδίον* κ.ά.). Ο Χρύσιππος συνεπώς ανανέωσε ουσιαστικά την παλαιότερη φιλοσοφική έριδα, όπως αυτή μας είναι γνωστή από τα συγγράμματα του Πλάτωνα (*Κρατύλος* κ.ά.) και του Αριστοτέλη, καθώς το ζήτημα αυτό εντάσσεται περισσότερο στον χώρο της φιλοσοφίας, διαδραματίζοντας σημαντικό ρόλο σε συζητήσεις σχετικές με την προέλευση της γλώσσας (φύσει/ θέσει)¹⁸³.

Ο Αριστοφάνης, όπως δείχνουν τα σωζόμενα αποσπάσματα, πουθενά δεν φαίνεται να ασχολείται με τέτοιου είδους ερωτήματα και εύστοχα ο Pfeiffer (1972: 242- 243) επισημαίνει ότι ο γραμματικός «δεν εισήλθε ποτέ εις την παλαιστρα όπου αγωνίζονταν οι φιλόσοφοι, περιορίστηκε σε αυτήν την περίπτωση, όπως και σε άλλες στον φιλολογικό χώρο της γραμματικής».

Η *αναλογία*¹⁸⁴ αποτελεί έναν βασικό μηχανισμό παραγωγής της γλώσσας, απαραίτητο για την εξέλιξή της και τη διαμόρφωση ομαλών γλωσσικών

άποψη να απορριφτεί ως αβάσιμη, η οποία κάνει τον Αριστοφάνη έναν "εκπρόσωπο της αναλογίας", ο οποίος ήταν επιστημονικά και με μεγάλη πολεμική ενάντια στην ανωμαλία και θεωρείται ότι πολέμησε τους εκπροσώπους της».

¹⁸⁰ Πληροφορία που διασώζει ο Βάρρων στο *De Lingua Latina*, 9,1. Βλ. επίσης Pfeiffer (1972) 242 και Βουρβέρης (1975) 173-174.

¹⁸¹ Σέξτος Εμπειρικός, *Πρός Μαθηματικούς*, 1, 154 και Διονύσιος Θραξ, *Τέχνη Γραμματική*, 31, 1-4 Uhlig «εἰσὶ δε τινες ἐνικοὶ χαρακτήρες καὶ κατὰ πολλῶν λεγόμενοι, οἷον δῆμος χορὸς ὄχλος· καὶ πληθυντικοὶ κατὰ ἐνικῶν τε καὶ δυϊκῶν, ἐνικῶν μὲν ὡς Ἀθηναὶ Θῆβαι, δυϊκῶν δὲ ὡς ἀμφότεροι».

¹⁸² SVF II 52, 2-12 «.....τοῦτο δὲ ἰστέον ὅτι ἐνίστε μὲν οὐ στερητικὰ ὀνόματα στέρησιν δηλοῖ, ὡς ἡ πενία τὴν στέρησιν τῶν χρημάτων καὶ ὁ τυφλὸς στέρησιν ὄψεως. ἐνίστε δὲ στερητικὰ ὀνόματα οὐ στέρησιν δηλοῖ· τὸ γὰρ ἀθάνατον, στερητικὸν ἔχον τὸ σχῆμα τῆς λέξεως, οὐ σημαίνει στέρησιν·.....».

¹⁸³ Pfeiffer (1972) 69 κ.ε., 89 κ.ε., 242 και Callanan (1987) 109.

¹⁸⁴ Το φαινόμενο αυτό (κατ' αναλογία σχηματισμός λέξης) μεταγενέστερα οι γραμματικοί το ονόμαζαν και *συνεκδρομή*. Βλ. ενδεικτικές περιπτώσεις στο EM 44, 17 «Τὸ δὲ ἀκάκητα, καὶ εὐρύοπα, εἰ μὲν εἶεν εὐθεΐα, γίνονται κατὰ συνεκδρομὴν τῶν αἰτιατικῶν προπαροξυτόνως καὶ ὁμοφώνως», EM 65, 51 «Ὡσπερ γὰρ τὸ δεῦρο, ὁμολογουμένως ὄν ἐπίρρημα, ἐχόμενον δὲ προστακτικῆς ἐννοίας, κατὰ συνεκδρομὴν ἀριθμὸν ἀνεδέξατο, ὡς ἐν τῷ, Δεῦτε φίλοι, τὸν ξεῖνον ἐρώμεθα, οὕτως τὸ ἄγε, ἐπίρρημα ὄν, κατὰ συνεκδρομὴν τοῦ ῥήματος ἔσχε πληθυντικῶς τὸ ἄγετε», EM 256, 33 και 36 «Οὕτω Φίλων· ὁ δὲ Ἡρωδιανὸς λέγει μὲν καὶ τοῦτο, ὅτι συνεξέδραμε τὸ ἄριστος ἀριστερός, καὶ τὸ δεξιὸς δεξιτερός· ταῦτο

συστημάτων. Ο όρος αυτός καταδεικνύει ότι μερικά στοιχεία της γλώσσας, τα οποία βρίσκονται σε κάποια σχέση ομοιότητας ή αντίθεσης προς άλλα, μεταβάλλονται κατόπιν επιρροής από αυτά. Η γλώσσα λοιπόν βασίζεται σε ορισμένους σταθερούς κανόνες, οι οποίοι όμως πολλές φορές διασπώνται από ανώμαλους γλωσσικούς τύπους¹⁸⁵. Ο Αριστοφάνης, ξεκινώντας από τη βεβαιότητα της ύπαρξης μιας αναλογικής σχέσης ανάμεσα στον τρόπο σχηματισμού των λέξεων και στη σημασία της διαδικασίας της παραγωγής τους, προσπάθησε να καταλάβει και τις περιπτώσεις γραμματικής *άνωμαλίας*¹⁸⁶. Παρατηρεί ότι «ὡσπερ χηνιδεῖς λέγονται.... καὶ περδικιδεῖς καὶ κορωνιδεῖς καὶ ἰερακιδεῖς καὶ περιστεριδεῖς οἱ.... περδίκων καὶ τῶν ἐξῆς γόννοι, οὕτω καὶ .... χελιδονιδεῖς οἱ τῶν χελιδόνων» (fr. 212- 219 Slater), «καὶ ἀνεψιαδοῦς ὡσπερ ἀδελφιδοῦς, ὁ τοῦ ἀνεψιοῦ υἱός» (fr. 259- 262 Slater/ fr. 10 Nauck, σελ 143), καθώς και «μήτρως μὲν εἴρηται καθ' ὁμοιότητα τοῦ πάτρως· ὡς γὰρ παρ' Ἡροδότῳ πάτρως ὁ ἀπὸ πατρικοῦ ἀδελφοῦ θεῖος, οὕτω νῦν ὁ ἀπὸ μητρικοῦ μήτρως..» (fr. 9 Nauck, σελ 137). Στις περιπτώσεις αυτές υπάρχει συσχετισμός της σημασίας με τον τρόπο παραγωγής των λέξεων και ο Αριστοφάνης τοποθετεί αυτή την αντιστοιχία σε ένα κανονιστικό πλαίσιο¹⁸⁷. Από την άλλη, η ελπίδα της ύπαρξης αυτής της αντιστοιχίας φαίνεται από το γεγονός ότι ο Αριστοφάνης τη χρησιμοποιεί ως επιχείρημα προκειμένου να αποδείξει την άποψη ότι ο πατέρας του παππού λέγεται *ἐπίπαπος* και όχι *πρόπαπος* (fr. 220- 223 Slater, σχόλιο b), καθώς, σύμφωνα με τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης 971,23 «τήθη μὲν ἢ τῆς μητρὸς καὶ τοῦ πατρὸς μήτηρ, ἐπιτήθη δὲ ἢ ὑπὲρ αὐτήν, καθ' ὁμοιότητα τοῦ πάππου».

Σύμφωνα με τον Callanan, ο Αριστοφάνης είναι ανοιχτός σε περιπτώσεις γραμματικής ανωμαλίας, με αποτέλεσμα να «μην είναι ένας ἄναλογικός με την ακριβή έννοια του όρου, όπως εδώ και πάνω από έναν αιώνα του καταλογίζουν». Δεν έχει αντίρρηση για τις εξαιρέσεις του κανόνα και αυτό αποδεικνύεται από το πώς αντιμετωπίζει τις διάφορες περιπτώσεις. Για παράδειγμα, η λέξη *λάτρεις* προέρχεται ετυμολογικά από το ουσιαστικό *τὸ λάτρον* που σημαίνει μισθός, συνεπώς θα έπρεπε

γὰρ συνεκδρομὴ καὶ οὐ πλεινασμός, ὡσπερ καὶ παρὰ τὸ πρόβατον γίνεται προβάτιον· οἶδος οἰότερον, ὡς λέγει Σώφρων. Τοῦτο γὰρ οὐ λέγεται πλεινασμός, ἀλλὰ συνεκδρομὴ τοῦ προβάτεον.» Και από το *Etym. Gud.* 92, 5 «ἀλλ' ἕτερος κανὼν ἐστὶν ὁ ποιῶν αὐτὸ ἐπίρρημα· ὡσπερ γὰρ τὸ δεῦρο, ὁμολογουμένως ὄν ἐπίρρημα, ἐχόμενον δὲ προστα<κ>τικῆς ἐννοίας, κατὰ συνεκδρομὴν ἀριθμὸν ἀνεδέξατο, ὡς ἐν τῷ <θ 133> “δεῦτε, [ὦ] φίλοι, τὸν ζεῖνον ἐρώμεθα”, οὕτως τὸ ἄγε, ἐπίρρημα ὄν, κατὰ συνεκδρομὴν τοῦ ῥήματος ἔσχε παρακείμενον τὸ ἄγετε».

¹⁸⁵ Βουρβέρης (1975) 173- 174.

¹⁸⁶ Callanan (1987) 110- 111. Περιπτώσεις γραμματικής ανωμαλίας αναφέρει ο Σέξτος Εμπειρικός στο 1, 217 και ο Βάρρων στο 8, 30, σελ. 138, 17 .

¹⁸⁷ Callanan (1987) 111.

να δηλώνει τον μισθωτό εργάτη, παρόλα αυτά όμως χρησιμοποιείται για να δηλώσει τον δούλο¹⁸⁸. Όπως είναι φανερό, υπάρχει αναντιστοιχία ανάμεσα στην ετυμολογία των λέξεων και στη σημασία τους. Το ίδιο ισχύει και με τη λέξη *θήσσα*, η οποία προέρχεται από το αρσενικό ουσιαστικό *ὁ θής*¹⁸⁹, που σημαίνει τον χωρικό, τον εργάτη ή τον δουλοπάροικο (fr. 39 Nauck, σελ. 195 και Ησύχιος 1715 «δοῦλος, μισθωτός, παράσιτος, ἢ ὁ τὴν μερητικὴν (?) ἐργαζόμενος παρὰ Ἀθηναίοις»). Ωστόσο απροσδόκητα *θήσσα* δηλώνει το αντίθετο της *ἐπικλήρου* (κληρονόμος περιουσίας): «*θήσσα παρ' αὐτῶ καινότερον ἄλλο τι δηλοῖ. θήσσα γάρ, φησὶν, ἦν πατήρ καταλέλοιπε πένης ὦν. αὕτη δέ, φησὶν (Ἀριστοφάνης), ἐπὶ τὸν πλησίον τοῦ γένους πορεύεται κατὰ νόμον ἀναγκάζοντα τοῦτο καὶ ὁ μὴ αἰρούμενος γῆμαι πέντε μῶς ἀποτίνει, ὡς ἔταξε Σόλων. ἐν δὲ τοῖς ἐπικαινοθεῖσι νόμοις μετέδοξε τοῦτο ὡς μικρὸν καὶ ἐγένοντο δέκα μναῖ*» (fr. 278 Slater)¹⁹⁰.

Αναντιστοιχία μπορεί επίσης να υπάρχει μεταξύ της μορφολογικής δήλωσης των λέξεων και της σημασίας που αυτές κατέληξαν να δηλώνουν. Ο Αριστοφάνης για παράδειγμα παρατηρεί ότι τα ουσιαστικά *παράνυμφος* και *βόαζ*, εξαιτίας της ετυμολογίας τους θα έπρεπε μορφολογικά να δηλώνονται με διαφορετικό τρόπο. Είναι γνωστό ότι το ουσιαστικό *ὁ βόαζ*, και συνηρημένο *βῶζ*, είναι *εἶδος ἰχθύος* (EM 218, 25), συγκεκριμένα ένα ιερό ψάρι με μεγάλα μάτια του θεού Ερμή. Συνεπώς, σύμφωνα με τον Αριστοφάνη, θα ήταν ετυμολογικά ορθότερο να δηλώνεται ως *ὁ βόωψ*, από το *βούς* και ἡ *ὠψ*- *ὠπός*.¹⁹¹ Ο γλωσσικός αυτός τύπος συνάδει

¹⁸⁸ Οι κώδικες M L παραδίδουν «*λάτρις ὁ ἐπιμίσιος. Τὸν γὰρ μισθὸν λάτρον ἔλεγον. Νῶν δὲ καὶ ὁ δοῦλος*». Και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης στο 1246, 9 «*ὡς δὲ καὶ λάτρον ὁ ῥήθεις μισθὸς ἐλέγετο δηλοῦσιν οἱ παλαιοί. ὅθεν καὶ λάτρις ὡς ἐν τοῖς τοῦ γραμματικοῦ Ἀριστοφάνους κείται, ὁ ἐπιμίσιος. ἀλλ' ὅμως, φησὶν, ἐπὶ δούλων τέτακται*» (fr. 321 Slater).

¹⁸⁹ Ηρωδιανός, *Περὶ καθολικῆς προσωδίας*, 1,250, 28.

¹⁹⁰ Η λέξη *καινότερον* που χρησιμοποιεῖ ο Ευστάθιος πρέπει να είναι δική του προσθήκη, αφού πιθανότατα πρώτος αυτός συνέδεσε τη λέξη *θήσσα* με το *θήτες*, συμπέρασμα που συνάγει ο Callanan (1987) 112, υποσ. 36. Σημειωτέον ότι *καινότεραι λέξεις* ήταν αυτές οι οποίες ήταν άγνωστες στους *παλαιούς*, στους συγγραφείς προ της Αλεξανδρινῆς περιόδου, λέξεις δηλαδή με νεώτερη χρονικά σημασία- που πρωτοεμφανίστηκαν κατά την ελληνιστική περίοδο. Βλ. Pfeiffer (1972) 237- 238 και Ελ Αμπαντί (1998) 128- 129. Αντίρρηση σε αυτή την άποψη έχουν οι Callanan (1987) 75- 82 και Ax (2000) 124. Συνεπώς, η χρήση της λέξης *θήσσα* με τη σημασία που λέει ο Αριστοφάνης υπήρχε ήδη πριν την ελληνιστική εποχή, όπως συμπεραίνουμε από τον κώδικα του Αθω, ο οποίος περιέχει μόνο αυτή τη σημασία, της ἀκλήρου δηλαδή γυναικός. Βλ. και Φώτιος 92,4. Ενώ, άλλες πηγές όπως ο Ησύχιος 548, το EM 451. 55, η Σούδα θ 359, ο Ηρωδιανός 1, 424. 3 κ.ά. παραδίδουν και τη σημασία *ἢ ἐπὶ μισθῶ δουλεύουσα*, κρατώντας όμως τη σημασία της ἀκλήρου. Στο EM 451. 55 διαβάζουμε χαρακτηριστικά «*Θήτα: Ἐπὶ κλην, οὐκ ἔχουσα φερνήν, πενιχρὰ καταλειφθεῖσα ὑπὸ τοῦ πατρὸς, καὶ ὑπὸ τῶν ἀγχιστέων προικιζομένη κατὰ νόμον. Ἐκ τοῦ θῆς θητός, τὸ θηλυκόν, θήσσα, ἢ μισθωτός καὶ πενιχρὰ*».

¹⁹¹ fr. 409 Slater «*Ἀριστοφάνης δ' ὁ Βυζάντιος κακῶς φησιν ἡμᾶς λέγειν τὸν ἰχθὺν βῶκα δέον βόωπα, ἐπεὶ μικρὸς ὑπάρχων μεγάλους ὄπας ἔχει· εἴη ἂν οὖν ὁ βόωψ βοὸς ὀφθαλμοὺς ἔχων*». Στο EM 218, 34 διαβάζουμε ότι ο Αριστοτέλης συνδέει τη λέξη *βῶζ* με τον δυνατὸ ἦχο που το συγκεκριμένο ψάρι βγάζει «*Ἀριστοτέλης δὲ, ὅτι φωνὴν προῖεται, καὶ οὕτως ὀνόμασαι*». Ωστόσο, επειδὴ δεν υπάρχουν

περισσότερο με την εξωτερική εικόνα του ψαριού. Σχετικά με το *παράνυμφος*, ορθότερο θα ήταν αυτός που συνοδεύει τον νυμφίο να λέγεται *παρानυμφίος*¹⁹². Ο Callanan¹⁹³ στις δυο αυτές περιπτώσεις, όπως και σε πολλές άλλες, δεν θεωρεί απαραίτητο να προσάψουμε στον Αριστοφάνη μια εσκεμμένη αναλογιστική συμπεριφορά.

Όσον αφορά στον τομέα της κλίσης, ο Αριστοφάνης είναι απίθανο να γνώριζε τους κανόνες- στους οποίους ανήκε μια λέξη και βάσει τον κανόνα στον οποίο ανήκε προκύπτει ο τρόπος κλίσης ή η ορθογραφία, ο τονισμός και όλα τα σχετικά¹⁹⁴, αλλά εφαρμόζε τη χρήση της διμελούς/ τετραμελούς αναλογίας της κλίσης. Τετραμελής αναλογία έχουμε όταν παρατίθενται κάθε φορά δύο μορφές των δύο τυπικά όμοιων λέξεων (το κύριο σχήμα και ένα σχήμα κλίσης) ενώ τα τρία από αυτά τα σχήματα θεωρούνται γνωστά, συνεπώς αυτό που καθορίζει το συμπέρασμα να είναι το τέταρτο σχήμα. Σύνηθες παράδειγμα είναι αυτό που παραθέτει ο Erbse¹⁹⁵ *ἔκειρε: κείρων = ἔπειρε: πείρων*. Στα Σχόλ. Α και ΑΤ στο Ω 8 α (Ηρωδ.) ο Αρίσταρχος για να βρει τη μετοχή ενεστώτα του ρήματος *πείρω* (= διατρυπώ), η οποία μπορεί να σχηματιστεί είτε *πείρων* είτε *πειρῶν*, αναζητά κάποιο όμοιο ρήμα, όπως το *κείρω* (=ξυρίζω) και σχηματίζει έτσι μια τετραμελής αναλογία. Το σχήμα συνεπώς έχει ως εξής: *κείρω: κείρων= πείρω: Χ*. Ωστόσο, ο τύπος Χ εύκολα μπορεί να βρεθεί εφαρμόζοντας τη μαθηματική αναλογική διαδικασία με αποτέλεσμα *Ἀρίσταρχος βαρύνων ἀναγινώσκει*,

---

επιστημονικές αποδείξεις που να το επιβεβαιώνουν, ο Αριστοφάνης απορρίπτοντας την προφανή ετυμολογία αυτοσχεδίασε μια άλλη, όπως αναφέρει ο Slater. Ο τελευταίος στα σχόλια του συγκεκριμένου αποσπάσματος απορρίπτει την υπόθεση ο Αριστοφάνης να μπέρδεψε τη λέξη με το *ὄϊωψ-ωπος*, που σημαίνει το μικρό ψάρι, καθώς τα ιερά ψάρια με τα μεγάλα μάτια ήταν πολύ συνηθισμένα. Τέλος, και ο Ηρωδιανός (EM 218, 29) προτείνει την ονομασία *βόαζ*, όπως και ο Φερεκράτης (EM 218, 33).

¹⁹² fr. 280- 284 Slater «...ὀρθότερον γὰρ ἐστὶ παρानυμφίον καλεῖσθαι τὸν συναπάγοντα τῷ νυμφίῳ τὴν νύμφην ἢ πεζῆ ἢ ἐφ' ὁμάξης ὡς παρὰ Ἀθηναίους, ὑφ' ὧν καὶ πάροχος καλεῖται διὰ τὸ μόνος αὐτὸς συναναβαίνειν καὶ ὀχομένῳ τῷ νυμφίῳ παροχεῖσθαι...». Ο Nauck F XI, σελ. 146, υποπτεύεται ότι ο συγκεκριμένος τύπος αποτελεί επινόηση του Αριστοφάνη και επαινείται γι' αυτό από τον Slater στα σχόλια του συγκεκριμένου αποσπάσματος.

¹⁹³ Σε πολλά σημεία είναι φανερή η άποψη του ερευνητή για τη μετριοπαθή θέση του Αριστοφάνη στο θέμα της αναλογίας, βλ. Callanan (1987) 40, 47, 59, 61, 63, 69, 103-106, 109, 112, 122. Συγκεκριμένα στη σελ. 106 αναφέρει «Εάν ... θέλει ο Αριστοφάνης πραγματικά να διορθώσει τη χρήση της γλώσσας της δικής του εποχής, δεν γίνεται αυτό για αναλογιστικούς ή γενικά γλωσσο- θεωρητικούς λόγους, αλλά προφανώς μόνο εξαιτίας των κλασσικών αυθεντιών ... Πουθενά αλλού δεν βρίσκουμε στον Αριστοφάνη προσπάθειες, να μεταρρυθμίσει ή να πειθαρχήσει τη γλώσσα της εποχής του, είτε είναι σύμφωνα με αττικιστικές ιδέες, είτε είναι σύμφωνα με αναλογιστικούς ή γλωσσο- θεωρητικούς κανόνες. Παντού περιγράφει και συστηματοποιεί, πουθενά δεν προδιαγράφει» και στη σελ. 26 γράφει «Τίποτα δεν δείχνει ότι ο Αριστοφάνης ήθελε να επιβάλλει κανόνες στη γλώσσα...».

¹⁹⁴ Αντίθετη άποψη έχει ο Fehling, ο οποίος πιστεύει ότι και ο Αριστοφάνης, μετέπειτα και ο Αρίσταρχος, γνώριζαν τους κανόνες, ωστόσο η σύγχρονη έρευνα δεν αποδέχεται κάτι τέτοιο. Πειστικά ο Callanan (1987) 113- 115, αναλύει διεξοδικά και ανασκευάζει τα επιχειρήματα του ερευνητή.

¹⁹⁵ Erbse, *Glotta* 58 3/ 4 H. (1980) 237 και Schironi (2007) 322.

ήτοι *πείρων*. Όσον αφορά στον Αριστοφάνη απόδειξη διμελούς/ τετραμελούς αναλογίας αποτελεί το Σχόλ. Α στο Ο 606 b (Ηρωδ.) (Erbse) «*τάρφεςιν ὡς βέλεσιν οἱ πλείους· καὶ ἡμεῖς συγκατατιθέμεθα· οὐ γὰρ ἔστιν ἐπιθετικόν, ὡς ἀξιοῖ Τυραννίων* (fr. 36 P.). *ὁ μὲντοι Αἰριστοφάνης ἐκεῖνό φησιν, ὅτι ἐὰν μὲν τοῖς δάσεσιν, ὡς βέλεσι, τάρφεςι, ἐὰν δὲ τὸ ἐπιθετικόν, ταρφέσιν ὡς ὄξέσιν*» (M 56) (= fr. 34 Nauck, σελ. 225/ Slater σελ. 187). Από τη μια πλευρά έχουμε τις λέξεις *δάσεσιν*, *βέλεσι*, *τάρφεςι* και από την άλλη *ταρφέσιν* και *ὄξέσιν*. Το πρόβλημα είναι ότι οι λέξεις εδώ δεν βρίσκονται σε ονομαστική πτώση¹⁹⁶, όπως και η φράση *τὸ ἐπιθετικόν* εικάζεται ότι είναι προσθήκη του Ηρωδιανού, αφού ο Αριστοφάνης δεν ξεχώριζε σαν δύο διαφορετικά μέρη του λόγου το ουσιαστικό και το επίθετο (ούτε χρησιμοποιούσε κάποια ορολογία)¹⁹⁷. Συνεπώς, η υπόθεση ότι η αριστοφανική διατύπωση θα είχε ως εξής *ἐὰν δὲ δασέσιν* (αντί για τη φράση *τὸ ἐπιθετικόν*) είναι πιθανή. Επίσης, αβάσιμη δεν είναι και η πιθανότητα, η οποία ούτε να επιβεβαιωθεί μπορεί αλλά ούτε και να αποκλειστεί, ότι η αριστοφανική αναλογία θα είχε ως εξής: *δάσος: βέλος: τάρφος = δάσεσι: βέλεσι: τάρφεςι* και *δασύς: ὄξυς: ταρφύς = δασέσι: ὄξέσι: ταρφέσι*. Ο Callanan (1987: 118) ερμηνεύοντας το σχόλιο αυτό διαβλέπει ότι η πραγματική αναλογία βρίσκεται μεταξύ των περιπτώσεων *τάρφος* και *βέλος* ή των *ταρφύς* και *ὄξυς*, ή για την ακρίβεια *βέλεσι*, *τάρφεςι* ή *ταρφέσι*, *ὄξέσι*. Εάν αυτό ισχύει, όπως υποστηρίζει, τότε η λέξη *δάσος* (και η λέξη *δασύς* αντίστοιχα) θα χρησίμευε αποκλειστικά για να ξεχωρίσει το ουσιαστικό από το επίθετο¹⁹⁸.

Ωστόσο, στο απόσπασμα 9,12 από το *De lingua latina* του Βάρρωνα (= fr. 374 Slater) διαβάζουμε ότι ο Αριστοφάνης σε έναν αρκετά αξιολημειώτο αριθμό περιπτώσεων (*in quibusdam*) με πλήρη επίγνωση εφαρμόζει την αναλογία σε βάρος της χρήσης της γλώσσας, και σύμφωνα με τον Βάρωνα, δεν πρέπει να επικριθεί γι’

¹⁹⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι ως πέμπτη προϋπόθεση για την εφαρμογή της αναλογικής διαδικασίας ο Αριστοφάνης (fr. 375 Slater) θεωρεί τον τονισμό των λέξεων που είναι προς σύγκριση, εφόσον ο σωστός καθορισμός του τονισμού είναι υποχρεωτική προϋπόθεση για τη γνώση της σωστής κλίσης. Το Σχόλ. Α στο Ο 606 b (Ηρωδ.) αποτελεί σαφές παράδειγμα, όπου η γνώση της θέσης του τόνου και ο τρόπος του τονισμού στην ονομαστική ενικού δεν μας είναι γνωστά με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται η κατανόηση της αναλογικής μεθόδου που θα περιγραφεί. Για το θέμα του τονισμού στον Αριστοφάνη βλ. Callanan (1987) 26-31.

¹⁹⁷ Callanan (1987) 33, 118.

¹⁹⁸ Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι ο Αριστοφάνης, όπως φαίνεται από πολλά αποσπάσματα, επισημαίνει αναλογίες μεταξύ εκφράσεων και αντικειμένων, οι οποίες ωστόσο δεν νοούνται όπως αυτές που ορίζει η τυπική γραμματική. Είναι ουσιαστικά συγκρίσεις που ξεκινούν συνήθως με τις εκφράσεις: *ὡς, ὡσπερ, οὕτως* ή *ὁμοίως*. Για παράδειγμα βλ. fr. 67- 69, fr. 86, fr. 259- 260 Slater και fr. 237, fr. 259-262 Slater. Στην πρώτη κατηγορία παρουσιάζεται η σχέση του θηλυκού προς το αρσενικό και στη δεύτερη το αντίστροφο. Για εκτενή ανάλυση Callanan (1987) 119- 120. Επίσης, πρβλ. Σχόλ. Τ στο Ε 555 (Ηρωδ.) και Rengakos (1993) 89-90.

αυτό¹⁹⁹. Δεν ακολουθεί λοιπόν τη χρήση της γλώσσας (*consuetudo*) αλλά φαίνεται ότι επιδιώκει να την καλυτερεύσει χρησιμοποιώντας αναλογιστικούς τρόπους.

Γενικότερα από τα πέντε συνολικά αποσπάσματα που εντάσσει ο Slater στο κεφάλαιο της αναλογίας, τα τρία ουσιαστικά (fr. 373- 375 Slater) μπορούν με σχετική ασφάλεια να ενταχθούν στο θέμα αυτό, φανερώνοντας τη σχέση του Αριστοφάνη με τον συγκεκριμένο γλωσσικό κανόνα. Συγκεκριμένα πληροφορούμαστε από τον Romanus- Charisius 149, 26ff. Barwick (= fr. 375 Slater/ σελ. 269-270 Nauck)²⁰⁰, ότι ο Αριστοφάνης διατύπωσε τα κριτήρια σύμφωνα με τα οποία θα μπορούσε η αναλογία να εφαρμοστεί.²⁰¹ Τα κριτήρια έχουν ως εξής: 1. *Γένος* 2. *Πτώση* 3. *Τελευταία* 4. *Αριθμός συλλαβών* και 5. *Προσωδία*. Σε αυτά αργότερα ο Αρίσταρχος πρόσθεσε και το *σχῆμα*. Επιπλέον, στο fr. 373 Slater αναφέρεται ότι ο Αριστοφάνης και άλλοι συγγραφείς έγραψαν τέλειες αναλογίες όπως π.χ. *bonus : malus = boni : mali* και στο fr. 374 Slater ο Βάρρων ισχυρίζεται μια συνειδητή εφαρμογή της αναλογίας από τον Αριστοφάνη. Το απόσπασμα αυτό έρχεται σε αντίθεση με την προαναφερθείσα άποψη του Callanan περί μη κανονιστικής παρέμβασης του Αριστοφάνη στη χρήση της γλώσσας της εποχής του. Ωστόσο, είναι εύλογη η απορία, την οποία εύγλωττα διατυπώνει ο Ax, πως είναι δυνατόν ένας θεωρητικός της αναλογίας, που δημιούργησε έναν κατάλογο με τις προϋποθέσεις ομοιότητας ώστε να εξασφαλίζεται η αναλογία και να υπάρχει ένας σωστός τρόπος κλίσης, να μην έχει εφαρμόσει την

¹⁹⁹Το απόσπασμα έχει ως εξής «...*artifices egregii non reprehendundi, quod consuetudinem... superiorum non sunt secuti, Aristophanes improbandus, qui potius in quibusdam veritatem (veteritatem cod.) quam consuetudinem secutus?*». Είναι γεγονός ότι στο χωρίο αυτό δεν έχει δοθεί η κατάλληλη προσοχή. Για αναλυτικό σχολιασμό κριτικού υπομνήματος βλ. Ax (2000) 188 κ.ε. και κυρίως υποσ. 8.

²⁰⁰ Το απόσπασμα έχει ως εξής «*Huic (sc. analogiae) Aristophanes quinque rationes dedit vel ut alii putant, sex: primo, ut eiusdem sint generis de quibus quaeritur, dein casus, tum exitus, quarto numeri syllabarum, item soni. Sextum Aristarchus, discipulus eius, illud addidit ne umquam simplicia compositis aptemus*».

²⁰¹ Μετά τον ορισμό του Αριστοφάνη, πληρέστερος και σαφέστερος είναι ο ορισμός που δόθηκε από τον Ηρωδιανό στο *Περί κλίσεως όνομάτων* 3, 2, 634 «*τὸ ὅμοιον ἐν τοῖς ὀνόμασιν ἢ γένηι ἢ εἶδει ἢ σχήματι ἢ ἀριθμῷ ἢ τόνῳ ἢ πτώσει, ἢ καταλήξει ἐν παρατελεύτῳ συλλαβῇ· ἐν χρόνῳ, ἐν ποσότητι συλλαβῆς, πολλάκις δὲ καὶ ἐν ἐπιπλοκῇ συμφώνου· εἰ δὲ παρὰ ταῦτά τι γένοιτο, ἀνόμοιος ἢ κλίσεως γίνεται*». Κατόπιν ο Ηρωδιανός προβαίνει σε παράθεση πρακτικής εφαρμογής του ορισμού. Για παράδειγμα, οι λέξεις *ὁ τοξότης* και *ἡ φιλότης* διαφέρουν ως προς το φύλο. Οι λέξεις *Ὀλυμπιονίκης* και *Πολυνίκης* διαφέρουν ως προς το *εἶδος*, καθώς το πρώτο είναι *προσηγορικόν* ενώ το δεύτερο *κύριον*. *Ἰππότης* και *Σωκράτης* παρουσιάζουν διαφορετικό *σχῆμα*, το πρώτο είναι απλή λέξη ενώ το δεύτερο σύνθετη. Διαφορετικά ως προς τον αριθμό είναι τα *ἰχθύς*, *ἰχθύος* και *ἰχθύς*, *ἰχθύων*. *Ἦρω*ς και *εὐρῶ*ς διαφοροποιούνται ως προς τον τονισμό, το πρώτο είναι *βαρύτονον* και το δεύτερο *ὀξύτονον*. *Τοξότης* και *ἐλάτης* βρίσκονται σε διαφορετικές πτώσεις. *Καλός* και *βραδύς* δεν έχουν ίδια κατάληξη. *Πέρσης* (*Πέρσου*) και *Λάχης* (*Λάχτος*) έχουν διαφορετικό μήκος παραλήγουσας. Έπειτα, «*χρόνῳ δὲ οἶον Ἀρκὰς ἰμάς, τὸ πρῶτον γὰρ συνεσταλμένον διὰ τοῦ «δος» κλίνεται Ἀρκάδος, τὸ δεύτερον δὲ διὰ τοῦ «ντ» ἰμάντος*». *Λυσίας* και *Βίας* έχουν διαφορετικό αριθμό συλλαβών (*Λυσίου*: *Βιάντος*). Τέλος, η φράση «*ἐπιπλοκῇ συμφώνου*» εξηγείται με το παράδειγμα των λέξεων *ὁ σωλῆν- ἦνος* και *ὁ ὑμῆν- ἔνος*, στο οποίο παρατηρούμε την τάση του συμφώνου «μ» να επηρεάζει το ακόλουθο φωνήεν τρέποντας το «η» σε «ε». βλ. Colson, C.Q. 13, 1 (1919) 28-29.

γνώση του σε γλωσσικές περιπτώσεις. Σαφείς αποδείξεις για αυτό δεν υφίστανται και το Σχόλ. Α στο Ο 606 b (Ηρωδ.)- που προτάσσει ως επιχείρημα ο Callanan- καταδεικνύει απλώς την εφαρμογή της αναλογίας για τη διόρθωση του ομηρικού κειμένου ειδικά και όχι γενικά της καθομιλουμένης²⁰².

---

²⁰² Ax (2000) 126- 127.

ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ «Πρὸς τοὺς Καλλιμάχου Πίνακας».

Ἡ φιλολογικὴ αὐτὴ ἐργασία τοῦ Ἀριστοφάνη ἀφορᾶ στο πιο σημαντικὸ πεζὸ σωζόμενο ἔργο τοῦ Καλλιμάχου, προγενέστερης ἐξέχουσας φυσιογνωμίας στὴν πνευματικὴ ἱστορία τῆς Βιβλιοθήκης. Ὁ τελευταῖος ἐξῆσε το μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του στὴν πτολεμαϊκὴ Ἀλεξάνδρεια κυρίως ἐπὶ βασιλείας τοῦ Πτολεμαίου Β' τοῦ Φιλάδελφου, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε καὶ πάτρωνας τοῦ λόγιου ποιητῆ. Δὲν ὑπάρχουν μαρτυρίες ὅτι ἀποτελέσασε διευθυντικὸ στέλεχος στὴ Βιβλιοθήκη²⁰³, ἀλλὰ ὁποσοδήποτε κατεῖχε μιὰ πολὺ υπεύθυνη θέση, ἀφοῦ ὑπῆρξε ἀρμόδιος γιὰ τὴν καταλογράφησή της, δημιουργώντας το πιο χρηστικὸ ἐργαλεῖο ἀναζήτησης. Πρότυπο γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ δὲν ὑπῆρχε. Ὡς φιλολογικὸς ἄθλος²⁰⁴ χαρακτηρίζεται τὸ χαλκέντερό αὐτὸ ἔργο τοῦ ποῦ τιτλοφορεῖται «Πίναξ τῶν ἐν πάσῃ παιδείᾳ διαλαμψάντων καὶ ὧν συνέγραψαν ἐν βιβλίοις κ' καὶ ρ'»²⁰⁵ σὲ 120 βιβλία ποῦ καθιέρωσαν τὴ φήμη τοῦ ὡς γραμματικοῦ. Ἐνας βιβλιογραφικὸς καὶ γραμματολογικὸς ὁδηγὸς με βιογραφικὰ στοιχεῖα τῶν κλασικῶν συγγραφέων τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος²⁰⁶. Ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα ἀποσπάσματα

²⁰³ Fraser (1972) τόμ. Ι, 330 καὶ τόμ. ΙΙ α σὴμ. 15, 107 καὶ 189. Ὑπάρχει μιὰ μαρτυρία ἡ ὁποία ὁμως δὲν διασταυρώνεται ἀπὸ ἀλλοῦ καὶ δὲν πείθει γιὰ τὴ γνησιότητά της ὅτι ὁ Καλλιμάχος εἶχε ἀναλάβει τὸ ἀξίωμα τοῦ αὐλικοῦ βιβλιοθηκάρου. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὸν Τζέτζη καὶ ἔχει ὡς ἐξῆς «ὡς ὁ Καλλιμάχος νεανίσκος ὧν τῆς ἀλλῆς ἱστορεῖ...» καὶ στὴν παράλληλη λατινικὴ στήλη «*Callimachus aulicus regius bibliothecarius*...». βλ. CGF σελ. 31 Mb, §29 καὶ Koster (1975) 32. Ὁ Macleod (2000) 5, βλ. καὶ σὴμ. 20, προτείνει τὴν ἀποψη ὅτι ὁ Καλλιμάχος ὑπῆρξε βοηθὸς καὶ ὄχι διάδοχος τοῦ πρώτου διευθυντῆ τῆς Βιβλιοθήκης Ζηνοδότου. Ἐπιστημονικὴ πραγμάτευση τοῦ θέματος γίνεται ἀπὸ τοὺς Parsons (1967) 141 κ.ε. ποῦ παρουσιάζει συνοπτικὰ ὅλες τὶς προγενέστερες ἀπόψεις καὶ Blum (1991) 124 κ.ε.

²⁰⁴ Ξανθάκη-Καραμάνου (2011) 105.

²⁰⁵ Ὀλόκληρος ὁ τίτλος τῶν Πινάκων διασώζεται στο σχετικὸ γιὰ τὸν Καλλιμάχο ἀρθρο τῆς Σούδας κ 227 Adler. Ἐπίσης γιὰ τὴ σύνταξη τῶν Πινάκων ἀπὸ τὸν Καλλιμάχο πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὸν Τζέτζη «ὧν βιβλίων τοὺς πίνακας Καλλιμάχος ἀπεγράψατο», βλ. Koster (1975) τόμ. Ι, 22. Σήμερα ἀπὸ ὀλόκληρο τὸ ἔργο ἔχουμε στὴ διάθεσή μας μόνον 25 ἀποσπάσματα (fr. 429- 453 Pfeiffer), ἐκ τῶν ὁποῖων τὰ περισσότερα εἶναι πλάγιες ἀναφορές καὶ ὄχι γνήσια παραθέματα ἀρχαίων συγγραφέων. Ἐπίσης δὲν εἶναι βέβαιο εἴαν οἱ Πίνακες ἐκδόθηκαν ἢ εἴαν ἐστὼ ὀλοκληρώθηκαν ποτὲ ἀπὸ τὸν Καλλιμάχο. Τὸ σημαντικὸ εἶναι ὅτι οἱ Πίνακες δὲν ἀποτελοῦσαν ἓνα γενικὸ εὐρετήριο ποῦ περιελάμβανε ὅλα τὰ βιβλία τῆς Βιβλιοθήκης ἀλλὰ μόνον κάποια ἐπιλεκτικὰ, ἐκείνων τῶν διαπρεπέστερων συγγραφέων ποῦ ἀντιπροσώπευαν κάθε γνωστικὸ τομέα, καὶ ἦταν ἀπαραίτητο βοήθημα σὲ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ἦταν ἐξαιρετικὰ ἐξοικειωμένοι με τὴ Βιβλιοθήκη. Βλ. Ἐλ Ἀμπάντι (1998) 131 καὶ Κάνφορα (2000⁷) 54. Βλ. ἐπίσης καὶ El- Abbadi (1988) 23 καὶ Στάκος (2002) τόμ. Ι, 185- 186. Ὡστόσο, εἶναι γενικῶς ἀποδεκτὸ, ὅπως εὐστοχα ἰσχυρίζεται ὁ Casson (2006) 69, ὅτι «οἱ Πίνακες προέκυψαν, ὡς ἐπαυξημένη μορφή, ἀπὸ τὸν τοπογραφικὸ κατάλογο τοῦ περιεχομένου τῆς Βιβλιοθήκης ποῦ εἶχε συντάξει ὁ Καλλιμάχος». Γιὰ τὸν ὄρο πίναξ βλ. EM 672,23.

²⁰⁶ Ξανθάκη-Καραμάνου (2011) 106/ Wilson (2005³) 94/ Kovacs (2010) 533/ Parsons (1967) 206 κ.ε. Εἶναι γεγονός ὅτι οἱ Πίνακες ἀπέτελεσαν τὸ πρότυπο γιὰ μετέπειτα καταλογραφῆσεις ἄλλων βιβλιοθηκῶν. Γιὰ παράδειγμα ὁ Ἑρμιππος ἀπὸ τὴ Σμύρνη, μαθητῆς τοῦ Καλλιμάχου, ἔγραψε Βίους, ἔργο ποῦ θεωρεῖται (ὄχι καὶ τόσο ἐπιτυχημένο) συμπλήρωμα τῶν Πινάκων, βλ. Pfeiffer (1972) 153, 179, 342 καὶ Σούδα ι 706 Adler. Μεταγενέστερα, ἀν καὶ δὲν εἶναι ἐπιβεβαιωμένο, ὁ Κράτης ὁ Μαλλώτης συντάξε πίνακες πεζῶν καὶ ποιητικῶν ἔργων γιὰ τὴ Βιβλιοθήκη τῆς Περγᾶμου, οἱ ὁποῖοι

που έχουμε στη διάθεσή μας (fr. 429- 453 Pfeiffer) είναι εφικτή μια κάποια προσπάθεια εκμείευσης πληροφοριών που προσέφερε το συγκεκριμένο έργο. Καταρχάς προβαίνει σε μια ειδολογική ταξινόμηση όλων των έργων των κλασικών συγγραφέων που υπήρχαν στα ράφια της Βιβλιοθήκης και τα τοποθετεί με αλφαβητική σειρά με βάση τον συγγραφέα. Εμπερικλείει σύντομο βίο του συγγραφέα, τον ακριβή τίτλο του κάθε έργου του, με τις πρώτες λέξεις, το *incipit*, και ενίοτε καταγράφεται και ο αριθμός των στίχων. Τέλος, πραγματοποιεί και μια κριτική επισκόπηση των κειμένων αυτών.

Με αφορμή αυτό το μείζον έργο ο Αριστοφάνης συνέγραψε το έργο με τίτλο «*Πρὸς τοὺς Καλλιμάχου Πίνακας*», το οποίο όμως δε σώζεται. Για το σύγγραμμα αυτό παλαιότερα επικρατούσε η άποψη ότι η διαφορούμενη πρόθεση *πρὸς* που υπάρχει στον τίτλο σημαίνει εναντίον, συνεπώς ο Αριστοφάνης έγραψε εναντίον αυτού του μεγαλειώδους πονήματος. Το πιο πιθανό όμως είναι, αλλά και πιο αποδεκτό από τη σύγχρονη έρευνα αφού δεν υπάρχει κανένας λόγος να υποθέσουμε το αντίθετο, η πραγματεία αυτή να αποτελεί ένα είδος συμπληρώματος²⁰⁷ με πιθανές διορθώσεις, καθώς, όπως ήταν λογικό, η συλλογή των βιβλίων στη Βιβλιοθήκη συνεχώς ανανεωνόταν, με αποτέλεσμα τα νέα αποκτήματα έπρεπε να αρχειοθετηθούν ενώ η απογραφή των παλαιότερων βιβλίων έχρηζε βελτίωσης. Ωστόσο, λόγω της πενιχρής γνώσης που διαθέτουμε δεν είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ρητά και με πειστικότητα ποια από τις δύο ερμηνείες της πρόθεσης ίσχυε.

Ο τίτλος του συγγράμματος σώζεται σε δύο μαρτυρίες με μικρή διαφορά στην ακολουθία των λέξεων. Η πρώτη μαρτυρία προέρχεται από τον Αθήναιο και η δεύτερη από την επιτομή (*Επιτομή*) του λεξικού των συνωνύμων του Ερρένιου Φίλωνα από τη Βύβλο. Ο πρώτος αναφέρει «*Πρὸς τοὺς Καλλιμάχου πίνακας*» και ο δεύτερος «*Πρὸς τοὺς πίνακας Καλλιμάχου*». Πιο πιθανό μοιάζει το ενδεχόμενο η

ωστόσο δεν μπορούν να συγκριθούν με αυτούς του Καλλιμάχου. Βλ. Sandys (1964) 159 και Στάικος (2002) τόμ. Ι, 255.

²⁰⁷ Βλ. και κατωτέρω στην παρούσα εργασία σελ. 48 υποσημ. 141. Ο Pfeiffer (1972) 249, χαρακτηριστικά αναφέρει ότι, εάν πράγματι δημοσιεύθηκαν οι κατάλογοι αυτοί, τότε πρέπει να γίνεται λόγος για προσθήκη εις τοὺς Καλλιμάχου Πίνακας. Πρβλ. και Schironi (2016) 3. Η διαφορά στη μετάφραση της πρόθεσης *πρὸς* είναι καθοριστικής σημασίας και για τον λόγο ότι καταδεικνύει μια διαμάχη που αφορά στην αξιολόγηση κάθε νέας λόγιας συμβολής, η οποία έπρεπε αφενός να συγκρίνεται με το τεράστιο και βαρυσήμαντο έργο του Καλλιμάχου και αφετέρου να αποδεικνύει τη σπουδαιότητά της. Βλ. και σχόλια του Pfeiffer στο fr. 453 Pfeiffer. Το σίγουρο πάντως είναι, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Nickau, *RhM* 110 (1967) 346, υποσ. 3, ότι ο Αριστοφάνης έγραψε για τους Πίνακες και όχι για τον ίδιο τον Καλλιμάχο, δηλαδή η διαφορούμενη πρόθεση αναφέρεται στο έργο και όχι στο πρόσωπο του Καλλιμάχου. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι από τους αναθεωρημένους Πίνακες του Αριστοφάνη, καθώς και από τις *Υποθέσεις* του, έχει αντλήσει πληροφορίες για τα *Χρονικά* του ο Απολλόδωρος ο Αθηναίος «ο πρώτος και ο εξοχώτερος εκ των *επιγόνων* (ενν. του Αριστάρχου), ιστάμενος υψηλότερον όλων των συμπλητών των μετέπειτα αιώνων», βλ. Pfeiffer (1972) 306.

ακολουθία των λέξεων να είναι σωστή στον Αθήναιο, διότι ο παρισινός κώδικας στον οποίο σώζεται το κείμενο του Ερρένιου (με το όνομα του ψευδο- Αμμώνιου) συχνά παρουσιάζει τέτοιου είδους ανακολουθίες λέξεων.²⁰⁸

Στην πρώτη μαρτυρία²⁰⁹ σε μια σχετική συζήτηση για τις συνήθειες φαγητού των αρχαίων, ο Αθήναιος στο 9, 408 f αναφέρει ότι ο Αριστοφάνης εκφράζεται περιφρονητικά για όσους από τους προκατόχους του δεν γνωρίζουν τη διαφορά της αττικής χρήσης των όρων *κατὰ χειρὸς* και του *ἀπονίψασθαι*. Τον πρώτο όρο σύμφωνα με τον Αριστοφάνη οι *Ἄττικοι* τον χρησιμοποιούσαν πριν από κάθε γεύμα ενώ μετά από αυτό χρησιμοποιούσαν τον δεύτερο. Και η Σούδα α 3455 Adler βεβαιώνει «*ἀπονίψασθαι μετὰ τὸ δεῖπνον ἔλεγον, πρὸ τοῦ δεῖπνου δὲ κατὰ χειρὸς*». Το θέμα που ανακύπτει είναι ότι δεν γνωρίζουμε ποιους χλευάζει για την άγνοιά τους ο Αριστοφάνης. Σε ποιους συγγραφείς αναφέρεται, σε ποιο έργο τους και σε ποιον πίνακα του Καλλιμάχου. Επίσης, δεν είναι σίγουρο ότι τα κριτήριά του είναι αμιγῶς γλωσσικά, δηλαδή ο Αριστοφάνης αποδοκιμάζει τις γλωσσικές επιλογές ενός συγγραφέα ή σε αυτό το απόσπασμα έχουμε ζήτημα αυθεντικότητας; Εξάλλου και οι θέσεις που παρουσιάζονται από τον Καλλιμάχο στους *Πίνακες* αποτέλεσαν αντικείμενο κριτικής και αμφισβήτησης (fr. 444- 447 Pfeiffer), ενώ είναι γεγονός ότι ο Αριστοφάνης στο σύγγραμμά του *Περὶ τῶν ὑποπιενομένων μὴ εἰρήσθαι τοῖς παλαιοῖς* εντοπίζει στους παλαιότερους συγγραφείς αναπάντεχες γλωσσικές επιλογές.²¹⁰

Πολλοί γραμματικοί καταπιάστηκαν με τη διάκριση των δύο αυτών όρων²¹¹. Καταρχάς ο ίδιος ο Αθήναιος έχει αντίθετη άποψη και αυτό φαίνεται ξεκάθαρα λίγο παρακάτω στο 9, 410 b (= fr. 368 Slater), που παραθέτει ότι το *κατὰ χειρὸς* χρησιμοποιούνταν και πριν και μετά από ένα γεύμα. Στο σημείο αυτό εσκεμμένα ο Αθήναιος παραθέτει την ίδια άποψη χωρίς τον συγγραφέα ή κάποιο σχετικό στοιχείο απλῶς με μια επικριτική αναφορά στην αντίθετη από αυτόν θεωρία του Αριστοφάνη.

²⁰⁸ Συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Nickau, *RhM* 110 (1967) 350. Τις δύο μαρτυρίες βλ. παρακάτω τις υποσ. 209 και 216 της παρούσας εργασίας.

²⁰⁹ Η μαρτυρία είναι από τον Αθήναιο 9, 408 f και 9, 410 b (= fr. 368 Slater και Nauck 1963: 251, fr. 8) και έχει ως εξής: «*Ἀριστοφάνης ὁ γραμματικὸς ἐν τοῖς Πρὸς τοὺς Καλλιμάχου πίνακας χλευάζει τοὺς οὐκ εἰδότας τὴν διαφορὰν τοῦ τὲ κατὰ χειρὸς καὶ τοῦ ἀπονίψασθαι. Παρὰ γὰρ τοῖς παλαιοῖς τὸ μὲν πρὸ ἀρίστου καὶ δεῖπνου λέγεσθαι κατὰ χειρὸς, τὸ δὲ μετὰ ταῦτα ἀπονίψασθαι. ἴστικε δ' ὁ γραμματικὸς τοῦτο πεφυλαχέναι παρὰ τοῖς Ἄττικοῖς...*» και συνεχίζει «*σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ μετὰ τὸ δειπνήσαι κατὰ χειρὸς ἔλεγον, οὐχ ὡς ὁ Ἀριστοφάνης ὁ γραμματικὸς φησιν, ὅτι πρὶν φαγεῖν οἱ Ἄττικοι κατὰ χειρὸς ἔλεγον, μετὰ δὲ τὸ δειπνήσαι ἀπονίψασθαι*».

²¹⁰ Για τα συγκεκριμένα αποσπάσματα βλ. αναλυτικά στον Nauck (1963) 200- 212.

²¹¹ Πολλοί γραμματικοί- ο Αμμώνιος, ο Τρύφων, ο Πολέμων, ο Αθήναιος, όπως και πολλοί αττικιστές αργότερα- ασχολήθηκαν με τη διάκριση αυτών των δύο όρων. Αναλυτικά βλ. Slater, *Phoenix* 30 (3) (1976) 239.

Καθώς δεν υπάρχουν στοιχεία που να επιτρέπουν τυχόν αμφισβήτηση της διάκρισης αυτής του Αριστοφάνη και λόγω της απουσίας παραπομπής της σχετικής πηγής από τον Αθήναιο, είναι εύλογο κανείς να διακρίνει μια μη αντικειμενική θεώρηση της θεωρίας του γραμματικού από τον Αθήναιο, ο οποίος συν τοις άλλοις παραθέτει ως επιχείρημα την ομηρική σημασία των δύο αυτών όρων ενώ ο ίδιος ο Αριστοφάνης κάνει λόγο αποκλειστικά για την αττική χρήση των όρων²¹². Στη συνέχεια ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης διασώζει τη γνώμη ενός μαθητή του Διδύμου, του γραμματικού Τρύφωνα²¹³, ο οποίος φαίνεται να συμφωνεί με αυτή του Αριστοφάνη. Επίσης, και ο Πολέμων αντιμετώπισε το ζήτημα²¹⁴. Ο κωμικός ποιητής Δημόνικος στο μοναδικό απόσπασμα που υπάρχει και σώζεται από τον Αθήναιο 9, 410 c δηλώνει ότι μόνο οι Βοιωτοί παρουσιάζουν αγενείς τρόπους σε βαθμό που να παραμελούν στοιχειώδεις τρόπους όπως το πλύσιμο των χεριών τους ακόμη και μετά το γεύμα²¹⁵. Ο Αμμώνιος ξεκάθαρα αντιπαρατίθεται στον Αριστοφάνη στο σχόλιο 68 Νίσκου όπου αναφέρει «ἀπονίψασθαι καὶ κατὰ χειρὸς ὕδωρ αἰτῆσαι διαφέρει. ἀπονίψασθαι μὲν γάρ ἐστι μετὰ τὸ φαγεῖν, κατὰ χειρὸς δὲ ὕδωρ αἰτῆσαι πρὸ τοῦ φαγεῖν καὶ μετὰ τὸ φαγεῖν». Τέλος, ο Αριστοφάνης ο κωμικός στους *Σφήκες*, στ. 607- 608

²¹² Slater, *Phoenix* 30 (3) (1976) 239. Ο Όμηρος αναφέρει στην *Ὀδύσσεια* α 138 «...νίψασθαι· παρὰ δὲ ξεστὴν ἐτάνυσσε τράπεζαν.», όπου το *νίψασθαι* δηλώνει το πλύσιμο των χεριών πριν από το γεύμα. Και λίγο παρακάτω στο α 146- 147 αναφέρει «τοῖσι δὲ κήρυκες μὲν ὕδωρ ἐπὶ χεῖρας ἔχουσαν, σῆτον δὲ δμοφαί παρενήνεον ἐν κανέοισιν». Ο Αθήναιος για να τεκμηριώσει την εσφαλμένη χρήση των όρων από τον Αριστοφάνη εκτός από τα αποσπάσματα της *Ὀδύσσειας* που αναφέρει στο 9, 409 a, συνεχίζει παραθέτοντας επιπλέον αποσπάσματα από τον Σώφωνα «*Τάλαινα Κοικόα, κατὰ χειρὸς δοῦσα ἀπόδος πόχ' ἀμῖν τὰν τράπεζαν*» και τον Φιλόξενο «*Ἐπειτα δὲ παῖδες νίπτρ' ἔδοσαν κατὰ χειρῶν...*» τα οποία ωστόσο αποτελούν άστοχη επιλογή καθώς είναι άσχετα με την αττική χρήση των όρων.

²¹³ Ο γραμματικός Τρύφων, ήταν γιος του Αμμώνιου και ακαδημαϊκός εγγονός του Αρίσταρχου, όπως χαρακτηριστικά αποκαλείται από την Dickey (2007) 84. Εργάστηκε στη Ρώμη το δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. και παρόλο που ελάχιστη από τη φιλολογική του εργασία σώζεται για να μπορούμε να έχουμε σαφή εικόνα της προσφοράς του στη φιλολογία είναι βέβαιο ότι αυτή υπήρξε μεγάλη αν λάβουμε υπόψιν το μεγάλο κύρος που διέθετε το όνομά του στους μεταγενέστερους γραμματικούς- ιδιαίτερα στον Απολλώνιο τον Δύσκολο, τον πλέον αναγνωρισμένο γραμματικό της αρχαιότητας αλλά και της βυζαντινής περιόδου, βλ. Dickey (2007) 73- από τις αναφορές των οποίων αντλούμε πληροφορίες γι' αυτόν. Γενικές πληροφορίες για τον γραμματικό βλ. Hornblower- Spawforth (επιμ.) (2003³) 1557/ Dickey (2007) 84- 85/ Fraser (1972) τόμ. I, 474, τόμ. II b- III, 687-8, σημ. 254, 255 και Σούδα τ 1115 Adler «*Τρύφων, Αμμωνίου, Αλεξανδρεὺς, γραμματικὸς καὶ ποιητὴς, γεγονὼς κατὰ τοὺς Ἀγούστου χρόνους καὶ πρότερον...*». Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης αναφέρει την άποψη του Τρύφωνα στα σχόλιά του στην *Ὀδύσσεια* 1401,42 (= fr. 137 Velsen) «*Θετέον ἐνταῦθα καὶ Τρύφωνος τὸ κατὰ χειρῶν μὲν πρὸ τροφῆς παρὰ τοῖς ὕστερον, νίψασθαι δὲ μετὰ τροφήν*». Πρέπει να σημειωθεί εδώ ο εσφαλμένος τύπος *κατὰ χειρῶν* αντί για *κατὰ χειρός*. Για διεξοδική ανάλυση βλ. Nauck (1963) 251- 252 και Slater (1986) 134- 135.

²¹⁴ Την πληροφορία την παρέχει ο Αθήναιος στο 9, 410 c , ήτοι fr. 62 Preller «*Πολέμων δ' ἐν ἔκτῳ τῶν πρὸς Ἀντίγονον καὶ Ἀδαῖον περὶ τῆς διαφορᾶς λέγει τοῦ κατὰ χειρὸς πρὸς τὸ νίψασθαι*». Για τον Πολέμονα βλ. Hornblower- Spawforth (επιμ.) (2003³) 1204.

²¹⁵ CAF 3 σελ. 375 «*Δημόνικος δ' ἐν τῷ Ἀγγελῶ τὸ πρὸ τοῦ δεῖπνον (καὶ τὸ μετὰ τὸ δεῖπνον add. Mein.) κατὰ χειρὸς φησι διὰ τούτων: ἐσπουδάκει δ' ἕκαστος, ὡς ἂν ἐστιῶν/ ἅμα τ' ὀξύπεινον ἄνδρα καὶ Βοιωτίων-/ τὸ γοῦν κατὰ χειρὸς περιέγραψ' εἶπας, ὅτι/ μετὰ δεῖπνον αὐτῶ τοῦτο γίνεται λαβεῖν*». βλ. το κείμενο και διαδικτυακά στο <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/> .

«καὶ πρῶτα μὲν ἢ θυγάτηρ με/ ἀπονίζη καὶ τὸ πόδ' ἀλείφῃ...», χρησιμοποιεῖ το ἀπονίζω για το πλύσιμο των χεριών πριν το γεύμα ενώ στον στ. 1216 αναφέρει «ὕδωρ κατὰ χειρός· τὰς τραπέζας ἐσφέρειν».

Στο δεύτερο παράθεμα²¹⁶ ο ψευδο- Αμμώνιος²¹⁷ παραθέτει ένα άρθρο που αφορά στη διάκριση των λέξεων εὐθύς, εὐθὺ καὶ εὐθέως τονίζοντας ότι οι τρεις αυτοὶ γραμματικοὶ τύποι δεν πρέπει να συγχέονται και ξεκάθαρα υπογραμμίζει πως «ὅποιος τα μπερδεύει αυτά διαπράττει σφάλμα». Το εὐθύς είναι αρσενικό επίθετο, συνεπώς η χρήση του ως χρονικού επιρρήματος στο παράδειγμα από τον Δύσκολο του Μενάνδρου, στ. 50 και 52 «τί φής; ἰδὼν ἐνθένδε παῖδ' ἐλευθέραν/ ἐρῶν ἀπῆλθες εὐθύς; < εὐθύς.> ὡς ταχύ», αποτελεί εξόφθαλμο σολοικισμό. Το εὐθὺ μπορεί να είναι είτε ουδέτερο επίθετο²¹⁸ είτε τοπικός προσδιορισμός και ακολουθείται από γενική πτώση (γενική της αναφοράς), ὡπως για παράδειγμα εὐθὺ δὲ τοῦ γυμνασίου ἀντὶ τοῦ κατ' εὐθείαν τοῦ γυμνασίου ενώ το εὐθέως χρησιμοποιεῖται ως χρονικό επίρρημα (ἀντὶ

²¹⁶ Καταρχάς, πρέπει να σημειωθεί ότι η ανάλυση του παρόντος αποσπάσματος στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά στη σημαντική μελέτη του καθηγητή Slater στο περιοδικό *Phoenix* 30 (3) (1976) 234-241. Το δεύτερο αυτό απόσπασμα προέρχεται από ένα μεταγενέστερο εύρημα που αποδίδεται στον ψευδο- Αμμώνιο και έχει ως εξής: «εὐθύς καὶ εὐθὺ καὶ εὐθέως διαφέρουσιν. εὐθύς μὲν γὰρ ἐστὶν ὁ κανὼν, εὐθὺ δὲ τοῦ γυμνασίου ἀντὶ τοῦ κατ' εὐθείαν τοῦ γυμνασίου, ἢ εὐθὺ τὸ κανόνιον. Τὸ δ' εὐθέως ἀντὶ τοῦ χρονικοῦ ἐπιρρήματος. ὁ οὖν ἐναλλάσσειν ἀμαρτάνει, καθὰ καὶ Μενάνδρος ἐν Δυσκόλῳ (50. 52)· τί φής; ἰδὼν ἐνθένδε παῖδ' ἐλευθέραν/ ἐρῶν ἀπῆλθες εὐθύς; < εὐθύς.> ὡς ταχύ./ ...καὶ Ἀριστοφάνης ὁ γραμματικὸς ἐν τῷ Πρὸς τοὺς Πίνακας τοῦ Καλλιμάχου περὶ Ἀντιφάνους διαστέλλει τὴν λέξιν. τινὰς μὲντοι τῶν ἀρχαίων φησὶ καὶ τῷ εὐθύς ἀντὶ χρονικοῦ κεκρῆσθαι. φησὶ γοῦν κατὰ λέξιν· ὁ δὲ τὸ μὲν εὐθὺ λέγειν ἐπὶ τινος εὐθέως οἷον ἐὰν μὲν ἦ θῆλυ τὸ ὄνομα ἢ εὐθεία ὁδὸς, ἢ εὐθεία βακτηρία, ἐὰν δὲ ἄρσεν εὐθύς ὁ κανὼν, ἐὰν δὲ τὸ οὐδέτερον καλοῦμενον εὐθὺ τὸ ζύλον'. Οἱ δ' ἀρχαῖοι ἐνίστηναι τὸ εὐθὺ ἐτίθεισαν τὸ ἐφ' ὁδοῦ τῆς τεινούσης ἐπὶ τινὰ τόπον· εὐθὺ τῆς στοᾶς, εὐθὺ τῶν ἀρωμάτων'. Τὸ δὲ κατὰ τοὺς χρόνους οὐ λέγεται, ἀλλ' εὐθύς, οἷον ἡγμάντος αὐτοῦ δ' εὐθύς ἔσομαι ἐλεύθερος' καὶ· ὡς τοῦτο δ' εἶδεν, εὐθύς ἦν τάνω κάτω». Το κείμενο αυτό έχει συγκροτηθεί από τον καθηγητή Nickau στο άρθρο του στο *RhM* 110 (1967) 348- 349, κατόπιν αναπροσαρμογῆς του σχολίου 202 στην έκδοση του *Περὶ ὁμοίων καὶ διαφορῶν λέξεων* του Αμμωνίου, την οποία επιτέλεσε ο ίδιος ένα χρόνο πριν. Βλ. επίσης fr. 369 Slater. Επιπλέον, σημαντική είναι η διαπίστωση του Pfeiffer (1972) 342- 343, ότι, το δεύτερο απόσπασμα προερχόμενο από την *Ἐπιτομή* του Ερρένιου Φίλωνα, διασώζει τον τίτλο της μονογραφίας του Αριστοφάνη, αφού, σε αντίθετη περίπτωση, το απόσπασμα θα θεωρούταν εσφαλμένα τμήμα των *Λέξεων*.

²¹⁷ Σχετικά με τον γραμματικό Αμμώνιο βλ. Hornblower- Spawforth (επιμ.) (2003³) 74. Μια διευκρίνιση που πρέπει να γίνει είναι ότι το συγκεκριμένο απόσπασμα αποδίδεται στον ψευδο- Αμμώνιο, που σημαίνει ότι δεν νοείται ως συγγραφέας ο ίδιος ο Αμμώνιος. Κάτω από το όνομα του γραμματικού νοείται ένα συνονθύλευμα από κατά βάση παρόμοια έργα του Αμμωνίου, του Ερρένιου Φίλωνα από τη Βύβλο και του Πτολεμαίου Ασκαλωνίτη τα οποία υπάρχουν σε ποικίλα χειρόγραφα. Σύμφωνα με τον Slater, *Phoenix* 30 (3) (1976) 235, το παραπάνω απόσπασμα (fr. 369 Slater και fr. 202 Nickau) δεν μπορεί να αποδοθεί με ασφάλεια σε κάποιον συγκεκριμένο από τους παραπάνω γραμματικούς. Η σύγχυση που υπάρχει φαίνεται και από το γεγονός ότι κάτω από το όνομά του Αμμωνίου τοποθετήθηκε το λεξικό των συνωνύμων («*Περὶ ὁμοίων καὶ διαφορῶν λέξεων*»), του οποίου όμως ο βασικός κορμός ανάγεται στον Ερρένιο Φίλωνα της Βύβλου. Βλ. Lesky (2006⁵) 1212 και για τον Ερρένιο Φίλωνα βλ. Σούδα Φ 447 Adler και Hornblower- Spawforth (επιμ.) (2003³) 1168.

²¹⁸ Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά στο οὐδέτερον καλοῦμενον, η οποία δείχνει ότι ο όρος αυτός άρχισε να καθιερώνεται εκείνη την περίοδο ανάμεσα στους γραμματικούς. Παλαιότερα σταθεροί όροι υπήρχαν κυρίως μόνο για το αρσενικό και το θηλυκό. Για παράδειγμα στον Αριστοτέλη διαβάζουμε ότι «*Πρωταγόρας τὰ γένη τῶν ὀνομάτων διήρει, ἄρρενα καὶ θήλεα καὶ σκεύη.*»1407b6, και στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη στ. 681 «*ἄττ' ἄρρεν' ἐστίν, ἄττα δ' αὐτῶν θήλεα*». Βλ. Nickau, *RhM* 110 (1967) 349.

τοῦ χρονικοῦ ἐπίρρηματος). Στη συνέχεια ο ψευδο- Αμμώνιος παραθέτει παραφρασμένο ένα απόσπασμα από το απολεσθέν πόνημα του Αριστοφάνη, ενισχύοντας τρόπον τινά την άποψή του, αφού τονίζει ότι η παραπάνω διευκρίνηση ανάγεται στον Αριστοφάνη τον Βυζάντιο.

Ο Αμμώνιος λοιπόν αποδίδει ελεύθερα το νόημα των λόγων του Αριστοφάνη λέγοντας ότι α. κάποιιοι από τους ἀρχαίους χρησιμοποιούσαν το *εὐθύς* ἀντὶ χρονικοῦ, β. το *εὐθὺ* εἶναι ἓνα κλιτὸ ἐπίθετο (*εὐθύς- εὐθέϊα- εὐθύ*), γ. κάποιιοι από τους ἀρχαίους χρησιμοποιούσαν το *εὐθὺ* με γενική της αναφοράς και δ. το *εὐθύς* και ὄχι το *εὐθὺ* χρησιμοποιεῖται για να δείξει χρονική διάρκεια.

Μετά το παράδειγμα από τον Μένανδρο ο Αμμώνιος αναφέρει ότι ο Αριστοφάνης επισημαίνει την εσφαλμένη χρήση του αρσενικού επιθέτου *εὐθύς* από μια μερίδα ἀρχαίων, οι οποίοι πολλές φορές το χρησιμοποιούσαν σαν χρονικό επίρρημα με τη σημασία του αμέσως. Ωστόσο, το σημείο αυτό παρουσιάζει κάποια αντίφαση με αποτέλεσμα να εγείρει ορισμένες αναμενόμενες αμφιβολίες για την ορθότητα των πληροφοριών που παρατίθενται. Ενώ ο Αμμώνιος παραθέτει την αρνητική αναφορά του Αριστοφάνη στο προσαρμοσμένο σχόλιο 202 Nickau (= Nickau, *RhM* 110: 348), το οποίο είναι δομημένο με τη μορφή κανόνα –όπως για παράδειγμα το σχόλιο 226 Nickau, και στο οποίο διατυπώνει ρητά τον κανόνα ότι το *εὐθύς* δεν μπορεί ποτέ να χρησιμοποιεῖται με τη σημασία του *εὐθέως*, λίγο παρακάτω στο σχόλιο 204 Nickau αναιρεί τον προηγούμενο ισχυρισμό αναφέροντας ότι το *εὐθύς* λειτουργεῖ ως χρονικό επίρρημα ενώ το *εὐθὺ* χρησιμοποιεῖται για να προσδιορίσει τόπο²¹⁹, θεωρία που διατυπώνει ξεκάθαρα και ο Αριστοφάνης («τὸ δὲ [*εὐθὺ*] ...κατὰ τοὺς χρόνους οὐ λέγεται, ἀλλ' *εὐθύς*..»). Επιπλέον και το *τινάς τῶν ἀρχαίων* εγείρει δικαιολογημένα κάποιες υποψίες διαστρέβλωσης των λόγων του Αριστοφάνη εφόσον δεν εξηγείται η επιλογή της λέξεως *τινάς* από κάποιον που ἔχει επεξεργαστεί και ἔχει εκδώσει τα κείμενα των κωμικῶν τραγικῶν ποιητῶν²²⁰. Ομοίως, δυσκολία εντοπίζεται και με τη φράση «οὐ λέγεται», που απαντά κυρίως σε μεταγενέστερα χρόνια και συγκεκριμένα στους αττικιστές με τη σημασία «δεν απαντά στους αναγνωρισμένους συγγραφείς». Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ άποψη ότι ο Αριστοφάνης προέβη σε αυτή την παρατήρηση προκειμένου να δικαιολογήσει τη χρήση της λέξης στο κωμικό κείμενο του Αντιφάνη, σύμφωνα με τον Slater ὁμως εἶναι δύσκολο να ισχύει κάτι τέτοιο, εφόσον

²¹⁹ fr. 204 Nickau «*εὐθύς* καὶ *εὐθὺ* διαφέρει. τὸ μὲν γὰρ *εὐθύς* χρονικὸν ἐστὶν ἐπίρρημα τὸ δ' *εὐθὺ* τὸ ἐξεναντίας δηλοῖ». Και σύμφωνα με το *LSJ* το ἐπίθετο ἐναντίος- α- ον λέγεται για τόπο και σημαίνει «ο αντικριστός, ο ακριβῶς ἀπέναντι».

²²⁰ Slater, *Phoenix* 30 (3) (1976) 240.

ο Αριστοφάνης θα είχε κάτι περισσότερο να πει από το τηλεγραφικό «τὸ δὲ [εὐθύ] κατὰ τοὺς χρόνους οὐ λέγεται, ἀλλ' εὐθύς...».

Εἶναι φανερό λοιπόν ὅτι ὁ Αἰριστοφάνης στο ἔργο του για τους *Πίνακες* παρουσιάζεται να αισθάνεται υποχρεωμένος να διευκρινίσει τη χρήση της λέξεως *εὐθύς* σε σχέση με τον σημαντικότερο κωμικό ποιητή της Μέσης Κωμωδίας, Αντιφάνη²²¹. Εἶναι γεγονός ὅτι και παλαιότερα ὁ Εἰρατοσθένης εἶχε βρει εσφαλμένη τη χρήση του *εὐθύς* ως επιρρήματος τύπου, και γι' αὐτό τον λόγο ἀπέρριψε τη γνησιότητα του δραματικού ἔργου *Μεταλλεῖς* του κωμωδιογράφου Φερεκράτη.²²² Και ὁ Αἰριστοφάνης ἐδώ αὐτό που πραγματικά τονίζει εἶναι την εσφαλμένη χρήση της λέξεως *εὐθύς* ως χρονικό προσδιορισμό, καθώς δεν μαρτυρεῖται πουθενά, θέση με την οποία συμφώνησαν και οἱ αττικιστές αργότερα.²²³ Μια πιθανή υπόθεση εἶναι ὅτι ὁ Αἰριστοφάνης συνάντησε τη χρήση αὐτή στον Αντιφάνη. Ωστόσο, ἡ χρήση αὐτή ἀπαντά και στον ὕμνο *εἰς Ἀπόλλωνα* του Καλλιμάχου στ. 103 «*εὐθύ σε μήτηρ*» ἀλλά και στον Θεόκριτο στο ποῖημα *xxiv Ἀἴναι ἢ Βάκχαι* στ. 15 «*μαίνοντο δ' ἄρ' εὐθύ και ἄλλου*», ὄχι ὁμως σε προγενέστερες περιπτώσεις, γεγονός που δικαιολογεί και τον κανόνα αὐτό του Αἰριστοφάνη. Ωστόσο, ὁ Καλλιμάχος πιθανόν εἶδε τη χρήση αὐτή της λέξεως *εὐθύς* ως χρονικό προσδιορισμό σε κάποια, ἀγνωστη σε μας σήμερα, πηγή. Συνεπώς, ὑπάρχει μεγάλη πιθανότητα εσκεμμένης παράλειψης ἀπό τον Αμμώνιο των σχετικών ἐξαιρέσεων που θα παρέθετε ὁ Αἰριστοφάνης. Στον *Ἀντιαττικιστή* διαβάζουμε «*εὐθύ· ἀντί τοῦ εὐθέως*», δηλαδή «*εὐθύ· ἀντί τοῦ χρονικοῦ*». Πρέπει ὁμως να διευκρινιστεῖ ὅτι το παραπάνω, ἀγνώστου συγγραφέως, λεξικό περιέχει πολλές ἐξαιρέσεις και σχεδόν ποτέ δεν συμφωνεῖ με ἄλλες πηγές. Στην προκειμένη περίπτωση ἀντιτίθεται με την ἀποψη του Αμμώνιου, του Φωτίου, του Φρυνίχου²²⁴ και

²²¹ Hornblower- Spawforth (επιμ.) (2003³) 111 και Σούδα 2735 Adler.

²²² Συμπέρασμα στο οποίο οἱ ερευνητές κατέληξαν συνδυάζοντας δύο σχόλια ἀπό τις δύο ουσιαστικά μαρτυρίες που εἶναι διαθέσιμες ἕως τις μέρες μας. Ἡ πρώτη προέρχεται ἀπό το λεξικό του Φωτίου *Lex.* 3212 (= fr. 46 Strecker) και ἔχει ως ἐξῆς «*εὐθύ Λυκείου τὸ εἰς Λύκειον ὄθεν Ἐρατοσθένης και διὰ τοῦτο ὑποπεύει τοὺς Μεταλλεῖς και Εὐριπίδης (Ἰππ. 1198) οὐκ ὀρθῶς τὴν εὐθύς Ἄργους κάπιδουρίας ὀδόν.* » Τη δεύτερη μαρτυρία την ἀντλούμε ἀπό το λεξικό του Ἀρποκρατίωνα 126, 23B (= fr. 93 Strecker) «*μεταλλεῖς... ἔστι δὲ και δρᾶμα Φερεκράτους Μεταλλεῖς, ὅπερ Νικόμαχον φησι πεποιῆσθε Ἐρατοσθένης ἐν ζ' περὶ τῆς ἀρχαίας κωμωδίας*». Ὄντως, ἡ χρήση αὐτή της λέξεως *εὐθύς* ως τοπικό ἐπιρρημα εἶναι ἐξαιρετικά σπάνια, ὅπως διαπιστώνει ὁ Slater, *Phoenix* 30 (3) (1976) 234- 235. Για τον Φερεκράτη βλ. Σούδα φ 212 Adler. Βλ. και Tosi (1997) 175.

²²³ Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ το λεξικό του 2ου αἰ. μ. Χ. *Ἀντιαττικιστής*, στο οποίο ὁ ἀγνώστος σε μας λεξικογράφος ἀντιδρώντας στο στρυφνὸ κίνημα του αττικισμοῦ διευρύνει ἐνσυνείδητα τις ἀποδεκτές λέξεις και τα γλωσσικά φαινόμενα γενικότερα. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. στην ιστοσελίδα http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/history/grammatologia/page_080.html?nav=true.

²²⁴ Ἄν και ὁ Φρυνίχος ἦταν αττικιστής, ὡστόσο ἐπηρεάστηκε ἀπό τον *Ἀντιαττικιστή*. Για την ἐπιρροή του αὐτή βλ. Fischer (1974) 39. Ἐπίσης, στο σχόλιο 113 Fischer διαβάζουμε «*εὐθύ· πολλοὶ ἀντί τοῦ εὐθύς, διαφέρει δέ· τὸ μὲν γὰρ τόπου ἐστίν, εὐθύ Ἀθηνῶν, τὸ δὲ χρόνου και λέγεται σὺν τῷ σ.*»

της Σούδας. Ωστόσο, σχετικά με τον Αριστοφάνη, έχει αποδειχτεί ότι από τα τριάντα έξι σχόλια που μπορούν με ασφάλεια να αποδοθούν στο τμήμα των *Λέξεων*²²⁵ που έχει τίτλο «*Περὶ τῶν ὑποπτεομένων μὴ εἰρῆσθαι τοῖς παλαιοῖς*», τουλάχιστον τα δεκατέσσερα επανεμφανίζονται με σχεδόν την ίδια ερμηνεία στον *Ἀντιαττικιστή*. Όπως επίσης και σχόλια από άλλα έργα του Αριστοφάνη, ακόμα και αν αυτά είναι λανθασμένα. Μάλλον πειστικά έχει υποστηριχθεί ότι ο *Ἀντιαττικιστής* έχει βασιστεί στο έργο του Αριστοφάνη²²⁶. Στην προκειμένη περίπτωση όμως ο *Ἀντιαττικιστής* πιθανότατα να παραθέτει μια θεωρία η οποία να αντικρούει αυτή του Αριστοφάνη.

Τέλος, είναι αξιοσημείωτο ότι και οι δύο παραπάνω μαρτυρίες που αφορούν το σύγγραμμα του Αριστοφάνη, διασώζουν λεξικές επισημάνσεις. Η ερώτηση που προσπάθησαν οι ερευνητές να απαντήσουν είναι αν το έργο *Πρὸς τοὺς πίνακας τοῦ Καλλιμάχου* αποτελεί απλώς και μόνο ένα γλωσσικό συμπλήρωμα στους *Πίνακες* του Καλλιμάχου, εξαιτίας ακριβώς αυτής της μεγάλης έκτασης που καλύπτει η πραγμάτευση των λεξικών διαφορών, ή αν η διατήρηση αυτή των συγκεκριμένων παραθεμάτων οφείλεται σε καθαρή τύχη και οι λεξικές διαφορές εμφανίζονται απλώς περιστασιακά στο έργο του. Η δεύτερη εκδοχή μοιάζει πιο πιθανή καθώς και ο Αθήναιος όπως και ο ψευδο- Αμμώνιος καταγράφουν στα έργα τους κάποιες μεμονωμένες λεξικογραφικές παρατηρήσεις από το σύγγραμμα του Αριστοφάνη, που τυχαία συνάντησαν στα αναγνώσματά τους και όχι επειδή αποσκοπούσαν στη συστηματική μελέτη του συγγράμματος του γραμματικού. Εξάλλου αυτό είναι φανερό και από την ακριβή καταγραφή του τίτλου του έργου του Αριστοφάνη, καθώς εάν ήταν ένα έργο στο οποίο και οι δύο αναφέρονταν συχνά μέσα στις μελέτες τους, δε θα υπήρχε χρεία να παραθέσουν με τόση επιμέλεια τον τίτλο του²²⁷.

---

²²⁵ O Slater, *Phoenix* 30 (3) (1976) 237 θεωρεί ότι δεν υπάρχει έργο με αυτόν τον τίτλο. Βλ. και άνωθι σελ. 20, υποσ. 52 της παρούσης εργασίας.

²²⁶ Pfeiffer (1972) 237, υποσ. 1 με σχετική βιβλιογραφία.

²²⁷ Nickau, *RhM* 110 (1967) 350. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο εν λόγω ερευνητής, ακόμα παραμένει αναπάντητο το ερώτημα σχετικά με τη χρήση της καταγραφής αυτών των λεξικών διαφορών στο σύγγραμμα του Αριστοφάνη, ακόμα και αν αυτές οι λεξικές διαφορές εμφανίζονται περιστασιακά.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο Αριστοφάνης ο Βυζάντιος στην προσπάθειά του να καταστήσει ένα αξιόπιστο ομηρικό κείμενο απαλλαγμένο από σφάλματα, εφαρμόζοντας τις βασικές αρχές της φιλολογικής επιστήμης, στη διαμόρφωση των οποίων συνέβαλε καθοριστικά, έσωσε εναλλακτικούς στίχους. Επιπλέον η διάσωση και η διαμόρφωση του κειμένου της τραγωδίας, συμπεραίνουμε ότι οφείλει πολλά στον αλεξανδρινό γραμματικό, χωρίς την αδιαμφισβήτητη συμβολή του οποίου οποιαδήποτε παραπομπή σε αρχαίο κείμενο θα ήταν ίσως ανέφικτη. Μέσα από τις ελάχιστες διασωθείσες υποθέσεις του, είμαστε σε θέση να αντλήσουμε πολύτιμες πληροφορίες για τη χρονολόγηση και την ένταξη της παράστασης του συγκεκριμένου δράματος στον ιστορικό περίγυρο. Διαβάζοντας επίσης τις υποθέσεις, αντιλαμβανόμαστε ότι τα άγνωστα σε εμάς αναφερόμενα ονόματα τραγικών που κατακτούσαν υψηλές θέσεις στους δραματικούς αγώνες παρήγαγαν αξιόλογα προφανώς ποιητικά κείμενα, τα οποία όμως δεν διασώζονται- εξαιτίας ίσως του κύρους των τριών τραγικών. Στη γραμματική παρατήρησε την ομαλότητα στη γλώσσα την οποία ανέπτυξε και υποστήριξε αργότερα ο μαθητής του Αρίσταρχος. Τέλος, όσον αφορά στην πραγματεία *«Πρὸς τοὺς Καλλιμάχου Πίνακας»* ο Αριστοφάνης συμπεραίνουμε ότι διόρθωσε και συμπλήρωσε τον βιβλιογραφικό οδηγό της Βιβλιοθήκης που είχε συντεθεί από τον προγενέστερό του Καλλίμαχο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γραμματολογίες:

Lesky, A. (2006⁵): *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μετάφρ. Α. Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη.

Montanari, F. (2008): *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μετάφρ. Σπ. Κουτράκης, Δ. Κουκουζίκα, Κ. Σιββά. Θεσσαλονίκη.

Ιστορίες της κλασσικής φιλολογίας:

Βουρβέρης, Κ. (1975): *Εισαγωγή εις την αρχαιογνωσίαν και την κλασσικήν φιλολογίαν*, Αθήναι.

Παπανικολάου, Α. (1992): *Εισαγωγή στην κλασσική φιλολογία*, Αθήναι.

Pfeiffer, R. (1972): *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας από των αρχών μέχρι του τέλους των ελληνιστικών χρόνων*, τ. 1, μετάφρ. Π. Ξένος, Αθήναι.

Sandys, J. E. (1964) : *A History of Classical Scholarship, from the sixth century b.C. to the end of the middle ages*, Cambridge.

Λεξικά:

Adler, A. (1967-71): *Suidae Lexicon*, v. 1-5, Lipsiae.

Cancik, H. und Schneider, H. (επιμ.) (1996): *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike*, Stuttgart- Weimar.

Cohn, L. (1895): *Aristophanes* (14), *RE* II/1, 994– 1005.

Finkelberg, M. (2011): *The Homer Encyclopedia*, τόμ. 1- 3, Chichester.

Gaisford, T. (1848): *Etymologicum Magnum*, Οξφόρδη.

Hornblower, S.- Spawforth, A. (επιμ.) (2003³): *The Oxford classical dictionary*, Oxford.

- Howatson, M. C. (1996): *The Oxford Companion, Εγχειρίδιο κλασικών σπουδών*, Θεσσαλονίκη- Αθήνα.
- Kroh, P. (1996): *Λεξικό Αρχαίων Συγγραφέων Ελλήνων και Λατίνων*, μετάφρ.- επιμέλ. Δ. Λυπουρλής και Λ. Τρομάρας, Θεσσαλονίκη.
- Liddell, H.G.- Scott, R. (1996): *Greek- English Lexicon*. 9η έκδ. με αναθεωρημένο Συμπλήρωμα. Οξφόρδη. (και διαδικτυακά στην ιστοσελίδα <http://www.perseus.tufts.edu/lexica.html>).
- Longman, Brown, Green, and Longmans (1843) : *The Biographical Dictionary of the Society for the Diffusion of Useful Knowledge*, v. 3, Paternoster- row, London.
- Lasserre, N. – Livadaras, I (1976, 1992): *Etymologicum Magnum Genuinum, Symeonis Etymologicum una cum Magna Grammatica, Etymologicum Magnum Auctum*, Αθήνα.
- Wissowa, G., Kroll, W. και Mittelhaus, K. (1893- 1972): *Paulys Real- Enzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft* , Stuttgart.
- Ziegler, K. και Sontheimer, W. (1967): *Lexikon der Antike in fünf Bänden*, Stuttgart.

ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΕΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑΣΜΕΝΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ:

- Allen, T. W. (1931): *Homeri Ilias*. I– III. Oxford.
- Barth, H.- L. (1984): *Die Fragmente aus den Schriften des Grammatikers Kallistratos zu Homers Ilias und Odyssee*. Edition mit Kommentar, Diss. Bonn.
- Bury, R. G. (1967): *Sextus Empiricus*, v. 1- 4, London.
- Consbruch, M. (1906): *Hephaestionis Enchiridion cum commentariis veteribus: accedunt variae metricorum Graecorum reliqviae*, Stutgardiae.
- Di Marco, M. (1989): *Timone di Fliunte. Silli* (Testi e commenti 10), Roma.
- Erbse (1969- 1988): *Scholia Graeca in Homeri Iliadem* , τ. 1-7, Βερολίνο.
- Halleran, M. R. (2004³): *Euripides Hippolytus, with introduction, translation and commentary*, Warminster.
- Mastronarde, D. (2006): *Μήδεια, Ευριπίδου, εισαγωγή, φιλολογική επιμέλεια, σχόλια*, μετάφρ. Δ. Γιωτοπούλου, επιμέλ. μετάφρ. Μ. Χριστόπουλος, Αθήνα.

- Murray G. (1966): *Euripidis, Fabulae*, τ. I, Oxford Classical Texts.
- Diggle J. (1981): *Euripidis, Fabulae*, τ. II, Oxford Classical Texts.
- Dindorf, G. (1855): *Scholia Graeca in Homeri Odysseam*, τ. 1-2, Οξφόρδη
- Dindorf, G. (1863): *Scholia graeca in Euripidis tragoedias ex codicibus aucta et emendata*. I (Rhesus, Troades, Hippolytus, Hecuba), II (Orestes), III (Phoenissae), IV (Medea, Alcestis, Andromache); Oxonii.
- Forthenbaugh, W. W. και Schütrumpf, E. (2001): *Dicaearchus of Messana, text, translation, and discussion*, vol.10, New Brunswick and London.
- Gow, A. S. F. (1965): *Machon. The Fragments* (Cambr. Class. Texts and Comm.1), Κέμπριτζ.
- Granger F., (1931) : *Vitruvius, on Architecture*, v.ii, loeb classical library, London.
- Hilgard, A. (1901): *Scholia in Dionysii Thracis Artem Grammaticam, recensuit et apparatus criticum indicesque adiecit*, Leipzig.
- Kassel, R. (1980⁵): *Aristotelis de arte poetica liber*, Oxford, Clarendon.
- Nauck, A. (1964): *Tragicorum Graecorum fragmenta*, Suppl. B. Snell, Hildesheim.
- Nauck, A. (1963): *Aristophanis Byzantii Grammatici Alexandrini Fragmenta*, Hale.
- Page D. (1972): *Aeschyli Septem Quae Supersunt Tragoedias*, Oxford Classical Texts.
- Pearson A. C. (1975): *Sophoclis Fabulae*, Oxford Classical Texts.
- Pfeiffer, R. (1949/53): *Callimachus, 1: Fragmenta. 2: Hymni et Epigrammata*, Oxonii.
- Slater, W. (1986): *Aristophanis Byzantii Fragmenta*, Βερολίνο.
- Stevens, P. T. (2009): *Ευριπίδη Ανδρομάχη*, μεταφρ. Κ. Καβουνίδου, Αθήνα.
- Strecker, C. S. (1884): *De Lycophrone Euphronio Eratosthene Comicorum interpretibus*, Diss. Gryphiswaldae.
- Sturz, F. G. (1820): *Orionis Thebani Etymologicum*, Lipsiae.
- Uhlig, G. (1965): *Dionisii Thracis Ars Grammatica*, Λειψία.
- Van Thiel, H. (2014): *Aristarch, Aristophanes Byzantios, Demetrios Ixion, Zenodot. Fragmente zur Ilias gesammelt, neu herausgegeben und kommentiert*, τόμ. 1- 4, Berlin.
- West, M. (1998- 2000): *Homeri Ilias*, München- Leipzig.

Μελέτες:

- Ax, W. (2000): “Aristophanes von Byzanz als Analogist. Zu Fragment 374 Slater (= Varro, de lingua Latina 9, 12)” και “Pragmatic Arguments in morphology. Varro’s defence of analogy in Book 9 of his de lingua Latina” στο F. Grewing (επιμέλ.) : *Lexis und Logos. Studien zur antiken Grammatik und Rhetorik*, σελ. 116- 127, 164-175, Stuttgart.
- Bagordo, A. (1998): “*Die antiken Traktate über das Drama :. min einer Sammlung der Fragmente*”, (Beiträge zur Altertumskunde Bd. 111), Stuttgart: Teubner.
- Barret, W. S. (1964): *Euripides: Hippolytus, with introduction and commentary*, Oxford: Clarendon Press.
- Bing, P. (2011): “Alternatives of a Tragic Poet: The Hypothesis in the Hellenistic Reception of Euripides” στο Matthaïos, St.- Montanari, F.- Rengakos, A. (επιμέλ.): *Ancient Scholarship and Grammar, Archetypes, Concepts and Contexts*, 199- 206, Berlin.
- Blank, D. (1982): *Ancient Philosophy and Grammar: the syntax of Apollonius Dyscolus*, Chico: The American Philological Association.
- Blank, D. (1994): ‘Analogy , anomaly and Apollonius Dyscolus’ στο St. Everson (επιμέλ.): *Companions to ancient thought 3*, 149- 165, Cambridge.
- Blum, R. (1991): *Kallimachos, the Alexandrian Library and the Origins of Bibliography*, Wisconsin.
- Budé, A. W. A. M. (1977): *De hypotheseis der Griekse tragedies en comedies. Een onderzoek naar de hypotheseis van Dicaearchus*, Diss. Nijmegen.
- Callanan C. (1987): *Die Sprachbeschreibung bei Aristophanes von Byzanz*, Gottingen.
- Canfora, L. (1993): “La Biblioteca e il Museo” στο Cambiano, G- Canfora, L.- Lanza, D. (επιμέλ.): *Lo spazio letterario della Grecia antica*, I. 2: L’ Ellenismo, 11- 29, Rom.
- Casson, L. (2006): *Οι Βιβλιοθήκες στον Αρχαίο Κόσμο*, μετάφρ. Αντ. Φιλιπποπούλου, Αθήνα.
- Degani, E. (1995): “La lessicografia” στο: G. Cambiano – L. Canfora – D. Lanza (επιμέλ.), *Lo spazio letterario della Grecia antica*, Bd. II: La ricezione e l’attualizzazione del testo, 505– 527, Rom.
- Dickey, El. (2007): *Ancient Greek Scholarship, A Guide to Finding, Reading, and Understanding Scholia, Commentaries, Lexica, and Grammatical Treatises, from Their Beginnings to the Byzantine Period*, Oxford New York.

- Εφταλιώτης, Α. (2008): *Όμηρου Όδύσσεια, κείμενο και έμμετρη μετάφραση*, Αθήνα.
(Και online: <http://eranistis.net/wordpress/wp-content/uploads/2013/10/OMHPOΣ-ΟΔΥΣΣΕΙΑ.pdf>).
- Erbse, H. (1972): *Beiträge zum Verständnis der Odyssee*, Berlin.
- Fantuzzi M.- Hunter, R. (2005): *Ο Ελικώνας και το Μουσείο: η Ελληνιστική Ποίηση από την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου έως την εποχή του Αυγούστου*, μετάφρ. Δ. Κουκουζίκα και Μ. Νούσια, Αθήνα.
- Fraser, P. M. (1972): *Ptolemaic Alexandria*, v. I Text, v. II a Notes, v. II b- III Notes-Indexes, Oxford.
- Haslam, M. (2009): "Οι Ομηρικοί πάπυροι και η παράδοση του κειμένου", στο *Εγχειρίδιο Ομηρικών Σπουδών*, μετάφρ. Φ. Πέτικα, Μ. Σκέμπης, Μ. Μουρατίδης Φιλολόγοι, επιμέλ. Α. Ρεγκάκος, σελ. 68-126, Αθήνα.
- Janko, R. (2003): *Όμηρου Ιλιάδα, Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, τόμ. 4 (Ν- Π), μετάφρ. Ρ. Χαμέτη, επιμέλ. Α. Ρεγκάκος, Θεσσαλονίκη.
- Καζαντζάκης, Ν.- Κακριδής, Ι. (2015²): *Όμηρου Ιλιάς, Μετάφραση, Με γλωσσάρι*, Θεσσαλονίκη. (Η πρώτη έκδοση online: <file:///C:/Users/User/Downloads/3611.pdf>).
- Κάνφορα, Λ. (2000⁷): *Η χαμένη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας*, μετάφρ. Μ. Στασινόπουλος, Αθήνα.
- Kirk, G.S. (2003): *Όμηρου Ιλιάδα, Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, τόμ. 1 (Α-Δ), μετάφρ. Η. Τσιγκαράκης, επιμέλ. Δ. Ιακώβ- Α. Ρεγκάκος, Θεσσαλονίκη.
- Kirk, G.S. (2003): *Όμηρου Ιλιάδα, Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, τόμ. 2 (Ε-Θ), μετάφρ. Φ. Φιλίππου, επιμέλ. Α. Ρεγκάκος, Θεσσαλονίκη.
- Kenyon, F. G. (1932): *Books and Readers in ancient Greek and Rome*, Oxford.
- Koster, W. J. W. (1975): *Prolegomena de comoedia. Scholia in Acharnenses, Equites, Nubes*, Groningen.
- Κοναcs, D. (2010): *Κείμενο και παράδοση στο Όψεις και θέματα της Αρχαίας ελληνικής τραγωδίας*, επιμ. Justina Gregory, Αθήνα.
- Lamberton, R. (2009): Ο Όμηρος στην Αρχαιότητα, στο *Εγχειρίδιο Ομηρικών Σπουδών*, μετάφρ. Φ. Πέτικα, Μ. Σκέμπης, Μ. Μουρατίδης Φιλολόγοι, επιμέλ. Α. Ρεγκάκος, σελ. 41-67, Αθήνα.
- Lesky, A. (2001⁴): *Η τραγική ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων, τ. Α', από τη γέννηση του είδους ως τον Σοφοκλή*, μετάφρ. Ν. Χ. Χουρμουζιάδης, Αθήνα.
- Mahaffy, J. P. (1887): *Greek Life and Thought, from the age to Alexander to Roman conquest*, London.

- Μαρκαντωνάτος, Γ. (2004): *Σοφοκλέους Οιδίπους Τύραννος*, Αθήνα.
- Marx, A. (1889): *Griechische Märchen von dankbaren Tieren und verwandtes*, Stuttgart.
- Mastronarde, D. J. (1994): *Phoenissae, Euripides ; edited, with introduction and commentary*, Cambridge.
- Ματθαίος, Σ. (2008): ‘Ποιητής ἅμα καὶ κριτικός: ἡ φιλολογικὴ ταυτότητα τῶν ἐλληνιστικῶν ποιητῶν καὶ ἡ ποιητικὴ καταγωγὴ τῆς φιλολογίας’ στο Φ. Μανακίδου–Κ. Σπανουδάκης (επιμέλ.): *Αλεξανδρινὴ Μούσα*, 545-643, Αθήνα.
- Matthaios, St. (2011): “Eratosthenes of Cyrene: Reading of his ‘Grammar’ Definition”, στο Matthaios, St.- Montanari, F.- Rengakos, A. (επιμέλ.): *Ancient Scholarship and Grammar, Archetypes, Concepts and Contexts*, 55-85, Berlin.
- Meineke, A. (1839–1857): *Fragmenta comicorum graecorum*
- Montanari, F. (1995): *Studi di filologia omerica antica*, vol. 1, Pisa.
- Nagy, Gr. (2004): *Homer’ s Text and Language*, Urbana and Chicago. (Και online: <https://chs.harvard.edu/CHS/article/display/5580>).
- Nagy, Gr. (2009): “Τὰ Ομηρικὰ Σχόλια”, στο *Εγχειρίδιο Ομηρικῶν Σπουδῶν*, μετάφρ. Φ. Πέτικα, Μ. Σκέμπης, Μ. Μουρατίδης Φιλολόγοι, επιμέλ. Α. Ρεγκάκος, σελ. 127-153, Αθήνα.
- Page, D. (2009⁴): *Ευριπίδη Μήδεια*, μετάφρ. Γ. Γιατρομανωλάκης, Αθήνα.
- Rengakos, A. (1993): *Der Homertext und die hellenistischen Dichter*, Στουτγάρδη (Hermes Einzelschr. 64).
- Rengakos, A. (1994): *Apollonios Rhodios und die antike Homererklärung (Zetemata 92)*, Munchen : Beck .
- Reynolds L. D.– N. G. Wilson (1989): *Αντιγραφείς και Φιλολόγοι, το ιστορικό της παράδοσης των κλασικῶν κειμένων*, μετάφρ. Ν. Παναγιωτάκη, Αθήνα.
- Rostagni, A. (1956): *Scritti Minori II.i Hellenica Hellenistica*, Torino.
- Schironi, Fr. (2007): ‘Ἀναλογία, analogia, proportio, ratio: loanwords, calques and reinterpretations of a Greek technical word’, στο L. Basset, F. Biville, B. Colombat, P. Swiggers and A. Wouters (ed.), *Bilinguisme et terminologie grammaticale gréco-latine*, «Orbis – Supplementa» 27, Leuven –Paris – Dudley (Ma) : 321-338.
- Schironi, Fr. (2012): ‘Greek Commentaries’, στο Μ. Popović (ed.), *The Emergence of Commentary Texts in Early Judaism from a Comparative Perspective*, «Dead Sea Discoveries» 19: 399-441.

Schironi, Fr. (2012 b): “The Ambiguity of Signs: Critical Σημεῖα from Zenodotus to Origen,” in M. R. Niehoff (ed.), *Homer and the Bible in the Eyes of Ancient Interpreters*, p. 87– 112, Leiden/ Boston.

Schironi, Fr. (2016): ‘Scholarship, Hellenistic’ στο S. Bagnall, K. Brodersen, C. B. C. B. Champion, A. Erskine (eds.), *Encyclopedia of Ancient History*, Wiley- Blackwell (online edition).

Schneidewini, F. G. (1853): *De hypothesibus tragoediarum Graecarum Aristophani Byzantio*, Gottingae.

Spanoudakis, K. (2002): *Philitas of Cos* (MnS 229), Λέιντεν, Βοστώνη & Κολονία.

Στάικος, Κ. Σπ. (2002) : *Από τον Μίνωα στην Κλεοπάτρα, ο ελληνικός κόσμος από τις Αρχαϊκές Βιβλιοθήκες των Μινωιτών έως την Οικουμενική Βιβλιοθήκη των Πτολεμαίων*, τόμ. Ι, Αθήνα.

Stallbaum, J. G. (2010): *Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis Commentarii ad Homeri Odysseam*, τόμ. 1- 2, Cambridge ; New York.

Susemihl, F. (1891/ 92): *Geschichte der griechischen Litteratur in der Alexandriner Zeit*, τόμ. 1, Λ(ε)ιψία.

Trojahn, S. (2002): *Die auf Papyri erhaltenen Kommentare zur Alten Komodie. Ein Beitrag zur Geschichte der antiken Philologie* (BzA 175), Μόναχο και Λιψία.

Turner, E. G. (1981): *Ελληνικοί Πάπυροι, Εισαγωγή στη μελέτη και τη χρήση των παπυρικών κειμένων*, μετάφρ. Γ. Μ. Παράσογλου, Αθήνα.

Van Rossum- Steenbeek, M. (1998): *Greek Digests? Studies on a selection of subliterary papyri*, Leiden.

West, M. L. (2001): *Studies in the text and transmission of the Iliad*, Munich.

White, J.W. (1914): *The Scholia on the Aves of Aristophanes*, Boston.

Wilson, N. (2005³): “Η ελληνική φιλολογία στην αρχαιότητα” στο *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία, Αρχαία Ελλάδα*, τόμ. Α΄, επιμέλ. Η.- G. Nesselrath, Αθήνα.

Zuntz, G. (1963): *The political plays of Euripides*, Manchester.

Zuntz, G. (1965): *An inquiry into the transmission of the plays of Euripides*, Cambridge.

Zuntz, G. (1975): *Die Aristophanesscholien der Papyri*, Berlin: Seitz.

Άρθρα :

Achelis, Th. O. H. (1913): “De Aristophanis Byzantii argumentis fabularum II” στο *Philologus*, LXXII: 518- 545.

Brown, A. L. (1987): “ The dramatic synopses attributed to Aristophanes of Byzantium” στο *Classical Quarterly* 37 (02): 427-431.

Coles, R. A. και Barns, J. W. B. (1965): “Fragments of dramatic hypotheses from Oxyrhynchus”, στο *The Classical Quarterly* xv: 52-57.

Διονυσοπούλου, Στ. (2016-2017): “Η Φιλολογία στην Πέργαμο: Κράτης ο Μαλλώτης. Η σύνδεση με την Στωική Φιλοσοφία, η διαφορά με τον Αρίσταρχο και ο χαρακτήρας της εργασίας του στην Ιλιάδα”, στο *Πλάτων* 61: 143- 265.

El- Abbadi, M. (1988): “ Aspects of Scholarship in Ptolemaic Alexandria”, στο *Diogenes*, 141: 21-37.

Erbse, H. (1959): “_Über Aristarchs Iliasausgaben” , στο *Hermes* 87: 275-303.

Erskine, A. (1995): “Culture and Power in Ptolemaic Egypt: The Museum and Library in Alexandria” , στο *Greece & Rome*, vol. 2, 1: 38- 48.

Fraser, P. M. (1970): “Aristophanes of Byzantium and Zoilus Homeromastix in Vitruvius”, στο *Eranos*, LXVIII :115- 122.

Groningen, van B.A. (1963): “_έκδοσις” στο *Mnemosyne bibliotheca classica batava*, vol. XVI : 1-17.

Haslam, M. W. (1975): “The Authenticity of Euripides, Phoenisse 1-2 and Sophocles, Electra 1” στο *GRBS* 16: 149- 174.

Henrichs, A. (1971): “Scholia Minora zu Homer” στο *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 7: 229- 260.

Holwerda, D. (1987): “Kallistratos Schüler des Aristophanes von Byzanz”, στο *Mnemosyne* XL, Fasc.1-2: 148.

Jacob, Christian (2010): “Le bibliothécaire, le roi et les poètes” στο *Athens dialogues e-journal* 2: 1-17.

Μαγουλάς, Γ. (1990-1991): “Η πρώτη ευρωπαϊκή γραμματική η *Τέχνη Γραμματική* του Διονυσίου του Θρακόσ” στο *Γλωσσολογία*, σελ. 243- 257.

Matthaios, S. (2005): “_Κλέαρχος oder Κλείταρχος? Zur Urheberschaft zweier Worterklärungen und zur Autorschaft eines Glossenwerks in der Überlieferung des Klearchos aus Soloi” στο *Rheinisches Museum* 148: 47-79.

- Montanari, Ornella (1970-72): “ Note agli argument metrica delle commedie di Aristophanes” στο *Museum criticum* 5-7: 128-145.
- Nickau , K. (1967): “Aristophanes von Byzanz zu den Pinakes des Kallimachos” , στο *Rheinisches Museum für Philologie* 110: 346 – 353.
- Ξανθάκη- Καραμάνου, Γ. (2011): “Η συμβολή των Αλεξανδρινών στην φιλολογική επιστήμη” στα *Πρακτικά Ημερίδων 2009 και 2010*, σελ. 103- 112.
- Olesen-Bagneux, Ole. (2014): “The Memory Library: How the Library in Hellenistic Alexandria Worked” στο *Knowledge Organization*. 41 (1), 3-13. 37 references.
- Παππάς, Θ. Γ. (2001): “Αρχαία Ελληνική Παιδεία: Από τους Αλεξανδρινούς Γραμματικούς στους Σύγχρονους Φιλολόγους” στο *Τεκμήριον* 3: 125- 171.
- Phillips, Heather (2010): “The great Library of Alexandria?” *Library philosophy and practice*. Available <http://unllib.unl.edu/LPP/phillips.htm>
- Reeve, M. D. (1972): “INTERPOLATION IN GREEK TRAGEDY, I” στο *Greek Roman and Byzantine Studies*, 13: 247–65.
- Rusten, J. (1982): “ Dicaearchus and the Tales from Euripides” στο *Greek Roman and Byzantine Studies* , 23: 3.
- Schironi, Fr. (2016): ‘Scholarship, Hellenistic’ στο S. Bagnall, K. Brodersen, C. B. Champion, A. Erskine (eds.), *Encyclopedia of Ancient History*, Wiley-Blackwell (online edition).
- Slater, W.J. (1976): “ Aristophanes of Byzantium on the Pinakes of Callimachus” στο *Phoenix* 30 (3): 234-241.
- Slater, W. J. (1982): “ Aristophanis of Byzantium and problem- solving in the Museum” στο *Classical Quarterly* 32 (ii): 336-349.
- Swiggers, P. and A. Wouters (ed.), *Bilinguisme et terminologie grammaticale gréco-latine*, «Orbis – Supplementa» 27, Leuven –Paris – Dudley (Ma): 321-338.
- Tosi, R. (1997): “ Osservazioni sul rapport fra Aristofane di Bisanzio e l’ Antiatticista” στο *Μούσα* , *Scritti in onore di Giuseppe Morelli*, 171- 177.
- Van Thiel, H. (2000): “Die D- Scholien der Ilias in den Handschriften” στο *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 132: 1- 62.
- West, M. L. (2017): “Aristophanes of Byzantium’ s text of Homer” στο *Classical Philology* 112: 20- 44.
- Wilson, N. (2007): “Scholiasts and Commentators” στο *GRBS* 47: 39- 70 (Και online: <http://grbs.library.duke.edu/issue/view/131>).

Διαδικτυακά εργαλεία:

Αντιαπτικιστής On Line:

<https://books.google.gr/books?id=sLc-AAAAcAAJ&pg=PA75&lpg=PA75&dq=%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%B1%CF%84%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%AE%CF%82&source=bl&ots=di6HT6-LIV&sig=2Uy5Ghi5oAKM1yhZQtdNybEFkbk&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwj90Yvt1vzPAhUDVywKHYG4AeEQ6AEIJjAC#v=onepage&q=%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%B1%CF%84%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%AE%CF%82&f=false> .

Αρχαία ελληνική γραμματολογία:
<http://en.calameo.com/read/001132284f7329c16eeb2> .

Suda On Line: Byzantine Lexicography: <http://www.stoa.org/sol/>

Η Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα (Κέντρο ελληνικής γλώσσας- ΚΕΓ):

<http://www.greek-language.gr/greekLang/index.html> .

http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/history/grammatologia/page_080.html?nav=true.

Perseus Digital Library: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/> .

Αρχαία και Λόγια Ελληνική: Κλίση, Ορθογραφία, Αναγνώριση, Γραμματική Θεωρία:

<http://www.lexigram.gr/lex/arch/#Hist0>